
D03226117M
DUKE-LSC

דר א. גונצבורג

אידישע דענקער און פּאָעטען

אין מיטעל־אלטער

(ערשטער באנד)

פון

דר. א. גינזבורג

„פארווערטס״ אויסגאבע

1918

אינהאלט פערצייכנים.

קאפיטעל צעהן:

ר׳ יהודה הלוי׳ס יוגענד. זיינע ליעדער פון יענער צייט. ר׳ יהודה הלוי אלס דאקטאר. זיין בעשלוס צו פאהרען אין ארץ ישראל. זיין שטורענדיגע רייזע אויפ׳ן ים. זיין אויפהאלט אין מצרים. זיין אנ־קומען אין ארץ ישראל. זיין בעריהמטע קלאג־ליעד: „ציון, הלא תשאלי?" און די לעגענדע וועגען זיין טראגישען טויט. זיין נא־ציאנאלע און רעליגיעז־פילאזאפישע פאעזיע. זיין פילאזאפיע און דער „כוזרי".

170—181

קאפיטעל עלף:

ר׳ א ב ר ה ם א ב ן ע ז ר א און זיין כאראקטער. דער פיעל־זייטינסטער פון אלע זיינע צייט־גענאסען. זיין בעדייטונג אלס ביבעל־קריטיקער און קאמענטאטאר. זיין פאעזיע. די פערפאלגונגען פון די א ל מ א ה א ד ע ן געגען די אידען. דער אבן עזרא פערלאזט שפאניען און פאנגט אן זיין וואנדער־לעבען. זיינע וויסענשאפטליכע און מאטהעמאטישע ספרים. זיין פילאזאפיע. דער אבן עזרא איז איינער פון די ערשטע, וואס מאכט בעקאנט איירא פא מיט דער אידיש־שפאנישער קולטור.

191—171

קאפיטעל צוועלף:

א ב ר ה ם א ב ן ד א ו ד ליידט א מארטירער־טויט. זיין ספר איבער אסטראנאמיע. זיין „סדר הקבלה" איבער אידישע היסטאריע. אבן־דאוד דער ערשטער אריסטאטעליאנער אין דער אידישער ליטע־ראטור. זיין ספר „אמונה רמה" איבער פילאזאפיע, ווי ער בעווייזט די עקזיסטענץ פון גאט. זיין מיינונג וועגען גוט און שלעכט, און וועגען פרייען ווילען.

205—192

קאפיטעל דרייצעהן:

דעם רמב״ם׳ס יוגענד. זיין וואנדער־לעבען. האט דעם רמב״ם׳ס פא־מיליע אנגענומען דעם מאהאמעדאנים? רבי מימון און זיין פאמיליע אנטלויפט פון צפון אפריקא אין ארץ ישראל. דער רמב״ם בעזעצט זיך אין עגיפטען. דעם רמב״ם׳ס „מאמר קדוש השם". די אידען פערפאלגונגען אין תימן. דער פאלשער משיח ד ו ד א ל ־ ר א י. דעם רמב״ם׳ס „אגרת תימן".

218—206

קאפיטעל פיערצעהן:

דעם רמב״ם׳ס קוק אויף מעדיצין. זיינע מעדיצינישע ספרים. לע־גענדען וועגען איהם אלס דאקטאר.

226—219

קאפיטעל פופצעהן:

דעם רמב״ם׳ס תלמודישע ספרים. וואס ער האט בעצוועקט מיט זיין פירוש אויף דער משנה. זיין „משנה תורה", איהרע מעלות און

קאפיטעל זעכצעהן:

קאפיטעל זיעבצעהן:

קאפיטעל אכטצעהן:

I.

דער שלוס פון תלמוד.—די „רבנן סבוראי“ און דיא ערשטע „גאונים“.— דער מנהג אנצונעבען פאלשע מחברים אויף דיא איינענע ווערק (פסעוודא־עפיגראפיע). — די ליטעראטור פון יענער צייט. — דער ארויסטרעטען פון מאהאמעד). — ע נ ן ב ן ד ו ד ד ע ר ג ר י נ ד ע ר פון דער קראים סעקטע. — זייער איינפלוס אויף דיא אידען.

איינע פון דיא דונקעלסטע פעריאָדען אין דער אידישער געשיכטע איז די צייט אין וועלכע עס האָבען געלעבט און געווירקט דיא „ר ב נ ן ס ב ו ר א י“ און זייערע באַלדיגע נאָכפאָלגער, דיא ערשטע „ג א ו נ י ם“. עס איז נאָך ביז היינטיגען טאָג ניט געלונגען דיא פאָרשער און דיא היסטאָריקער צו געפינען גענוג מאַטעריאַל, אום צו בעלייכטען יענע צייט.

דער באַבילאָנישער תלמוד (תלמוד בבלי) איז צוזאַמענגעשטעלט געוואָרען פון ר ב א ש י, און איז דער־ענדיגט און אין גאַנצען געשלאָסען געוואָרען פון ר ב י נ א. דאָס איז פאָרגעקומען אין דיא יאָהרען פון 450 ביז 475. דיא אורזאַכע דערפון איז געווען, וואָס זיי האָבען מורא געהאַט, אַז צוליעב דיא שווערע צייטען און דיא אַלערלייי גזרות זאָל דער תלמוד אין גאַנצען ניט פערגעסען ווערען. דאָס איז געווען דיא זעלבע אורזאַכע, וואָס האָט אין זיין צייט געצוואונגען ר ב י י ה ו ד ה ה נ ש י א צוזאַמענ־צושטעלען און צו שליסען דיא „משנה“. פאַר אַ קורצע צייט נאָכדעם זיינען, וויא עס ווייזט אויס, דיא גרויסע ישיבות פון ס ו ר א און פ ו מ ב ד י ת א אין גאַנצען פערמאַכט געוואָרען. ווען זיי זיינען שפּעטער, אונטער

גינסטיגערע פּאָליטישע בעדינגונגען, וויעדער געעפענט געוואָרען, האָבען דיא נייע ראשי־ישיבות שוין בעטראַכט דעם תלמוד אַלס געשלאָסען. זיי האָבען זיך דארום, מיט גאַנץ וועניג קליינע אויסנאַהמען, ניט ערלויבט עטוואָס צו צושטעלען צו איהם. זיי האָבען זיך בענוגענט דערמיט, וואָס זיי האָבען איהם ערקלערט, מסביר געווען. דער־פאר טאקע הייסען זיי סבוראי, ערקלעהרער, מסבירים.

דיא צייט פון דיא „רבנן סבוראי“ איז געווען אַ גאַנץ קורצע, אַן ערך פון הונדערט און פופציג יאָהר. נאָך זיי זיינען געקומען דיא „גאונים“. *) דער ערשטער גאון זאָל געווען זיין אין יאָהר 589, דער לעצטער אין 1038. דיא עפּאָכע פון דיא „גאונים“ האָט אַלזאָ געדויערט קנאַפּע 450 יאָהר.

דיא עקאָנאָמישע און פּאָליטישע לאַגע פון דיא אידען אין בבל און אין ארץ ישראל איז ווייט ניט געווען קיין גלענצענדע. פּאָליטיש האָבען דיא אידען אפילו געהאַט אַ געוויסען גראַד פון זעלבסטשטענדיגקייט, עטוואָס אַזעלכעס, וואָס מען וואָלט היינט גערופען קולטורעלע אויטאָנאָמיע. איבער דיא אינערליכע אַנגעלעגענהייטען פון דיא אידען און דיא אידישע קהלות האָבען געהאַט צו זאָגען דער „ראש־גלותא“ (דער גלות־פירסט) מיט דיא „גאונים“, אָבער דאָס איז אין גאַנצען געווען אבהענגיג פון דעם קאַפּריז פון דעם הערשער. איז ער געווען גוט און גנעדיג, האָט ער דיא אידען געשאָנקען דיא ד[illegible]גע כלומר'שטדיגע זעלבסט־שטענדיגקייט; איז ער געווען שלעכט און בייז, האָט ער עס צוריקגענומען. אין בעסטען פאַל האָבען דיא אידען געדאַרפט בעצאָהלען מיט שווערע שטייערען פאַר דעם דאָזיגען חסד. דיא דאָזיגע שטייערען זיינען געווען דאָ־

*) לויט גרעטץ איז דער טיטול „גאון“ פון אראבישער אבשטאַמונג. אַנדערע געלעהרטע זיינען מיט דער מיינונג, אַז ער שטאַמט פון דעם העברייאישען וואָרט „גאון“. דער טיטול גאות געפינט זיך שוין אין תלמוד.

פעלטע: שטייערען פאר דעם הערשער פון לאנד און שטייערען פאר דעם „ראש־גלותא" גופא, וועלכער האט אליין געפיהרט א קעניגליכען שטאאט. דיא שטייערען פלעגען ווערען געזאמעלט אונטער דער אויפזיכט פון דעם ראש־גלותא, צווישען וועלכע עס האבען זיך געפונען מאנכע, וואס האבען געהערשט מיט א שווערער האנד און האבען גאנץ וועניג געשאנעוועט דעם ארימען עולם.

דער גייסט פון רעוואלט און ווידערשטאנד, מיט וועלכען דאס אידישע פאלק האט זיך געהאט אויסגעציי־כענט אין דיא עלטערע צייטען, אין דיא פריהערדיגע יאהר־הונדערטע, איז שוין לאנג צוריק געבראכען און פערניכטעט געווארען. דיא שרעקליכע רעזולטאטען פון דיא פערשיע־דענע אויפשטענדע געגען דיא רוימער האט געבראכט דערצו, וואס דאס אידישע פאלק איז אנטלאפען פון דער גרויסער וועלט אין דער ענגער וועלט פון זיינע שוהלען און בתי־מדרשים, האט זיך בעגראבען אין די „פיער איילען פון דער הלכה", וואו עס האט געזוכט טרייסט און האפנונג. דא און דארטען האבען זיך נאך געפונען א פאר אידישע שטאמען, וועלכע האבען ארויסגעצייגט א ווידערשטאנד געגען זייערע שונאים און האבען זיי צוריקגעשטויסען מיט'ן שווערד אין האנד, אבער דאס זיינען געווען זעלטענע אויסנאהמען. אין אלגעמיין האט דאס אידישע פאלק דאן שוין אזוי וויא שלום געמאכט מיט זיין שיקזאל, מיט דעם שיקזאל פון א גלות־פאלק, און האט זיך געטרייסט מיט א האפנונג אויף א וואונדערבארע און איבערנאטירליכע אויס־לייזונג, אויף וועלכע עס האט געדולדיג געווארט און וועגען וועלכע עס האט פאנטאסטיש געטרוימט.

דאס קריסטענטהום האט שוין דאמאלסט זיך געהאט ער־ווארבען גרויס אנזעהן און מאכט. דער „היילינגער" קאנ־סטאנטין האט איהר מיט א צייט פריהער, אין פיערטען יאהר־הונדערט, ערקלעהרט אלס די שטאאטס־רעליגיאן. „די רעליגיאן פון ליעבע" האט באלד פערגעסען די פערפאלגונ־

גען, וואָס זי האָט ניט לאַנג צוריק אַליין געהאַט אריבערצו־טראָגען און האָט זיך גענומען צו פערפאָלגען די אידען. די דאָזיגע רדיפות און נגישות, וואָס די אידען האָבען געהאַט אויסצושטעהן פון אַלע זייטען, האָט אין גאַנצען אונטער־דריקט דעם גייסט פון דעם אידישען פאָלק און דאָס האָט געבראַכט דערצו, וואָס אפילו די פאָרשונג וועגען דער „הלכה" (געזעץ) און דער פּלפּול, מיט וועלכע די פריהער־דיגע דורות פון די „א מ ו ר א י ם" האָבען זיך אויסגעצייכענט, איז געבליעבען אויף א שטיל־שטאַנד. ניט די „רבנן־סבוראי", ניט די ערשטע „גאונים" האָבען נאָך זיך עטוואָס איבערגעלאָזען, וואָס זאָל בעווייזען, אז זיי האָבען וואָס־עס־איז בעדייטענדעס אויפגעטהאָן אפילו אויף דעם דאָזיגען פעלד.

ווי אין אלע שווערע צייטען פון דער אידישער געשיכ־טע, האָט זיך אויך דאַמאָלסט ביי אידען שטאַרק ענטוויקעלט די מיסטישע ליטעראַטור. די אידען האָבען ניט גע־קענט האָבען קיין ירושלים אויף דער וועלט, האָבען זיי זיך אויפגעבויט א פאַנטאַסטישע ירושלים אויפ'ן הימעל. און אזוי האָט עס פּאַסירט, דאָס וועהרענד יענע עפּאכע איז גע־ווען אַרעם אין פילאָזאָפישע געדאַנקען און אין ספרים ווע־גען דער „הלכה", איז זיא דאַגעגען געווען רייך אין פערשי־דענע „קבלה"־ספרים און אין מדרשים. כאַראַקטעריסטיש פאַר יענער צייט איז, וואָס זייערע קבלה־ספרים האָבען זיך ניט אויסגעצייכענט מיט די טיעפע פילאָזאָפישע געדאַנקען און בעטראַכטונגען, ווי די עלטערע „מעשי־בראשית" און „מעשי מרכבה" אָדער ווי די שפּעטערע ספרים פון דער טהע־אָרעטישער קבלה. דאָס זיינען מייסטענס געווען ספרים אי־בער דער פּראַקטישער קבלה, פול מיט אַלערליי אַבערגלויבענס, סגולות און אבשפּרעכונגען. זייער בעגריעף פון גאָט איז געווען א גראָבער, ווי פון א מענשען־עהנליכען וועזען, וועמעס הויך און לייננג זיי האָבען געמאָסטען אין מיילען. צווישען די דאָזיגע ספרים געפינען זיך: „ספר שם בן־

נוח", וועגען פּראַקטישע קבלה; „שיעור קומה", „ספר הרזים", „היכלות רבתי" און „היכלות זוטרתי" און אנדערע. דער איינציגער קבלה־ספר פון יענער צייט, וואָס האָט אַ טהעאָרעטישען ווערטה איז דער „ספר יצירה", וועמעס מחבר איז, ווי עס ווייזט אויס, געוועזן אונטער דעם איינפלוס פון די נייפּיטהאגאָרישע און די ניי־פּלאַטאָנישע פילאָזאָפען. זיינען טאקע אנדערע מיט דער מיינונג, אז דער „ספר יצירה" שטאַמט פון אַ פריהערדיגער צייט. אויך די מדרשים פון יענער צייט צייכנען זיך ניט אויס מיט דער פיינקייט פון דער שפּראַך, מיט דעם פּאָעטישען שוואונג, מיט דער רייכקייט פון די בילדער און געדאנקען, ווי די פריהערדיגע מדרשים. דאָס רוב בעשטעהען זיי פון עלטערע זאַמלונגען, וועלכע מען קען דערקענען אן די אלע מעלות וואָס זיינען אויבען דערמאָנט געוואָרן, געמישט מיט שפּעטערע הוספות, וועלכע טראָגען שוין אַ גאַנץ אנדער כאַראַקטער.

די מאָדע פון נעהמען פרעמדע ליטעראַרישע ווערק און אונטערשרייבען דעם אייגענעם נאָמען איז נאָך דאַמאָלסט אין גאַנצען געווען אונבעקאַנט. די מחברים פלעגען זייערע נעמען ניט אונטערשרייבען זאָגאר אויף זייערע אייגענע ארבייטען. דאַמאָלסט איז אָבער געווען אן אנדער מנהג, וואָס איז אין מאַנכע הינזיכטען נאָך געווען שעדליכער ווי ליטעראַרישע גנבה. דאָס איז געווען דער מנהג ארויפצושטעלען פ ר ע מ ד ע נעמען אויף די אייגענע ווערק. די נעמען פלעגען זיי נאַטירליך אויסקלייבען פון וואויל־בעקאַנטע, גרויסע מענשען, כדי צו געבען מעהר וויכטיגקייט און אנזעהן צו גאַנץ צווייפעלהאפטע און בעדייטונגסלאָזע ליטעראַרישע ארבייטען. דיא כונה דערביי איז אָהן צווייפעל געווען אַ גוטע. די מחברים האָבען דערמיט ניט געזוכט, ניט קיין כבוד און ניט קיין געלד און אויך ניט קיינע אנדערע פּערזענליכע נוטצען פאר זיך. זיי האָבען געהאַט איין פערלאנג און איין אויפגאבע, צו פערשפּרייטען זייערע געדאנקען און לעהרען, דאָס וואָס זיי האָבען גערעכענט פאר אמת

און גוט, צווישען דעם עולם. זיי האָבען, ניט אָהן גרונד, גע־רעכענט, אז מיט דעם ארויפשטעלען פון דעם נאָמען פון א גרויסען מענשען אלס דעם מחבר, וועלען זיך זייערע ספרים גיכער פערנאנדערגעהן און גיכער פערשפרייטען. מען וועט זיך איבערהויפּט בעציהען צו די דאָזיגע ספרים מיט מעהר ערנסט און אויפמערקזאמקייט.

דער דאָזיגער מנהג איז ניט געווען קיין נייער. די אלטע גריכען און די אלטע רוימער האָבען דאָס אויך געטהאָן. זעהר שטארק איז דער מנהג געווען פערשפרייט ביי די אידישע מחברים אין דער צייט פון דעם צווייטען בית־המקדש, הויפּטזעכליך אין זייער פּראָפּאגאנדא־ליטעראטור, וואו זיי האָבען געזוכט בעקאַנט צו מאכען די גריכען און די רוימער מיט דיא לעהרען און געדאנקען פון דעם יודענטהום. אויף מאנכע פון זייערע ווערק האָבען זיי ארויפגעשטעלט די נע־מען פון גריכישע פערזענליכקייטען און זאָגאר גריכישע נביאות'טעס.

דאָס זעלבע האָבען געטהאָן מיט זייערע ווערק די מחברים פון דער צייט פון וועלכער מיר ריידען דאָ. אזוי צום ביישפּיעל ווערט אָנגעגעבען, אז דער פערפאסער פון דעם „ספר יצירה“ איז אברהם אבינו; דער פערפאסער פון „ספר הרזים“ איז רזיאל המלאך; „היכלות רבתי“, „היכלות זומרתי“ און „שיעור קומה“ פון ר' ישמעאל און אזוי כסדר (זעה דור, דור ודורשיו פון ו ו י י ס, חלק ד").

די דאָזיגע פעלשונגען האָבען אָנגעטהאָן גרויס שאָדען דערמיט, וואָס די ספרים האָבען דורך דעם נעקראָגען א גרע־סערע בעדייטונג און אויסגעאיבט א שטארקערען איינ־פלוס, ווי זיי האָבען עס פערדיענט. ספרים אויף וועלכע קייר נער וואָלט זיך ניט ארומגעקוקט, ווען מען וואָלט געוואוסט ווער די אמת'ע מחברים זיינען, האָבען אויף אזא אופן אָנגע־פאנגען צו שפּיעלען א גרויסע ראָלע. די אלע דומהייטען און ווילדקייטען, וואָס האָבען זיך געפונען אין מאנכע פון די אויבענדערמאָנטע ספרים, האָבען אָנגעפאנגען בעטראכט צו

ווערען אלס הייליגע אמת'ען אין וועלכע מען טאָר ניט צווייפלען. זייער איינפלוס איז געוועזען שטארק ניט בלויז אויף זייער צייט, נאָר אויך אויף די שפּעטערע דורות, וועלכע האָ־בען זיך אויף די דאָזיגע ספרים פערלאָזען אלס אויף די גרעסטע אויטאָריטעטען. ערשט מיט דעם ארייננטרעטען פון דער נייער צייט, דורך דער מאָדערנער קריטיק, איז עס געלונגען אראָבצורייסען פון זיי זייער געפעלשטען הייליגען מאנטעל.

ווי עס איז צו זעהן איז די לאגע פון דעם אידישען פאָלק אין יענער צייט געוועזען א גאנץ טרויערינע, ניט בלויז אין עקאָנאָמישען און פאָליטישען זינן, נאָר אויך אין גייסטינגען. אלערליי פאלשע אמונות און אבערגלויבענס האָבען זיך פער־מעהרט. אפילו דער גלויבען אין גאָט האָט ביי גאָר פיעלע אנגענומען א גראָבען, גשמיות'דיגען, כאראקטער. דער שאַ־פענדער גייסט פון דעם אידישען פאָלק איז אזוי ווי אויסגע־מאטערט געוואָרען דורך די שווערע צרות און יסורים, וואָס דאָס פאָלק האָט געהאט אריבערצוטראָגען.

צוויי גרויסע פּאסירונגען זיינען דאמאָלסט פארגעקומען וואָס האָבען א טרייסעל געטהאָן דעם גאנצען בנין פון יודענ־טהום און האָבען אויפגעוועקט דעם פאָלק פון זיין לעטהאר־גישען שלאָף. איינע איז געקומען פון דרויסען; די אנדערע פון אינוועניג.

די ערשטע גרויסע פּאסירונג איז געוועזען דער ארויסטרעַ־טען פון מ א ה א מ ע ד *) מיט זיין נייער רעליגיאָן. די נייע רעליגיאָן האָט זיך פארשפרייט מיט א געוואלדיגע שנעלינקייט צווישען די ארא‍בישע שטאַמען און פעלקער־שאַפטען. פון אָנפאנג זיינען מאהאמעד'ס בעציהונגען צו די אידען געוועזען זעהר פריינדליכע. ער האָט נאָך דאמאָלסט געהאָפּט, אז אויך די אידען וועלען איהם אנערקענען. דאָס

*) מאהאמעד איז געבארען געוואָרען אין יאהר 569. צו פיערציג יאהר איז ער ארויסגעטראטען אין דער עפענטליכקייט אלס שליח און נביא פון גאָט. דאָס איז אלזא געוועזען אין דיא צייטען פון דיא ערשטע גאונים.

וואָלט ער אליין בעטראַכט אלס דעם זיכערסטען סימן פון זיין געטליכקייט. שפּעטער, ווען ער האָט זיך איבערציינגט, אז ער קען מיט די אידען גאָר ניט מאַכען, אז זיי מאַכען גאָר חוזק פון איהם און זיינע פּרעטענזיעס, איז ער געוואָרען פיינדליך צו זיי. איהם איז זאָגאר אויסגעקומען צו פיהרען מלחמות מיט מאַנכע אידישע שטאַמען. די מעהרסטע פון זיינע לעהרען זיינען גענומען פון יודענטהום, הויפּטזעכליך פון דעם יודענטהום פון יענער צייט. דער גאַנצער „קאָראַן“ איז פול מיט פּסוקים פון די אידישע הייליגע שריפטען און מיט אידישע לעגענדען וועגען די „אבות“ און משה'ן, ווי זיי זיינען דאַמאָלסט בעקאַנט געווען צווישען די אידען. דיעזע געוואַלדיגע רעליגיעזע בעוועגונג, וועלכע איז געווען כמעט אין גאַנצען געבויט אויף דעם יודענטהום און אויף די אידישע טראַדיציעס, האָט נאַטירליך ניט געקענט לאָזען אין גאַנצען אונבעריהרט דעם אידישען פאָלק גופא. דאָס אידישע פאָלק האָט ווילענדיג ניט ווילענדיג געמוזט זיך איינהערען צו דיא טענות פון די מאַהאַמעדאַנער און זיך פאַרבערייטען צו בעשיטצען זיין רעליגיאָן און זיינע טראַדיציאָנען גענען דעם נייען מעכטיגען שונא.

ניט לאַנג נאָך מ א ה א מ ע ד 'ס טוידט האָבען אין דעם מאַהאַמעדאַניזם גענומען אַרויסשפּראָצען פערשיעדע־נע סעקטען. עס האָט זיך געהאַנדעלט וועגען דער פראַגע פון פּאָראויס־בעשטימונג און פון פרייען ווילען, פון „ידיעה און בחירה“. די אָרטאָדאָקסען, די „אַשאַריאַיטען“, האָבען גע־גלויבט, אז א מענש האָט ניט קיין פרייען ווילען, אז אלץ איז בעשטימט פון פּאָראויס. די פרייערע ריכטונג, די „מו־טאַזיליטען“, האָבען געגלויבט, אז דער מענש האָט יע א פרייען ווילען. דאָס איז געווען א ריין־פילאָזאָפישע פראַגע, און אויף אַזא אופן איז אַריינגעבראַכט געוואָרען די פילאָ־זאָפיע אין די רעליגיעזע וכוחים. דאָס איז געווען דער ער־שטער שטויס צו דער בילדונג פון דער „אַראַבישער שוהלע“ אין דער פילאָזאָפיע. דערצו זיינען צווישען די מאַהאַמעדאַ־

נער געווען אזעלכע, וואָס האָבען נאָר געגלויבט אין „תורה שבכתב“, אין דעם געשריעבענעם קאָראַן און האָבען ניט געוואָלט וויסען פון קיינע איבערליפערונגען און טראַדיציאָ־נען, פון קיין „תורה־שבעל־פה“. אנדערע דאַגעגען האָבען גע־גלויבט א חוץ אינ׳ם קאָראַן אויך אין די איבערליפערונגען פון זיינע תלמידים און קרובים, אין דער מאַהאַמעדאַנישער „תורה־שבעל־פה“. דיעזע אלע רעליגיעזע וכוחים און רייבע־רייען האָבען אויך געהאַט זייער איינפלוס אויף די אידען.

דיא צווייטע גרויסע פּאַסירונג, וואָס איז געקומען פון אינווענינג און האָט דאַרום געהאַט נאָך א גרעסערע בעדייטונג און א שטאַרקערע ווירקונג, איז געווען דער ארויס־טרעטען פון ענן בן דוד, דער גרינדער פון די „קראים“ אָדער „בעלי־מקרא“ סעקטע (די קאַראַאימען). דאָס האָט פּאַסירט צווישען 760 און 767.

ענן בן דוד איז געווען איינער פון די גרעסטע און אנגעזעהענסטע מענשען ביין אידישען פאָלק פון יענער צייט. ער איז געווען א גרויסער יחסן, אן אבשטאַמונג פון די „ראש־גלותא׳ס“, א גרויסער תלמודיסט און איז אויך גע־ווען בעקאַנט מיט אנדערע וויסענשאַפטען. נאָך דעם טוידט פון זיין אָנקעל האָט ענן געדאַרפט פערנעהמען זיין פּלאַטץ און ווערען דער גלות־פירסט, אָבער די גאונים און זייערע תלמידים פון די ביידע ישיבות האָבען אָנגעווענדעט זייער גאַנצען איינפלוס געגען איהם. אנשטאַדט איהם איז ער־וועהלט געוואָרען זיינער א איינגערער ברודער, וועלכער איז נאָך דערצו ווייט ניט געווען אזא געלערענטער און חשובער מענש ווי ער. דאָס האָט ענג׳ען זעהר שטאַרק פערדראָסען און אוים כעס אויף די גאונים איז ער ארויסגעטראָטען גע־גען דעם גאַנצען ראַבינערטהום, געגען דעם גאַנצען תלמוד, און האָט געגרינדעט די „קראים“־סעקטע. דאָס איז, ווי די מעשה ווערט איבערגעגעבען אין די „רבנישע“ קוועלען.

די קאַראַאימען דאַגעגען דערצעהלען, אז ענן איז יע ער־וועהלט געוואָרען אלס גלות־פירסט. אריבערנעהמענדיג דעם

אמט און קריגענדיג די מאַכט, האָט ער בעשלאָסען, אז די צייט איז געקומען אָבצושאַפען די נייע תורות און די נייע איינפיהרונגען און אלץ מאַכען ווי עס איז געווען אין די אל־טע צייטען. די רבנים האָבען איהם פערמוסרט פאר דעם קאַ־ליף, אָבער גאָט האָט איהם גערעטעט פון טוידט. ע נ ן האָט דאן אויפגעגעבען זיין אמט און איז אָבגעפאָהרען קיין ירושלים.

דאָ איז ניט דער פּלאַטץ מאריך צו זיין וועגען דעם לע־בען און די טהעטיגקייט פון ענן׳ען. עס לייגט זיך אָבער קוים אויפ׳ן שכל, אז צוליעב א פערזענליכע בעליידיגונג אָדער א פערזענליכען אונרעכט, וואָס איז בעגאַנגען געוואָ־רען געגען איהם, זאָל ע נ ן האָבען געוואָרען א גרינדער פון א נייער רעליגיעזער סעקטע. עס איז גיכער אָנצונעהמען, אז ע נ ן האָט זיך נאָך פון פריהער ארומגעטראָגען מיט אזעלכע געדאַנקען, אז איהם זיינען ניט געפעלען געווען די וועגען פון די גאונים און ווי זיי האָבען אויסגעטייטשט די תורה שבעל פּה. די גאונים, וועלכע האָבען געוואוסט פון זיי־נע אנזיכטען האָבען טאַקע דארום איהם פערוואָרפען און האָבען אויסגעקליעבען זיין ברודער. אויב אפילו ענן האָט עס געטהאָן בלויז אוים כעס, בעווייזט אָבער זיין גרויסער ער־פאָלג, אז דער באָדען איז געווען פארטיג און צוגעגרייט פאר אזא בעוועגונג. עס איז אָהן צווייפעל, אז א גרויסער טהייל פון עולם איז געווען אונצופריעדען מיט דער שווערער הער־שאַפט פון די גאונים, מיט זייערע חומרות און גזרות. דער געבילדעטערער טהייל, וועלכער איז אויך געווען בעקאַנט מיט די זייטיגע וויסענשאַפטען און מיט דער פילאָזאָפיע, איז געווען אונצופריעדען מיט די גראבע אנזיכטען וועגען גאָט און דער גלייכען, אין וועלכע מאַנכע פון די גאונים גופא האָ־בען געגלויבט. דערצו זיינען שוין געווען פון פריהער קליינע אידישע סעקטען, וועלכע זיינען ארויסגעטראָטען געגען די גאונים. ס׳איז אויך מעגליך, אז צווישען די אידען האָבען זיך נאָך דאָן געפונען איבערבלייבעכצען פון די אלטע „צדוקים“,

וואָס האָבען ניט אנערקענט דעם תלמוד. די דאָזיגע פערשיע־דענע עלעמענטען האָבען זיך פעראייניגט אונטער דער פיה־רערשאַפט פון ע נ ן ב ן ד ו ד אלס אן אָפּאָזיציע צום רבנישען אָדער תלמודישען יודענטהום.

איינע פון די הויפּט־לעהרען פון ענג'ען האָט זיך אויסגע־דריקט אין די ווערטער : „חפישו באוריתא שפיר" — זוכט גוט אין דער תורה. דאָס איז געוועזען א רוף צוריק צו דער בי־בעל. פּונקט ווי ל ו ט ה ע ר אין זיין צייט און די ערשטע משכילים מיט מ ע נ ד ע ל ס ז אָ ה ן אן דער שפּיצע אין זייער צייט, אזוי האָבען אויך די ערשטע „קראים" גערופען צוריק צו דער ביבעל. טאַקע דערפאַר האָבען זיי זיך גערופען בעלי־מקרא. און פּונקט ווי ל ו ט ה ע ר האָט ארונטערגע־ריסען די אויטאָריטעט פון פּאַפּסט, אזוי האָט ע נ ן ארונ־טערגעריסען די אויטאָריטעט פון די רבנים און גאונים. ער האָט געפּרעדיגט, אז יעדער איינער, וואָס פערשטעהט די ביבעל, קען פון דאָרטען אליין ארויסקריגען ווי זיך אויפצו־פיהרען, לויט זיין אייגענע פערשטענדנים. עס מאַכט ניט אויס וואָס אין דער פּראַקטיק האָט זיך די דאָזיגע לעהרע זיינע ארויסגעוויעזען אלס אונמעגליך און וואָלט געבראַכט דערצו, אז יעדער איינער וואָלט זיך געהאַט זיין אייגענע תורה; עס מאַכט ניט אויס, וואָס ער אליין האָט זיך געפונען געצוואונגען צו מאַכען א מין אייגענעם תלמוד, און נאָך א שווערערען פון דעם רבנישען דערצו. דער רוף „חפישו באוריתא שפיר" איז סאַי ווי סאַי געוועזען א ניצליכער פאַר זיין צייט און האָט געבראַכט גוטע פריכטע. די קראים האָ־בען זיך צוליעב דעם גענומען אָבגעבען מיט דעם שטודירען פון דער שפּראַך און איהר דקדוק, כדי בעסער צו פערשטעהן דעם תנ"ך, דעם פשוט'ען, איינפאַכען מיין, אָהן צודרעהטע דרשות און פשט'לעך.

דאָס אללעס האָט ניט געקענט בלייבען אָהן א ווירקונג אויף די „רבנים", וועלכע האָבען געמוזט בעקעמפּפען די קראים מיט זייערע אייגענע וואַפען. עס האָבען זיך אויך גע־

גומען בעווייזען צווישען די „רבנים" מענשען, וואָס האָבען זיך אָבגעגעבען מיט דער פאָרשונג פון דער שפּראַך און מיט דעם פּשוט'ען זינן פון דער ביבעל. און פּונקט ווי צווישען די קראים אזוי האָבען זיך אויך צווישען די רבנים געפונען מענשען, וואָס האָבען זיך גענומען אָבגעבען מיט דער פילאָזאָפיע און פּראָטעסטירען געגען די גשמיות'דיגע בעגריפפע וועגען גאָט. זיי האָבען געזוכט צו בעווייזען, אז דער רבנישער יודענטהום איז ניט געגען דעם פּשט און די פּשוטע כונה פון דער תורה, אז פערקעהרט ער ערפילט און ערגענצט די געשריבענע תורה. זיי האָבען אויך געזוכט צו בעווייזען, אז דער רבנישער יודענטהום איז און איז שטענדיג געווען געגען די גראָבע בעגריפפע וועגען גאָט; זיי האָבען געזוכט צו בעווייזען, אז דאָס יודענטהום, דאָס רבנישע יודענטהום, קען און דאַרף געהן האנד אין האנד מיט דער פילאָזאָפיע.

דער ערשטער, וואָס האָט דאָס אַלעס געפּרובירט טהאָן אויף אַ סיסטעמאַטישען אופן איז געווען ר ב ס ע ד י ה ג א ו ן.

II.

די יוגענד פון סעדיה. — זיינע ערשטע ווערק. — חיוי אלבלכי. — סעדיה ווערט גאון אין סורא. — זיין קריעג מיט דעם גלות־פירסט דוד בן זכאי.— סעדיה ווערט ארייגגעלעגט אין חרם און ווערט מיט פיער יאהר שפעטער צוריק גאון. — זיין גרויסע ווערק „האמונות והדעות“. — זיין פילאזאפיע.

רב סעדיה גאון איז געבאָרען געוואָרען אין יאהר 892 אין א קליין שטעדטעל, דילאץ, ניט ווייט פון פאיום (פתום) אין אָבער־עגיפּטען.

ווער עס זיינען געווען זיינע עלטערן איז ניט בעוואוסט. די איינציגע זאך וואָס מען ווייס וועגען זיי איז, אז זיין פאטער'ס נאָמען איז געווען יוסף. מאנכע פון זיינע געגנער האָבען זאָגאר בעהויפּטעט, אז ער שטאמט גאָר פון גרים. ער אליין האָט זיך דאגעגען בעריהמט, אז ער שטאמט פון שלה בן יהודה. צי האָט ער טאקע געהאט אזא יחוס־בריעף אָדער דאָס איז געווען בלויז אזא פּאָלעמישער מיטעל געגען זיינע שונאים, קען מען ניט וויסען. איינער פון זיינע אור־אור עלטערן, גיט ער אָן, איז געווען דער בעריהמטער חנינא בן דוסא, וועגען וועמען עס געפינט זיך אין תלמוד פער־שיעדענע וואונדער־לעגענדען, אבער וועגען וועמען עס איז א וואָרט ניט דערמאָנט, אז ער שטאמט פון שבט יהודה.

ווער עס זיינען געווען זיינע לעהרער אין תלמוד, פילאָזאָפיע און אין די וויסענשאפטען, ווי זיי זיינען אין יענער צייט פער־שטאנען געוואָרען, ווייס מען אויך ניט. עס איז אבער קלאָר, אז אין עגיפּטען האָבען זיך שוין דאמאלס געמוזט געפינען

אזעלכע אידען, וואָס זיינען געווען בעקאַנט ניט בלויז מיט דעם תלמוד, נאָר אויך מיט דער פילאָזאָפיע, און פון זיי האָט עס ס ע ד י ה געקראָגען זיינע ידיעות. דאָס וואָס ער האָט געקראָגען זיין ערציהונג ווייט פון די גרויסע ישיבות און זייער איינפלוס, האָט וואהרשיינליך פיעל בייגעטראָגען דערצו, וואָס סעדיה האָט געקענט געניסען פון א ו ו ע ל ט ל י־כ ע ר רילדונג א חוץ די געוועהנליך תלמודישע.

פון זיין פריהער יוגענד און זיינע רביים ווייסען מיר גאַנץ וועניג, אבער דערפאר ווייסען מיר, אז ער איז ארויסגעטראָטען אויפ'ן ליטעראַרישען פעלד, ווען ער איז נאָך געווען א גאַנץ יונגער מאַן. זיין ערסטע ווערק האָט ער אָנגעשריעבען, ווען ער איז אַלט געווען קנאַפּע איין און צוואַנציג יאהר. דאָס איז געווען א העברעאישער ווערטערבוך: „הארגון“. זיין צווייטע בעדייטענדע ווערק, מיט צוויי יאהר שפּעטער, איז געווען א פּאָלעמיק אונטער דעם נאָמען „געגען־ענן“. די לעצטע ווערק איז געווען געריכטעט געגען דעם גרינדער פון דער „קראים“־סעקטע.

שוין אין די דאָזיגע צוויי ערסטע ווערק פון סעדיה גאון קען מען קלאָר ארויסזעהן דעם כאַראַקטער און דעם גייסט פון דעם יונגען מחבר. דאָס זיינען ניט געווען קיין ספרים איבער כשר און טרפה, איבער אסור און מותר אדער אנדערע אזעלכע תלמודישע פראגען. דער מחבר האָט זיך געשטעלט העכערע אויפגאבען, צו בעשיצען דעם גאַנצען תלמודישען יודענטהום פון זיינע אַנגרייפער, פון די ק ר א י ם. און אזוי ווי די קראים האָבען זיך געשטיצט און בעצויגען אויף דער ביבעל, האָט סעדיה געפונען פאַר נויטיג בעקאַנט צו מאַכען דעם אידישען עולם מעהר מיט דער העברעאישער גראַמאַטיק, כדי די ביבעל זאָל קענען גרינדליכער שטודירט ווערען. צו דיעזען צוועק האָט ער א חוץ דעם ווערטערבוך אויך פערפאַסט א גראַמאַטיק פון דער העברעאישער שפּראַך, פון וואָס עס איז געבליבען וועניגע שטיקלעך. שפּעטער האָט ער זיך גענומען צו איבער־זעצען די ביבעל אין אַראַביש און ערקלערען איהר לויט דעם

איינפאכען פשט, אָהן די אַלערליי דרשות פון זיינע פאָר־גענגער, די תלמודיסטען און די נאָך־תלמודישע אידישע געלעהרטע. ער האַלט זיך אָבער שטרענג אָן די תלמודישע אויסטייטשונג געגען די בעהויפּטונגען פון די קראים, ווען עס האַנדעלט זיך וועגען אַ דין.

זייענדיג כמעט דער ערסטער אויף דעם דאָזיגען פעלד, איז עס איהם ניט שטענדיג געלונגען. אין זיין ליעבע צום איינפאכען פשט איז ער אין פיעלע ערטער פערקראָכען אין נאָך ערגערע דרשות ווי די וואָס ער האָט געזוכט אויסצומיידען. גאַנץ אָפט האָט איהם פשוט געפעהלט דער חוש פאר דער שעהנקייט פון דער העברעאישער פּאָעזיע און איהרע בילדער־רייכע אויסדריקע, וועלכע ער האָט געזוכט צו פער'פּשוט'ען. אזוי, צום ביישפּיעל, ערקלערט ער דעם פּסוק: „האזינו השמים ותשמע הארץ" (פערנעהמט איהר הימלען, און זאָל די ערד אויך הערען), „זאָלען הערען די מלאכים פון הימעל און די מענשען פון דער ערד". איבערהויפּט האָט ער געזוכט אויס־צומייטשען יענע שטעלען אין דער ביבעל, וואו עס ווערט גערעדט ווי פון א קערפּערליכען גאָט, אז זיי זאָלען שטימען מיט זיינע פילאָזאָפישע בעגריפע. אזוי, צום ביישפּיעל, פער־טייטשט ער: „ויאמר אלהים יהי אור", גאָט האָט געוואָלט עס זאָל זיין ליכט, ניט גאָט האָט געזאָגט. וועגען דעם שלאַנג וואָס האָט גערעדט צו חוה'ן און דעם עזעל פון בלעם, וואָס האָט אָנגעפאנגען צו רעדען, ערקלערט ער אז דאָס זיינען געוועזן מלאכים. אין מאנכע שטעלען ערלויבט ער זיך זאָגאר צו ענדערען אָדער צוצושטעלען א וואָרט צום טעקסט, כדי דער ענין זאָל ווערען פערשטענדליכער (זעה: דור, דור ודורשיו, חלק ד'). נעהמענדיג אין אַנבעטראַכט די צייט אין וועלכע סעדיה האָט געלעבט, מוז מען צוגעבען אז זיין איבערזעצונג מיט אַלע איהרע פעהלערען איז שוין געוועזן א גרויסער שריט פאָרווערטס, און עס האָט זיך געפאָדערט גרויס מוטה, אום עטוואָס אזעלכעס דאמאלס צו וואגען.

כמעט אַלע זיינע ספרים, און זיי זיינען פיעל אין צאָהל, טראָגען דעם כאראקטער פון פּאָלעמיקס און דעבאַטען. דאָס

איז געווען דער פאַל מיט זיין איבערזעצונג פון דער ביבעל און אפילו מיט זיין גרעסטע ווערק, דער „האמונות והדעות“, וואו ער ארבייט אוים זיין רעליגיאָנס־פילאָזאָפיע, אפילו זי טראָגט אויך אין פיעלע פלעצער דעם כאראקטער פון א פּאָלע־מיק. די ויכוחים ווערען געפיהרט דאָ געגען די וואָס גלויבען אין דער קערפערליכקייט פון גאָט, דארטען געגען די קראים וואָס לייקענען אָב די טראדיציע און אן אנדערש מאָל ווידער געגען די אפיקורסים און ניט־גלויביגע.

צו זיין גרויסען און אללזייטיגען וויסען, האָט סעדיה בעזעסען די נאַטור פון א קעמפפער, וועלכער האָט זיך פון קיין זאך ניט צוריקגעהאלטען, ווען עס האָט זיך געהאנדעלט וועגען דעם, וואָס ער האָט בעטראכט פאר דעם אמת. לויט זיין טעמפּעראמענט איז סעדיה אין זיינע יונגע יאהרען געווען דאָס, וואָס מען וואָלט היינט גערופען א פּאמפלעטיסט. פאר זיין צייט איז ער געווען א פעהיגער שרייבער מיט א שארפער פעדער, וועלכע ער האָט געברויכט אונ׳ברחמנות׳דיג געגען זיינע געגנער. דעם גרינדער פון דער קראים־סעקטע ענג׳ען, רופט ער אָן „א מענש מיט מעהר חוצפה ווי גאָטס־פאַרכטיגקייט. דעם פריידענקער און אפיקורס חיוי הבלכי רופט ער אָן הכלבי, דער הונד.

חיוי הבלכי אָדער אלבלכי האָט געלעבט מיט א דור אָדער צוויי פריהער ווי סעדיה גאון. ער איז געבאָרען געוואָרען אין פערסיען, וואו ער האָט זיך א פנים בעקאַנט מיט די פילאָזאָפען פון דער פרייערער ריכטונג פון דעם מאהאָמעדאַניזם (די מוטאזיליטען). איינער פון די דאזיגע אראבישע פּאָעטען האָט זיך שוין דאמאלס ערלויבט צו זאָגען: „די וועלט איז איינגעטהיילט אין צוויי קלאסען: אין אזעלכע וואָס האָבען שכל און ניט קיין גלויבען, און אין אזעלכע וואָס האָבען גלויבען און ניט קיין שכל“ (גרעטץ). חיוי אלבלכי איז אין גאנצען געווען א ניט־גלויביגער. ער האָט ניט גע־גלויבט, אז גאָט האָט זיך ווען־עס־איז ענטפּלעקט צו אירגענד וועלכע מענשען, זאָל עס זיין משה, ישוע אָדער מאהאָ־מעד. די ביבעל בעטראַכט ער אלס א ווערק געשריעבען און

צוזאמענגעשטעלט געוואָרען פון מענשען. דאָס צו בעווייזען האָט ער אָנגעשריעבען אַ בוך, וואו ער האָט ארויסגעשטעלט צוויי הונדערט טענות געגען דעם תנ״ך. ליידער איז זיין בוך פערלאָרען געגאנגען, און עס זיינען בלויז איבערגעבליבען פון איהם איינציגע טענות אין די ספרים פון זיינע געגנער. געגען איהם זיינען ארויסגעטראָטען סאַי די רבנישע אידען, ווי סעדיה גאון, סאַי די געלעהרטע פון דער קראים־סעקטע, ווי שלמון בן ירוחם.

חיוי אלבלכי פרעגט: צו וואָס האָט גאָט פערלאָזען די הימלען און די ריינע מלאכים און איז אראָב צווישען די אונריינע מענשען? צו וואָס דאַרף גאָט קרבנות און „לחם הפנים“, ווען ער עסט ניט? צו וואָס דאַרף ער אַ מנורה מיט ליכט, ווען ער דאַרף קיין ליכטיגקייט ניט? ער לייקענט אויך אין גאַנצען אָב די ניסים און זוכט זיי צו ערקלערען אויף אַ נאַטירליכען וועג: די אידען זיינען אריבער דעם ים אין דער צייט, ווען דאָס וואַסער איז אבגעפאַלען (עבבע); דער „מן“ וואָס זיי האָבען געגעסען אין דעם מדבר איז געווען אַזאַ מין פפלאַנצונג. ווי עס איז צו זעהן פון די דאָזיגע וועניגע טענות, איז חיוי אלבלכי געווען דער פאָטער פון דער ראַציאָנאַליסטיש־אפיקורסישע שולע פון ביבעל־קריטיק. אזעלכע זיינען אויך געווען אין די לעצטערע צייטען דער פראַנצויז וואָלטער און דער וועניגער טיעפער אמעריקאַנער אינגערסאָל, גאַנץ גלייך צי זיי זיינען אין זייערע טענות בעאיינפלוסט געוואָרען פון חיוי אדער ניט.

ווי עס איז געוועהנליך דער פאַל אין פאָלעמישע שריפטען, איז סעדיה ניט שטענדיג געווען גערעכט צו זיינע געגנער, איבערהויפט אין זיינע טענות געגען די קראים. ער האָט גאַנץ אָפט אין גאַנצען איגנאָרירט די ארגומענטען פון די קראים, און האָט מאַנכע פון זייערע קשיות פערענטפערט מיט בויך־סברות, וואָס האָבען ניט געהאַט קיין בעגרינדונג און בערעכטיגונג (זעה דור, דור ודורשיו חלק ד׳). אין זיין פערלאַנג צו פערהיטען די טראַדיציע (תורה שבעל פה) פון די קראים, איז ער אריבער צום אַנדערען עקסטרעם. ער האָט

זיך אזוי ווי אונטערגענומען צו פערטהיידיגען אלץ, אפילו דאָס וואָס האָט ניט געדאַרפט און ניט געקענט פערטהיידיגט ווערען. גאַנץ ריכטיג מערקט אויף דעם אָן דער געלעהרטער ווייס, אז סעדיה האָט גיכער געזוכט צו פערשטאַרקערען די אמונה אין דער טראַדיציע ביי די רבנישע אידען גופא איידער צו בעקעהרען און צו איבערצייגען די קראים. די גע־פאַהר, אז די קראים־סעקטע זאָל זיך אלץ מעהר און מעהר פערשפרייטען און אין גאַנצען ארויסשטופען דעם רבנישען יודענטהום איז דאַמאָלס גאָר ניט געווען אזא קליינע. דער ער־פאָלג פון די קראים איז געווען פיעל גרעסער, ווי דאָס האָבען ערוואַרטעט די פאָרשטעהער פון דעם תלמודי׳שען יודענטהום. די גאונים האָבען ניט געוואָלט אָדער טאַקע פּשוט ניט גע־קענט זיך אריינלאָזען אין ויכוחים מיט די קראים, וועלכע האָ־בען זיך אונטערדעסען אלץ געהאַלטען אין פערמעהרען. די „גלות־פירסטען“ אין די גאונים האָבען זיך בענוגענט דערמיט, וואָס זיי האָבען פערפאָלגט און אונטערדריקט די קראים, אָבער דאָס האָט וועניג געהאָלפען. סעדיה איז געווען דער ערסטער פון די „רבנים“, וועלכער האָט אָנגעפאַנגען צו דיס־קוטירען און צו דעבאַטירען מיט די קראים.

פון סעדיה׳ס ווערק „געגען־ענן“ און פון זיינע אנדערע פּאָלעמישע שריפטען זיינען נאָר געבליבען פער־שיעדענע שטיקלעך. ווי עס איז שוין אויבען בעמערקט געוואָרען, איז ער ניט אימער געווען גערעכט צו זיינע געגנער, אָבער גאַנץ גלייך וואָס מיר דענקען איצטער וועגען זיינע פּאָלעמיקס, אין זיין צייט האָבען זיי געהאַט א געוואַלטיגע ווירקונג סאַי צווישען די „רבנים“ און סאַי צווישען די קראים. די גרעסטע מענשען צווישען די קראים, סאַי די וואָס האָבען געלעבט אין סעדיה׳ס צייטען און סאַי די וואָס האָבען געלעבט שפּעטער, האָבען געפונען פאַר נויטיג ארויסצוטרעטען געגען סעדיה. צווישען זיי זיינען די וויכטיגסטע שלמון בן ירוחם, עטוואָס עלטער פון סעדיה, און סהל בן מצליח, עטוואָס איינגער פון סעדיה. עס פערשטעהט זיך, אז קיין זלזולים און בעליידיגונגען האָבען ניט געפעהלט אויף

אין זייערע שריפטען, אבער אין מאנכע הינזיכטען זיינען זיי געווען גערעכט.

צווישען די „רבנים“ דאגעגען האָט זיך סעדיה ערוואָרבען א געוואלטיגען גרויסען נאָמען צוליעב זיינע ויכוחים מיט די קראים און מיט חיוי אלבלכי. זיי האָבען אין איהם געזעהן דעם רעטער און פערטהיידיגער פון דעם גלויבען.. אלס אזעלכער איז ער אויך בעטראכט געווען שפּעטער, און דער ראב"ד זאָגט וועגען איהם: „ער האָט בעזיעגט די קראים און די אלע וואָס האָבען געלייקענט אין דער תורה פון זיין צייט.“

סעדיה'ס נאָמען האָט געמוזט זיין זעהר גרויס, ווען אין דעם יאָהר 928, אין דעם עלטער פון זעקס און דרייסיג יאָהר. איז ער געוואָרען איינגעלאדען פון דעם גלות־פירסט, דוד בן זכאי, צו ווערען דער גאון פון דער גרויסער ישיבה אין סורא. ס'איז אמת, דער גלות־פירסט האָט געהאָט געוויסע חשבונות מיט דעם גאון פון פּומבדיתא, רב כהן צדק, וועלכער האָט איבערהויפּט ניט געוואָלט, אז די ישיבה פון סורא, וואָס איז געווען פערמאכט פינף יאהר, זאָל צוריק געעפענט ווערען. עס איז מעגליך, אז דער גלות־פירסט האָט אין דעם יונגען, ענערגישען סעדיה געזעהן א מיטעל צו בעקעמפּפען זיין אלטען שונא, דעם גאון פון פּומבדיתא. דאָס אלץ קען זיך זיין אמת, אבער דער פאקט, אז ער האָט אויס־געקליבען דעם יונגען סעדיה צו אזא הויכען אמט, א מענש וועלכער האָט נאָך דערצו געקראָגען זיין ערציהונג ניט אין די ישיבות, איז געווען פון א פרעמד לאנד און איז אליין ניט געווען קיין גרויסער יחסן און אויך ניט רייך, בעווייזט ווי בעריהמט ער האָט שוין דאמאלס געמוזט זיין.

אויב דער גלות־פירסט דוד בן זכאי האָט געהאָפט צו געפינען אין דעם יונגען געלעהרטען א לייכטען ווערקצייג אין זיינע הענד, האָט ער געמאכט א ביטערען טעות. סעדיה איז ניט געווען פון די נאַטורען וואָס לאָזען זיך בויגען. עס האָט באַלד אויסגעבראָכען א מחלוקה צווישען דעם גלות־פירסט און דעם יונגען גאון. עס האָט זיך געהאנדעלט וועגען

א גרויסע ירושה, אין וועלכע דער גלות־פירסט איז געוועזן פערזענליך פעראינטערעסירט. דוד בן זכאי האָט ארויס־געגעבען דעם פּסק, ווי עס האָט זיך געלוינט פאר איהם. צו מאכען דעם דאָקומענט געזעצליך איז געוועזן נויטיג, אז די גאונים זאָלען זיך אויך אונטער'חתמ'ענען. דער גאון פון פּומבדיתא, כהן צדק, האָט זיך אונטערשריעבען. ווי עס איז געקומען צו סעדיה'ן האָט ער זיך ענטזאגט דאָס צו טהאָן. שפּעטער האָט דער גלות־פירסט געשיקט זיין זוהן איבערצור־רעדען מיט סעדיה'ן, און ווען דער לעצטער האָט זיך הארט־נעקיג ענטזאגט, האָט דעם פירסט'ס זוהן געוואָלט הויבען א האנד געגען סעדיה'ן. די תלמידים האָבען עס נאַטירליך ניט דערלאָזען און האָבען ארויסגעוואָרפען דעם אַנגרייפער פון הויז. דאָס איז געוועזן דער אָנפאנג פון דער מחלוקה. דער „ראש גלותא“ האָט צוגענומען פון סעדיה'ן דעם טיטעל „גאון“, אָנשטעלענדיג אן אנדערען אויף זיין פּלאַץ און אריינלעגענדיג איהם אין חרם. סעדיה פון זיין זייט האָט אריינגעוואָרפען אין חרם דעם ראש־גלותא, האָט פון איהם צוגענומען דעם טיטול ראש־גלותא און האָט אויסגעקליבען זיין אינגערען ברודער אויף זיין אָרט. עס האָבען זיך געבילדעט צוויי פּאר־טייען, איינע איז געשטאנען מיט דוד בן זכאי און די אנדערע מיט סעדיה, וועלכע האָבען זיך איינע די אנדערע געלעגט אין חרם און פערפּאָלגט. ענדליך האָט געזיעגט די פּארטיי פון דוד בן זכאי און אין יאהר 933 איז סעדיה געצוואונגען געוואָרען פון דער רעגיערונג צו פערלאָזען זיין גאון־שטעלע אין סורא.

פיער יאהר האָט זיך סעדיה אויפגעהאלטען אין באגדאד, ווייט פון דעם טומעל און רעש פון דער ישיבת און די אינטריגעס צווישען דעם גלות־פירסט און די גאונים. אין פערלויף פון דיעזער צייט האָט ער אָנגעשריעבען פיעל ווערק, פון וועלכע די וויכטיגסטע איז געוועזן דער „האמונות והדעות“ (וועגען גלויבענס און מיינונגען). אין יענער צייט האָבען זיך איינפלוסרייכע מיטגליעדער אריינגעלעגט אין מאכען א שלום צווישען דוד בן זכאי און סעדיה גאון. עס איז

זיי דאָס געלונגען, און סעדיה איז ווידער געוואָרען גאון אין סורא.

סעדיה איז געווען זעהר א פרוכטבארער שרייבער. אין די דרייסיג יאהר פון זיין ליטעראַרישער טהעטיגקייט (ער איז געשטאָרבען צו פופציג יאהר) האָט ער אָנגעשריעבען ספרים איבער אַלערליי געגענשטענדע: ביבעל־קריטיק, א ווערטער־בוך, גראַמאַטיק, שאלות און תשובות וועגען הלכות, פּאָלעמישע שריפטען און זאָגאר פּאָעזיע אין דער פאָרמע פון תפילות און פיוטים. די ווערק, וועלכע האָט איהם געגעבען זיין אייביגען נאָמען און וועלכע האָט מעהר ווי זיינע אלע אנדערע ווערקע צוזאַמענגענומען געווירקט אויף דער ווייטער־דער ענטוויקלונג פון אידישען פאָלק, איז זיין ספר „האמונות והדעות". סעדיה איז געווען דער יעניגער, וועלכער האָט געלעגט דעם פונדאַמענט פון יענעם גרויסטאַרטיגען בנין, וועלכען די שפּעטערע אידישע געלעהרטע, פילאָזאָפען און פּאָעטען פון שפּאַניען האָבען אויפגעבויט און פערפאָלקאָמט. ער איז ווייט ניט געווען אזא טיעפער דענקער ווי מאנכע פון זיי; ער איז זיכער ניט געווען אזא גרויסער פּאָעט ווי פיעלע פון זיינע שפּעטערע נאָכפאָלגער, אבער ער איז געווען דער ערסטער. ער איז געווען דער ערסטער אין דער מיטעלאַלטער־ליכער צייט, וואָס האָט געזוכט צו בעווייזען, אז דאָס יודענ־טהום איז ניט געגען וויסען און פאָרשונג; ער איז געווען דער ערסטער, וואָס האָט געזוכט צו פעראייניגען די פילאָזאָפיע פון זיין צייט מיט דער אידישער אמונה; ער איז געווען דער ערסטער, וואָס האָט מיט זיין ביישפּיעל און מיט זיין אויטאָרי־טעט געעפענט פאר אידען די טויערען פון וויסענשאַפט און פילאָזאָפיע, ווי זיי זיינען בעוואוסט געווען צו יענער צייט. זיינע נאָכפאָלגער זיינען געגאַנגען ווייטער, אבער ער איז געווען דער וועג־ווייזער און דער וועג־מאכער, א פּיאָנער.

* * *

די אויפגאבע וואָס סעדיה האָט זיך געשטעלט אין זיין „האמונות והדעות" איז געווען א דאָפּעלטע. פון איין זייט זוכט ער צו בעקעמפפען דיא אָנגענומענע גראָבע בעגריפע

ווענען דער גאָטהייט, וואָס איז געווען שטארק פערשפּרייט ניט בלויז ביים פּראָסטען עולם, נאָר אויך ביי די לומדים. פון דעם אנדערען זייט זוכט ער צו בעקעמפּפען דיא יעניגע, וואָס האָבען אין גאנצען אויפגעהערט צו גלויבען. ער זוכט זיי צו איבערצייגען, אז געוויסע אמונות זיינען געדרונגען פון מענש־ליכען שכל, אז דער מענשליכער שכל וואָלט צו זיי אליין געקומען, אפילו ווען עס וואָלט אויף דעם ניט געווען קיין טראדיציע. ער בעהויפּטעט אבער, אז דער מענשליכער שכל איז ניט די העכסטע און ניט די איינציגע מאָאס פון אמת; אז אַ מענש דארף ניט מיינען, דאָס וויבאלד ער קען ניט בעגרייפען אַ בעשטימטע זאך איז עס אַ ראיה, אז זי עקזיסטירט טאקע ניט. ער לאכט פון די מענשען, "וועלכע זיינען שקלאפען און מייכען אז זיי האָבען קיין הערר ניט, ווייל זיי קענען איהם ניט בעגרייפען און האָבען איהם פערלייקענט." ווענען דער אמת'קייט פון דער תורה קען, לויט זיין מיינונג, גאָר קיין פראגע ניט זיין. די פילאָזאָפיע דארף זוכען צו בעגרינדען די תורה, זי איז איינענטליך אַ דיענסט ביי דער תורה, אין וועלכע מיר מוזען סאַי ווי סאַי גלויבען, אפילו ווען זי שטימט ניט מיט דער פילאָזאָפיע. די אמת'קייט פון דער תורה ווייסען מיר פון דער טראדיציע.

ער טהיילט דארום איין אונזערע מענשליכע אמת'ן אין פיער קלאסען.

1) דער אמת פון ערפאהרונג, וואָס מיר בעגרייפען דורך אונזערע חושים.

2) דער עטהישער אמת, ווי צום ביישפּיעל, אז גערעכ־טיגקייט איז גוט און פאלשקייט איז שלעכט, וועלכער איז זעלבסטפערשטענדליך, אַ „מושכל" ווי ער רופט עס.

3) דער לאָגישער אמת, וועלכער איז אַ פּועל־יוצא פון לאָגישען דענקען. מיר ווערען דורך דעם איבערצייגט אין אזעלכע אמת'ען, וואָס מיר בעגרייפען ניט דוקא מיט די חושים, נאָר צו וועלכע דער לאָגישער געדאנקענגאנג צווינגט אונז.

4) דער טראַדיציאָנעלער אמת, וואָס מיר האָבען געקראָ־גען בירושה פון די פריהערדיגע דורות, וועלכער איז ווידער א רעזולטאַט אדער פון זייער ערפאהרונג ענטוועדער פון עטהישען אמת.

גרינדענדיג זיך אויף דער דאָזיגער איינטהיילונג פון די אמת'ען, קומט ער צו געוויסע פילאָזאָפישע שליסע, וועלכע ער בעגרינדעט דאָ אויף דעם מין אמת און דאָרטען אויף דעם אנדערען. ווען דער פילאָזאָפישער געדאנק איז פאר איהם ניט גענוג, ווען דער אמת קען ניט בעוויעזען ווערען דורך דער ערפאהרונג אָדער לאָגיק, פערלאָזט ער זיך אויף דעם טראַדי־ציאָנעלען אמת.

די גרונד־יסודות פון זיין רעליגיאָנס־פילאָזאָפיע זיינען:

1) די וועלט איז בעשאפען געוואָרען פון גאָרנישט. גאָט האָט בעשאפען ניט בלויז די פאָרמע (די „צורה") פון די זאכען פון אַן אייביג־עקזיסטירענדען מאַטעריאַל, נאָר דער מאַטעריאַל גופא (דער עצם) איז אויך בעשאפען געוואָרען. ער פערברייטעט זיך וועגען דעם דאָזיגען ענין און זוכט צו בעווייזען, אז די אַטאָמיסטישע טהעאָריע, וועלכע בעהויפּטעט, אז די אַטאָמען האָבען עקזיסטירט פון אייביג און זיי האָבען אנגענומען זייערע פאָרמען לויט געוויסע געזעצע אָדער צופעליג, קען ניט זיין אמת.

2) די איינהייט פון גאָט. דאָרטען פּאָלעמיזירט ער מיט די וואָס גלויבען אין דואַליזם, אין א דאָפּעלטע געטליכקייט. די פערשיעדענארטיגקייט פון די ערשיי'נונגען, ווי ליכטיגקייט און פינסטערנים, גוט און שלעכט, זיינען בלויז א רעזולטאַט פון אונזערע בעגריפע. אין תוך זיינען זיי בלויז איין איינציגע ערשיינונג. פינסטערנים איז ניט געגענגעזעצט צו ליכטיגקייט, נאָר די אבוועזענהייט פון ליכטיגקייט. דער בעגריף פון גוט און שלעכט איז אויך בלויז אין שייכות צו אונז, ווי דאָס ווירקט אויף אונז. „גאָט האָט ניט בעשאפען קיין שלעכטס. ער האָט בעשאפען זאכען, וואָס קענען זיין אי גוט אי שלעכט, לויט ווי דער מענש קלייבט זיך אויס. אויב ער עסט און טר־נקט אין מאָס, איז עס גוט; כאַפּט ער

אריבער די מאָס, ווערט עס שלעכט. די ברירה איז שוין ביי איהם.״ די איינהייט פון גאָט בעגרינדעט ער אויף דעם, וואָס ער איז ניט קיין קערפּער. צייטען און טהיילען קען נאָר געמאָלט זיין ביי א קערפּער, וואָס איז בעגרענעצט. און גאָט איז ניט קיין קערפּער, ווייל ער איז ניט קיין בעשאפּענער, נאָר א שעפּער. יעדע זאַך וואָס איז בעשאפען מוז האָבען א שעפּער און מוז אויך האָבען א גרענעץ. און ווען מיר זאָלען שוין געפינען דעם שעפּער פון דאָס בעשאַפענע, וועלען מיר אימער מוזען זוכען דעם שעפּער פון דעם לעצטען שעפּער. ענדליך מוזען מיר, אין אונזער לאָגיק, דערגרייכען צו דער ערסטער סבה, וועלכע מוז זיין אונבעשאפען און אונקערפּערליך. וואָרים אז ניט וועלען מיר דאַך מוזען זוכען אויך א סבה צו דער ערסטער סבה, וואָס דאָס וועט בלויז מיינען, אז די ערסטע סבה איז ניט די ערסטע. גאָט אלס דיא ערסטע סבה מוז זיין דארום איינער. ער איז אָבער איינער ניט נאָר אין זיין מין, נאָר אויך אין עצם. ניט נאָר עס איז ניטאָ נאָך א גאָט, נאָר ער קען אויך ניט גע־טהיילט ווערען.

עס פערשטעהט זיך, אז סעדיה גלויבט אין „השארת הנפש״ (אונטערשטערבליכקייט פון דער נשמה), אין א לעבען נאָכ׳ן טוידט, אין בעצאָהלונג און בעשטראָפונג, אין דער אייביגקייט פון דער תורה, אין תחית המתים און אין משיח, וועלכע אמונות ער זוכט צו בעגרינדען אויף דער אָדער יענער קאטעגאָריע פון די אויבענדערמאָהנטע אמת׳ען.

סעדיה גלויבט אין דעם מענשליכען פרייען ווילען. דער מענש איז דער עיקר אין דער גאנצער שעפּפונג, אלץ איז בעשאפען געוואָרען פון זיינטוועגען. אונזער ערד, מיינט ער לויט דער אלטער שטה פון דער אסטראָנאָמיע, געפינט זיך אין צענטער פון דער שעפּפונג. די זון, די פּלאַנעטען און די גלגלים דרעהען זיך ארום איהר. דערפון איז געדרונגען, אז די ערד איז דער עיקר. אויף דער ערד איז דער מענש דער עיקר, ווייל ער איז דער איינציגער פון די חיות וואָס האָט שכל און איז בעשאָנקען מיט דעם כח צו רעדען.

די אויפגאבע פון מענשען איז צו טהאָן גוטס און אויסצו־מיידען שלעכטס. פאר גאָט גופא איז קיין אונטערשיעד ניט, צי דער מענש טהוט גוט אָדער שלעכטס ; ניט איהם קומט עטוואָס צו פון מענשליכע גוטס, ניט איהם קומט עטוואָס אב פון מענשליכע שלעכטס. ווען דער מענש טהוט שלעכטס, שאדעט ער זיך אליין. דער מענש קען זיך אויסקלייבען די וועג אין וועלכע ער זאָל געהן, כאָטש גאָט וויים פון פריהער ווי ער וועט זיך אויסקלייבען. גאָט'ס וויסען איז ניט א בעשטימונג פון פאָראויס, נאָר גאָט וויים ווי דער מענש וועט אויסוועהלען צו טהאָן.

דאָס איז אין קורצע שטריכען דער תמצית פון סעדיה'ס פילאָזאָפיע. דער אויפמערקזאמער לעזער וועט אליין זעהן, אז די רעליגיאָן איז ביי סעדיה דער עיקר. די פילאָזאָפיע איז ביי איהם ניט קיין ציעל פאר זיך גופא, נאָר א מיטעל צו פערשטארקען און בעגרינדען די רעליגיאָן. דאָס איז אבער דער פאל מיט אלע רעליגיאָנס־פילאָזאָפען : זיי זוכען ניט אויסצוגעפינען דעם אמת, זאָנדערן צו בעשטעטיגען די אמת'ען, אין וועלכע זיי האָבען שוין פריהער געגלויבט.

III.

ארץ ישראל און בבל. — די אלטקייט פון דעם אידישען ישוב אין בבל. — ווען די ראש־גלותא'ס האבען זיך אנגעפאנגען. — די גרינדונג פון די גרויסע ישיבות אין סורא און פומבדיתא. — דער אונטערגאַנג פון די ישיבות צוזאמען מיט דעם אמט פון ראש־גלותא. — די אורזאכען דערפון. — נייע צענטרען ווערען געגרינדעט. — רבינו גרשון מאור הגולה אין פראנקרייך און ר' משה בן חנוך אין שפאניען.

קיין אנדער לאנד, א חוץ ארץ ישראל, האָט ניט געשפּיעלט אזא גרויסע און וויכטיגע ראָלע אין דעם לעבען פון דעם אידישען פאָלק, ווי בבל. ארץ ישראל און בבל האָבען א לאנגע צייט אזוי ווי געקאָנקורירט איינע מיט דער אנדערער, ווער עס זאָל פערנעהמען דעם ערסטען פּלאץ. כל זמן די אידען האָבען נאָך געהאַט אפילו א שאָטען פון זעלבסט־שטענדיגקייט אין זייער אייגען לאנד, האָט נאַטירליך ארץ ישראל געשפּיעלט די ערסטע פיעדעל, און די אידען פון בבל פּונקט ווי די אידען פון די אנדערע גלות־לענדער האָבען בעטראַכט ארץ ישראל אלס דעם נאַציאָנאַלען מיטעלפּונקט, אלס דעם צענטער פון דעם אידישען פּאָליטישען, קולטורעלען און רעליגיעזען לעבען. נאָך דעם צווייטען חורבן אבער און הויפּטזעכליך נאָך די שרעקליכע פערפאָלגונגען פון אדריא־נוס (האדריאן), האָט בבל אָנגעפאנגען צו שפּיעלען א גלייכע ראָלע מיט ארץ־ישראל אין דעם רעליגיעזען און קולטורעלען לעבען פון פאָלק. עס האָט ניט לאנג גענומען און בבל האָט איהר זאָגאר אָנגעפאנגען אריבערצושטייגען. מיט דער שליסונג פון דער „משנה" האָבען זיך די כוחות פון די ארץ־

ישראל׳דיגע אידען אזוי ווי אויסגעשעפּט. אמת, עס זיינען נאָך געווען ישיבות אויך אין ארץ ישראל; עס איז נאָך דאָרטען אויך געווען א „נשיא“, אבער די ישיבות פון בבל און זייער ראש־גלותא האָבען שוין פערנומען א וויכטיגערען פּלאַץ, האָבען געהאט מעהר אנזעהן, מעהר בעדייטונג און מעהר מאכט. דער ארץ־ישראל׳דיגער "תלמוד ירושלמי" האָט געהאט א פיעל קלענערע בעדייטונג אין דעם לעבען און אין דער ווייטערער ענטוויקלונג פון דעם אידישען פאָלק, ווי אונזער תלמוד, דער תלמוד פון די ישיבות פון בבל, דער „תלמוד בבלי“. בבל איז צום גליק נאָך געווען פריי פון קריסטליכען איינפלוס, פון דעם קריסטליכען פאנאטיזם מיט די קריסטליכע פערפאָלגונגען. די אידען זיינען דאָרטען ניט געשטערט געוואָרען אין זייער רעליגיעזען און קולטורעלען לעבען. די פערזיער האָבען זיך ארויסגעצייגט צו זיין פיעל טאָלעראנטער און פיעל מענשליכער, ווי די אנהענגער פון דער „רעליגיאָן דער ליעבע“. די ישיבות פון בבל און זייערע ראש־גלותא׳ס האָבען זיך דארום געהאלטען פיעל לענגער ווי די ישיבות פון ארץ ישראל און זייערע „נשיאים“. דערפון האָט זיך גענומען, וואָס בבל איז פאר א לאנגע צייט געבליבען די אליין־הערשערין אין אידישען לעבען. די אידען פון אלע גלות־לענדער, וואו זיי האָבען זיך געפונען, האָבען איצטער געווענדעט זייערע אויגען צו בבל, פונקט ווי אין די פריהעריגע צייטען צו ארץ־ישראל. בבל איז געוואָרען דער צענטער, און פון דאָרטען האָבען די אידען געשעפּט כח און מוטה פאָרט־צוזעצען זייער שטענדיגע מלחמה מיט די ארומיגע שונאים.

ווען אייגענטליך עס האָט זיך אָנגעפאנגען דער אידישער ישוב אין בבל איז ניט אין גאנצען קלאָר. ווי עס ווייזט אויס האָט זיך שוין דאָרטען געהאט געפונען א אידישע בעפעלקע־רונג נאָך פאר דעם ערסטען חורבן. עלף יאהר פאר דעם חורבן, דערצעהלט די ביבעל, האָט דער באבילאָנישער קעניג נ ב ו כ ד נ צ ר פערטריעבען אין בבל דעם אידישען קעניג י ה ו י כ י ן מיט זיין סוויטע, די אריסטאָקראטיע פון לאנד מיט אכט טויזענד אידישע קריעגער. נאָכ׳ן חורבן איז די

צאָהל פון די פערטריעבענע און געפאנגענע פיעל פערגרעסערט געוואָרען.

די לאגע פון די אידען, וואָס זיינען אריבערגעבראכט געוואָרען קיין בבל איז געווען זעהר א גוטע. זיי האָבען געפאָלגט די עצה פון דעם נביא ירמיה. וועלכער האָט זיי געראטהען דאָרטען צו בויען הייזער, זיך איינצושאפען פעלדער און פלאַנצען וויינגערטנער. שוין דער באבילאָנישער קעניג אויל מרדך האָט בעפרייט דעם אידישען קעניג יהויכין פון תפיסה „און האָט געשטעלט זיין שטוהל העכער ווי די שטוהלען פון די אנדערע מלכים, וואָס זיינען מיט איהם אין בבל“ (מלכים ב׳, כ״ה, כ״ח).

ווען די פערזיער האָבען בעזיעגט די באבילאָנער און זייער קעניג כרש האָט די אידען געגעבען די ערלויבניס זיך צוריקצוקעהרען אין זייער אלטען פאטערלאנד, האָבען זיך ניט אלע אידען בענוצט דערמיט. דער גרעסטער טהייל פון זיי איז געבליבען אין לאנד פון זייער געפאנגענשאפט. בלויז אן ערך פון צוויי און פערציג טויזענד אידען האָבען זיך צוריקגעקעהרט קיין ארץ ישראל.

צווישען די אידען וואָס זיינען געבליבען אין בבל האָבען זיך אויך געפונען די אבשטאמונגען פון דער קעניגליכער פאמיליע, וועלכע האָבען, ווי עס ווייזט אויס, ניט געקראָגען די ערלויבניס זיך צוריקצוקעהרען אין ארץ ישראל צוליעב פּאָליטישע אורזאכען. די פערזיער האָבען פשוט מורא געהאט, אז זיי זאָלען ניט גרינדען אין ארץ ישראל א זעלבסטשטענדיגע אידישע מלוכה און זיך אין גאנצען אָברייסען פון פערזיען. זרובבל בן שאלתיאל, אן אייניקעל פון דעם קעניג יהויכין, איז אפילו יע געפאָהרען אין ארץ־ישראל, אבער ער איז באלד צוריקגערופען געוואָרען אין בבל, צוליעב די מסירות פון די שומרונים און די אנדערע אָרטיגע פעלקערשאפטען, אז ער וויל גרינדען אן אייגענע מלוכה.

עס קען אָבער גאָר קיין ספק ניט זיין, אז די פערזיער, וואָס זיינען געווען אזוי פריינדליך צו די אידען, האָבען

בעהאנדעלט די קינדער פון דער אידישער קעניגליכער פאַמי־ליע ניט ערגער ווי די באַבילאָנער. זיי זיינען בעהאנדעלט געוואָרען ווי פירסטען.

עס פערשטעהט זיך, אז די אידישע בעפעלקערונג, וואָס איז געבליבען אין בבל האָט געקוקט מיט אַ בעזונדערען רעספּעקט אויף זייער פירסטען־פאַמיליע, און אז די דאָזיגע פאַמיליע איז געוואָרען דער צענטער פון דעם דאָרטיגען אידישען לעבען. פון דער דאָזיגער פאמיליע זיינען אויס־געקליבען געוואָרען די פאָרשטעהער, די פיהרער, פון דעם אידישען ישוב. די דאָזיגע פיהרערשאפט האָט זיך איבער־געגעבען בירושה פון עלטערן צו קינדער. די בעהויפּטונג פון די שפּעטערע „ראשי גלותא“, אז זיי שטאַמען אב פון דער פאַמיליע דוד איז אלזאָ ניט אין גאנצען אונבעגרינדעט. לויט ווי דער מחבר פון „סדר עולם זוטא“—געלעבט אין אכטען יאָהרהונדערט—דערצעהלט, איז דער ערסטער ראש־גלותא אין בבל ניט געווען קיין אנדערער ווי טאַקע קעניג יהויכין גופא, וועמען עס האָט נאָכגעפאָלגט זיין זוהן שאלתיאל, זיין איינקעל זרובבל, זיין אור־איניקעל משולם, און אזוי כסדר.

די בעהויפּטונג פון דעם „סדר עולם זוטא“ קען אָבער ניט אָנגענומען ווערען אלס אַ בעוויזענער היסטאָרישער פאַקט, כאָטש דאָס איז גאנץ מעגליך. דער ערסטער היסטאָריש־זיכערער ראש־גלותא ווערט דערמאָהנט אין תלמוד. ער האָט געלעבט אין אָנפאנג פון צווייטען יאהרהונדערט, און ער איז שוין דאמאלס בעטראכט געוואָרען אלס א דירעקטע אבשטאַ־מונג פון דער דוד־פאַמיליע. עס האָבען זיך שוין דאמאלס געפונען אזעלכע, וועלכע האָבען געמיינט, אז ער איז מעהר פּאַסיג פאר דעם אמט פון „נשיא“ אין ארץ ישראל אלס דער דאמאלסדיגער נשיא ר׳ שמעון בן גמליאל, וועלכער האָט אָבגעשטאַמט פון הלל׳ן. דער ראש גלותא אין דער צייט פון ר׳ יהודה הנשיא, דער רעדאַקטאָר פון דער משנה, האָט געהייסען רב הונא. וועגען איהם האָט ר׳ יהודה הנשיא געזאָגט: „ווען ר׳ הונא ראש־גלותא קומט אהער זעץ איך איהם העכער פאר זיך.“ (דוד דור ודורשיו חלק ג׳)

אויב מען זאָל אפילו אָננעהמען, אז דער ערסטער ראש־גלותא האָט ערסט געלעבט אין אָנפאנג פון צווייטען יאהר־הונדערט, האָט דער דאָזיגער טיטול און אמט דאָך עקזיסטירט אריבער ניין הונדערט יאהר. דער לעצטער ראש־גלותא, וועלכער איז אין דער זעלבער צייט אויך געווען גאון, האָט געהייסען חזקיה בן זכאי. צוליעב אַ מסירה, וואָס ווייזט אויס, איז בעשטאַנען אין דעם, אז ער האָט זיך גענומען דעם טיטול „ראש־גלותא“ אָהן דער צושטימונג פון דער רעגיערונג, האָט מען איהם אין יאהר 1040 אריינגעוואָרפען אין תפיסה, וואו מען האָט איהם געמאַטערט און, ווי מאנכע היסטאָריקער בעהויפּטען, שפּעטער הינגעריכטעט.

אזוי האָט זיך געענדיגט די לאַנגע קייט פון די ראש־גלותא׳ס.

בערך אין דער זעלבער צייט זיינען אויך פערמאַכט געוואָרען די צוויי גרויסע ישיבות פון סורא און פּומבדיתא. די ערסטע אין יאהר 1034; די לעצטע אין יאהר 1040. די ערסטע ישיבה איז געווען די עלטערע און איז בעטראַכט געוואָרען אלס די וויכטיגערע. זי איז געגרינדעט געוואָרען פון דעם ערסטען און גרעסטען „אמורא“ אבא אריכא אָדער רב אין דעם יאהר 219. די ישיבה פון פּומבדיתא איז געגרינדעט געוואָרען מיט אַן ערך פון א האַלבען יאהרהונדערט שפּעטער. די ישיבות האָבען, אלזאָ, מיט קליינע איבער־רייסונגען, עקזיסטירט בערך אכט הונדערט יאהר.

מיט דער אבשאַפונג פון דעם ראש־גלותא אַמט און מיט דעם שליסען זיך פון די צוויי גרויסע ישיבות, האָט בבל פער־לאָרען איהר בעדייטונג אלס דער צענטער פון דעם אידישען קולטורעלען לעבען. ביסלעכוויוז און לאַנגזאַם איז דער צענטער פון דעם אידישען לעבען אריבערגעגאַנגען פון אזיע קיין אייראָפּאַ, פון בבל אין שפּאַניען.

די אורזאַכען וואָס האָבען געפיהרט צו דעם אונטערגאַנג פון די צוויי גרויסע ישיבות און דעם אַמט פון גלות־פירסט זיינען געווען פערשיעדענע. מאנכע זיינען געווען אויסער־

ליכע, אין וועלכע די אידען זיינען ניט געווען שולדיג, און מאנכע זיינען געווען אינערליכע.

צווישען די אויסערליכע אורזאכען דארף גערעכענט ווערען דער שטענדיג־וואקסענדער רעליגיעזער פאנאטיזם פון די מאהאמעדאנער אין דעם „מזרח־קאליפאט". די דארטיגע מאהאמעדאנער האבען ניט געקענט פערטראגען, אז די פער־האסטע און פעראכטעטע אידען זאלען האבען עטוואס, וואס זאל טראגען אפילו אן עהנליכקייט אויף זעלבסטשטענדיגקייט און זעלבסט־פערוואלטונג, אויף אן אייגענער רעגירונג. דער „גלות־פירסטענטהום" איז דארום אלץ מעהר און מעהר בערויבט געווארען פון זיין מאכט, פון זיין ווירדע און חשיבות. דער גלות־פירסטענטהום איז באלד געווארען א מין סחורה אין די הענד פון די קאליפען און זייערע משרתים, און פלעגט גאנץ אפט פערקויפט ווערען צו דעם יעניגען, וועלכער האט געגעבען א גרעסערען פרייז אדער וועלכער האט פערשפראכען אריינצוברענגען מעהר צינזען אין דעם אוצר פון דער מלוכה.

אין דעם זיינען ניט ווייניג שולדיג געווען די „ראשי־גלותא" גופא, די פערשיעדענע קאנדידאטען אויף דעם אמט, וועלכע פלעגען זיך רייסען צווישען זיך, פיהרען אלערליי אינטריגעס און מוסר'ן איינע די אנדערע, כדי צו געפינען חן אין די אויגען פון די קאליפען. אויך צווישען די גאונים זיינען פארגעקומען רייסערייען און מחלוקות. יעדער גאון האט געוואלט, אז זיין ישיבה זאל בעטראכט ווערען אלס די גרעסטע און די וויכטיגסטע, און דאס האט ווידער געפיהרט צו אינטריגען און זאגאר סקאנדאלען. און כאטש די לעצטע גאונים, שרירא, האי און שמואל ברחפני, זיינען געווען גרויסע מענשען, פעהיגע מענשען און עהרליכע מענשען, דער לעצטער זאגאר א געלעהרטער, האט עס ניט געהאלפען. זיי האבען ניט געקענט ערהאלטען ביים לעבען דאס, וואס איז געשיכטליך געווען פעראורטהיילט צום טויט.

און פעראורטהיילט צום טויט זיינען די ישיבות געווארען ניט אזוי פיעל צוליעב די אינערליכע צערפאלענקייט און

דעמאָראַליזאַציאָן, ווי צוליעב פּשוט'ע עקאָנאָמישע אורזאַכען. עס האָט זיך געפּאָדערט א גרויסע סומע פון געלד, אום צו קענען אויפהאַלטען די ישיבות מיט די תלמידים, מיט די ראשי ישיבות און מיט די גאונים. דאָס געלד פלעגט געזאַמעלט געוואָרען אין די אַלע קהלות פון די פערשיעדענע גלות־לענדער, וואו עס פלעגען ארויסגעשיקט ווערען משולחים. געלד פאר די ישיבות פלעגען אויך געזאַמעלט ווערען אין די אייראָפּעאישע לענדער, איבערהויפּט ביי די רייכע אידישע קהלות פון שפּאַניען.

דאָס האָט זיך אבער געמוזט ענדערען. כל זמן די מעהר־הייט פון דעם אידישען פאָלק און די מעהרסטע אידישע קהלות האָבען זיך געפונען אין ארץ ישראל, בבל און מצרים, זיינען די צוויי גרויסע ישיבות געוועזען די צענ־טראַליזירענדע און צונויפבינדענדע קראַפט. פון זיי פלעגט ארויס דאָס וואָרט און די לעהרע פאר די אַלע קינדער פון גלות. דער גאון איז געוועזען ניט בלויז דער אנערקענטער אויטאָריטעט אין רעליגיעזע פראַגען, נאָר ער איז אויך געוועזען דער העכסטער ריכטער, און זיין פּסק איז געוועזען דער לעצטער. צו איהם פלעגט מען זיך ווענדען מיט אַלערליי שאלות סיי אין רעליגיעזע סיי אין ציווילע סכסוכים. די תלמידים פון די ישיבות זיינען געוואָרען די רבנים, די דיינים, די ראשי־ישיבות און די איבריגע כלי קודש פון די פיעלע גרעסערע און קלענערע קהלות, וואָס זיינען געשטאַנען אונטער דער אויבערהערשאַפט פון די גאונים. קוים האָט זיך אבער דער גלות אַלץ מעהר און ווייטער פערשפּרייט פון דעם צענטער; קוים האָבען זיך גענומען בעוויייזען אידישע קהלות אין אַלע לענדער פון אייראָפּא; קוים זיינען די דאָזיגע קהלות אַלץ גרעסער און שטאַרקער געוואָרען, האָבען זיך דאָרטען גופא גענומען אויסבילדען צענטרען פון אידישער געלערענטקייט, האָבען זיך דאָרטען גופא גענומען גרינדען ישיבות צו שטודי־רען דעם תלמוד און דעם געזעץ. די קהלות זיינען אויף אזא אופן געוואָרען אַלץ מעהר זעלבסטשטענדיג, אַלץ ווייניגער אבהענגיג אָן די ישיבות. פאר די ווייטע און פערוואָרפענע

קהלות איז סאַי ווי סאַי געווען שווער צו ווענדען זיך מיט זייערע שאלות צו די גאונים. זיי זיינען דעריבער געווען צופריעדען, ווען עס האָבען זיך געפונען בעוויזען אין זייער אייגענער מיטע געלערנטע, וועלכע האָבען געקענט בפריעדי־גען זייערע רעליגיעזע בעדירפניסע. דאָס האָט געבראַכט דערצו, וואָס די הכנסה פון די ישיבות איז אַלץ געוואָרען קלענער, אזוי אז עס איז פּשוט יגעוואָרען אונמעגליך זיי אויפ־צוהאַלטען.

די ערשיינונג פון דער צוברעקלונג פון איין איינציג גרויסען אידישען צענטער אין מעהרערע קלענערע צענטרען (דעצענטראַליזאַציע), איז אַ שטענדיגע בעגלייטערין פון דעם אידישען לעבען. דאָס איז אַן אונפערמיידליכער רעזולטאַט פון אַ גלות־לעבען, פון דעם לעבען פון אַ פאָלק אָהן אַ לאַנד. ניט האָבענדיג קיין אייגען לאַנד, קען עס אויך ניט האָבען קיין געזונדען עקאָנאָמישען באָדען אונטער זיך. עס איז דאָרום געצוואונגען שטענדיג צו האַלטען אין וואַנדערען אין נייע פּלעצער און דאָרטען צו גרינדען נייע צענטערען. מען קען זאָגען, אז אין דעם אידישען לעבען ווירקען צוויי געגענ־געזעצטע קרעפטען. דער גלות־לעבען מיט דער גלות־עקאָנאָמיק פיהרט פון איין זייט צו דער צוברעקלונג פון אַן איינהייטליכען צענטער. דער אינסטינקט פון זעלבסט־ערהאַלטונג פיהרט דאַנגעגען דערצו, וואָס די אויסגעוואַנדערטע יחידים בילדען באַלד אַ נייעם צענטער אין זייער נייען היים. דער פערלאַנג צו זיין צווישען אייגענע און צו לעבען צוזאַמען ברענגט דערצו, וואָס די אידען בילדען גהטעאָס אפילו דאָרטען, וואו זיי זיינען דאָס ניט געצוואונגען צו טהאָן. וועהרענד איין קראַפט ווירקט דעצענטראַליזירענד, איז די אנדערע קראַפט אַ צענטראַליזירענדע; וועהרענד איינע צו־טרייבט, טהוט די אנדערע צוזאַמענבינדען.

די בילדונג פון נייע אידישע צענטערען אין די אייראָ־פּעאישע לענדער, האָט געמוזט פיהרען דערצו, וואָס דער גרויסער צענטער פון אידישען לעבען און קולטור אין בבל האָט פריהער אָדער שפּעטער געמוזט אונטערגעהן. עס קען

גאָר קיין ספק ניט זיין, אז די נייע אידישע קהלות אין די אייראָפּעאישע לענדער האָבען געקוקט מיט'ן גרעסטען רעספּעקט אויף די גאונים און די ישיבות, אז זיי האָבען בשום אופן ניט געהאט די כונה זיי אויף אירגענד וועלכען אופן צו טהאָן שאדען. אבער זייערע גוטע כונות האָבען גאָר ניט געקענט העלפען.

די ישיבה פון סורא, אום זיך צו רעטען פון אונטערגאנג, האָט בעשלאָסען ארויסצושיקען פיער יונגע תלמודיסטען אלס משולחים צו קריגען שטיצע. די דאָזיגע יונגע תלמודיסטען זיינען געפאנגען געוואָרען פון אן אראבישען אדמיראל און פערקויפט געוואָרען אלס שקלאַפען. איינער פון זיי איז געוועזען נתן בר יצחק הבבלי, וועלכער איז פערקויפט געוואָרען אין פראנקרייך; נאָך איינער איז משה בן חנוך, וועלכער איז פערקויפט געוואָרען אין שפּאניען. די אנדערע צוויי זיינען געוועזען שמריה בן אלחנן און יקותיאל, וועלכע זיינען פערקויפט געוואָרען אין אפריקא. די אידען האָבען באלד אויסגעלייזט די געפאנגענע, די מצוה פון „פדיון שבויים“ איז ביי אידען געוועזען זעהר גרויס. די דאָזיגע פיער געלעהרטע האָבען אין זייערע נייע היימען געעפענט ישיבות צו שטודירען דעם תלמוד, און האָבען אויף אזא אופן ניט ווילענדיג געשעדיגט די אינטערעסען פון די ישיבות אין בבל.

נתן בר יצחק הבבלי האָט געעפענט א ישיבה אין פראנקרייך. זיין תלמיד'ס תלמיד איז געוועזען דער בעריהמטער רבנו גרשון, וועלכער איז געוועזען דער הויפּט פון א גרויסער ישיבה. דער נאָמען פון רבנו גרשון איז געוואָרען אזוי גרויס און אזוי בעריהמט, אז מען האָט איהם בעטיטעלט מיט'ן נאָמען „מאור הגולה“—די ליכט פון גלות. אלע אידישע קהלות פון פראנקרייך, דייטשלאנד און איטאַליען האָבען זיך גענומען ווענדען צו איהם מיט זייערע שאלות וועגען אלערליי ענינים אנשטאָט צו דעם גאון רב האי פון פומבדיתא. רבינו גרשון האָט זעהר שטארק רעספּעקטירט רב האי גאון און האָט געהאט די העכסטע מיינונג פון זיין ישיבה. ער האָט גאָר קיינמאָל ניט געהאט בדעה

צו קאָנקורירען מיט דער ישיבה פון גאון, אבער אויסגעקומען איז דאָך, אז די ישיבה האָט צוליעב איהם פערלאָרען די שטיצע פון די דייטשע, פראנצויזישע און איטאַליענישע קהלות.

רבינו גרשון איז דער ערסטער, וואָס האָט געמאכט א פירוש אויף דעם תלמוד. בעריהמט איז ער נאָך עד היום מיט זיינע תקנות, וואָס ער האָט איינגעפיהרט. בערך אין יאהר 1001 האָט ער איינגערופען א גרויסע פערזאמלונג פון אַלע קהלות פון די אויבענדערמאָהנטע לענדער, וואו עס זיינען אָנגענומען געוואָרען די פאָלגענדע תקנות: 1) די אבשאַפונג פון פיעל־ווייבעריי; 2) די צושטימונג פוןביידע צדדים, פון מאַן און פרוי, אויף א גט. ביז דאמאלס איז דער פרוי'ס צושטימונג ניט נויטיג געווען; 3) די וואָס זיינען געצוואונגען געווען אָנצונעהמען דעם קריסטענטהום צוליעב די גזרות, מעגען זיך צוריקקעהרען צו דער אידישער אמונה און קיינער טאָר זיי עס ניט אויפוואַרפען. רבינו גרשון'ס זוהן איז אויך געווען איינער פון די געטויפטע; 4) ניט צו עפענען פרעמדע בריעף.

רבינו גרשון האָט אויך פרובירט שרייבען פיוטים, אבער זיי האָבען א גאַנץ קנאַפען פּאָעטישען ווערטה. מאנכע פון זיי זיינען אריין אין די סליחות. פון זיי קען מען זעהן די שרעקליכע לאַגע פון די אידען אין פראנקרייך צו יענער צייט. איינע פאנגט זיך אָן: „וואו זיינען, גאָט, דיינע גרויסע וואונדער, וואָס אונזערע עלטערן האָבען אונז דערצעהלט?... פון צייט צו צייט ווערען די צרות מעהר, איין טאָג איז ערגער פאר'ן צווייטען, ניטאָ קיין כוחות צו טראָגען מעהר דעם יאָך. ביז וואנען, אָ גאָט, וועל איך דארפען רופען נאָך הילף?"

דאָס וואָס דער געפאנגענער נתן בר יצחק הבבלי האָט אויפגעטהאָן פאר דעם שטודיום פון תלמוד אין פראנקרייך, האָט דער אנדערער געפאנגענער משה בן חנוך אויפגעטהאָן פאר שפּאניען. אָנקומענדיג אין קאָרדאָווא איז ער אריין אין בית־המדרש, וואו דער רב און דיין רבי נתן האָט געלערנט תלמוד פאר זיינע תלמידים. שטעהענדיג ביים

טהיר האָט ר׳ משה דערהערט, אז דער רב האָט שלעכט פער־טייטשט דעם פּשט. ער האָט זיך ניט איינגעהאלטען און האָט איהם אויף דעם אויפמערקזאם געמאכט. רבי נתן, אנשטאט בייז צו ווערען, האָט זיך אבגערופען צו די תלמידים: „איך קען מעהר ניט זיין אייער רב און דיין; אָט יענער אָרעמאן וואָס שטעהט ביים טהיר דארף עס זיין. איך וועל זיין זיינער א תלמיד.“

ר׳ משה איז באלד געוואָרען דער רב אין קאָרדאָווא, וואו ער האָט אויך געגרינדעט א ישיבה צו שטודירען דעם תלמוד. אין דעם איז איהם שטארק בעהילפיג געווען דער אידישער מעצענאט ר׳ חסדאי אבן שאפרוט, וועלכער האָט געגעבען צו פערשטעהען דעם קאליף, אז פאר איהם לוינט זיך בעסער, אז אין קאָרדאָווא זאָל זיין א תלמודישע ישיבה, כדי די אידען פון שפאניען זאָלען זיך ניט דארפען ווענדען מיט זייערע שאלות אין בבל, וואָס האָט בעלאנגט צו אן אנדער קאליף.

אויף אזא אופן זיינען אויך די רייכע אידישע קהלות פון שפאניען אָבגעפאלען פון די גאונים. בלייבענדיג אָהן א געניגענדע הכנסה, האָבען זיך ענדליך די ישיבות אין גאנצען געמוזט פערמאכען, און דער טיטול „גאון“ איז אבגעשאפט געוואָרען.

דער אידישער קולטורעלער לעבען האָט אריבערגעוואנ־דערט פון אזיע נאָך איירָאָפּא. דעם פּלאץ פון בבל האָט פערנומען שפאניען.

IV.

די שוידערליכע לאגע פון די אידען אין שפאניען אונטער די קריסטליכע הערשער. — די לאגע ווערט בעסער אונטער די מאחמעדאנישע קאליפען.— מנחם בן סרוק און דונש בן לברט. — זייער איינפלוס אויף דער העברעאישער שפראך און דער העברעאישער פאעזיע.—אלדד הדני'ס וואונדער־מעשיות בעוועגען חסדאי'ן נאכצופרעגען זיך וועגען אידישע מלוכות. — חסדאי'ס בריעף צום קעניג פו זדי כאזארען און דעם קעניג'ס ענטפער. — חסדאי'ס פלאץ צווישען די אדיישע געלעהרטע און פאעטען.

חסדאי בן יצחק אבן־שאפרוט איז געבא־רען געווארען אין קארדאווא, שפאניען, אין יאהר 915. זיין פאטער, יצחק, אליין א רייכער און געבילדעטער מענש פון דער פאמיליע אבן עזרא, האט געגעבען זיין פעהיג־נען זון א גוטע און אן אלזייטיגע ערציהונג. ער האט דעם יונגען חסדאי געלאזט לערנען ניט בלויז תלמוד, העברע־איש און אראביש, נאר אויך מעדיצין און די לאטיינישע שפראך.

זיינע ברייטע קענטניסע, איבערהויפט זיין בעקאנטשאפט מיט דער לאטיינישער שפראך, זיינען איהם זעהר שטארק צונוץ געקומען שפעטער, ווען ער איז געווארען א קרוב למלכות אין דעם הויף פון דעם דאמאלסדיגען קאליף אבדול ראח־מאן (עבד־אל־רחמן), וועמעס פעהיגער דיפלאמאט ער איז געוועזן און ביי וועמען ער האט פערנומען א שטעלע פון א מיניסטער פון אויסלענדישע אנגעלעגענהייטען.

פון אַלע אייראָפּעאישע לענדער איז שפּאַניען צו יענער צייט געווען כמעט דער איינציגער פּלאַץ, וואו די אידען זיינען בעהאנדעלט געוואָרען ווי מענשען, וואו זיי האָבען געהאט מעהר אָדער ווייניגער גלייכע רעכטע מיט די איבריגע בירגער פון לאנד, וואו זיי האָבען פריי און אונגעשטערט זיך געקענט פיהרען לויט זייער רעליגיאָן און וואו זיי האָבען זאָגאר געהאט אַ געוויסע מאָאס פון זעלבסטשטענדיגקייט אין זייערע ציווילע אנגעלעגענהייטען. דאָס איז געווען צו פער־דאנקען דעם אומשטאנד, וואָס שפּאַניען איז דאמאלס געווען אונטער דער הערשאפט פון די אראבישע מאהאָמאַדענער, וועלכע זיינען ווייט ניט געווען אזוי ווילד, אזוי רעליגיעז־פּאַנאַטיש, אזוי אונוויסענד און ענגהערציג ווי די קריסטען.

כל־זמן שפּאַניען איז געלעגען אונטער דער הערשאפט פון די קריסטען, איז די אידישע לאגע געווען אונערטרעגליך. זיי האָבען געהאט אריבערצוטראָגען די שווידערליכסטע נגישות און רדיפות, וועלכע זיינען בשום אופן ניט געווען בעסער ווי די פערפאָלגונגען, וואָס די אידען האָבען געהאט אויסצו־שטעהען פיעל שפּעטער, ווען די קריסטען זיינען ווידער געוואָרען די בעלי־בתים פון לאנד. די רדיפות פון ערוויג און זיין נאָכפאָלגער עגיקא ביים ענדע פון זיבעטען און אָנפאנג פון אכטען יאהרהונדערט זיינען פון דעם זעלבען טיפּ און כאראקטער, ווי די שפּעטערע פערפאָלגונגען אויף די אידען אין די צייטען פון פערדינאנד, איזאבעלא און זייער אינקוויזיטאָר טאָרקוועמאדאַ. ערוויג, צום ביישפּיעל, האָט ארויסגעלאָזען אַ גזרה: „אז אלע אידען, זייערע קינדער און אלע וואָס בעלאנגען צו זיי, זאָלען אין פערלויף פון אַ יאהר זיך לאָזען אויס׳שמד׳ען. די וואָס וועלען זיך ענטזאגען דאָס צו טהאָן זאָל מען אָבשינדען די הויט פון דעם קאָפּ און דעם שטערען געבען צו הונדערט שמיץ, קאָנ־פיסקירען זייער איינענטהום און זיי ארויסטרייבען פון לאנד.“ פיעלע פון דיא אידען האָבען אָנגענומען דעם קריסטליכען גלויבען לפנים ועגען, בלייבענדיג אין הארצען אידען און אבהיטענדיג זייער אמונה אין געהיים. דיעזע אנוסים“ אָדער

„מאַראַנען“, דיזע געצוואונגענע, האָבען געהאַט ספּעציעלע צרות. מען האָט זיי ניט געטרויט אפילו נאָך זייער שמד; מען האָט זיי שטענדיג חושד געווען, אַז זיי היטען אָב בשתיקה די אידישע אמונה. מען האָט זיי דאַרום געשטעלט אונטער דער שטרענגסטער אויפזיכט פון די פרומע קאַטוילישע גלחים. זיי האָבען זיך ניט געקענט ריהרען פון אָרט אָהן אַ ספּעציעלע ערלויבניס פון די גאָט'ס סטראַפּצעס, און דיזע ערלויבניס האָבען זיי געקענט קריגען בלויז דאַן, ווען זיי האָבען געבראַכט בעווייזע, אַז זיי האָבען זיך די גאַנצע צייט אויפגעפיהרט ווי גוטע, פרומע קריסטען. די אידישע און די קריסטליכע ימים־טובים פלעגען זיי מוזען פערברענגען אין די קירכען אונטער דער השגחה פון די גלחים, כדי זיי זאָלען ניט קענען אָבהיטען די אידישע ימים־טובים און די אידישע מנהגים.

די דאָזיגע פערפאָלגונגען האָבען געטריעבען די אידען און די „אַנוסים“ צו פערצווייפלונג. זיי זיינען געוואָרען פער־ביטערטע שונאים פון דעם לאַנד, וואָס האָט געמאַכט זייער לעבען אונערטרעגליך. זיי האָבען געזוכט אַ געלעגענהייט ווי זיך נוקם צו זיין אָן זייערע פּייניגער. און זייער געלעגענהייט איז געקומען, ווען דער מאַהאָמעדאַנישער גענעראַל ט א ר י ק איז אין אָנפאַנג פון אכטען יאהרהונדערט געקומען אין שפּאַניען מיט אַ גרויסער אַרמעע. די אידען האָבען זיך מיט איהם פעראייניגט און האָבען איהם געהאָלפען מאַכען אַ סוף צו דער קריסטליכער הערשאַפט מיט דער קריסטליכער אונ־טאָלעראַנץ.

זינט דאַן האָט זיך די לאַגע פון די אידען אין שפּאַניען אָנגעפאַנגען צו פערבעסערען. די קאַליפען האָבען זיך אַרוים־געוויעזען בעסערע און טאָלעראַנטערע הערשער ווי זייערע קריסטליכע פאָרגענגער. די פערבעסערונג פון דער פּאָליטי־שער און עקאָנאָמישער לאַגע פון די אידען האָט אויך געבראַכט צו אַ פערבעסערונג אין זייער קולטורעלען צושטאַנד; די אידען האָבען זיך אָנגעפאַנגען אָבצוגעבען מיט די וויסענ־שאַפטען און די פּאָעזיע.

אין דעם זיינען די אידען שטארק בעאיינפלוסט געוואָרען פון די אראבער. ביי די לעצטע האָט די ליעבע צו דער וויסענשאַפט און צו פּאָעזיע, הויפּטזעכליך צו פּאָעזיע, דערגרייכט די העכסטע מדרגה. „א גוטע פּאָעמא איז מעהר געפייערט געוואָרען ווי א געוואונענע מלחמה. דאָס אליין איז געווען בעטראכט פאר אזא וויכטיגע פאסירונג, אז מען האָט לכבוד דעם גופא, לכבוד דער פערפאַסונג פון א גוטען ליעד, געשריעבען ליעדער. יעדער אריסטאָקראט, אָנפאנגענדיג פון קאַליף ביז ארונטער, איז געווען שטאָלץ צו האָבען צווישען זיינע בעקאנטע געלערנטע און פּאָעטען. די געלערענטע און פּאָעטען פלעגען אָנפערטרויט ווערען מיט די וויכטיגסטע רעגיערונגס־שטעלען.“ (גרעטץ).

אונטער דיעזע גינסטיגע אומשטענדען האָט חסדאי אָנגעפאנגען זיין טהעטיגקייט, וועלכע איז בעשטאנען אין דעם צו גרינדען אין שפּאַניען א צענטער פון אידישע געלערנטקייט און פּאָעזיע. ער האָט דערמיט ניט בעצוועקט ארונטערצורייסען די אויטאָריטעט פון די גרויסע ישיבות אין בבל. ער איז, פערקעהרט, געווען זעהר פריינדליך צו זיי; ער האָט זיך אינטערעסירט אין זייער לאגע און האָט זיי געשטיצט מיט געלד. ער האָט זיך זאָגאר איבערגעשריעבען מיט סעדיה גאון׳ס זוהן, דוסא, וועגען דעם צושטאנד און די לאגע פון די אידען אין בבל, אבער ער האָט אין דער זעלבער צייט געזוכט, אז שפּאַניען זאָל האָבען אַן אייגענעם אידישען צענטער און זאָל ניט דארפען זיין אבהענגיג פון די ישיבות.

די דריי מענשען, וועלכע האָבען איהם געהאָלפען אין זיין ארבייט זיינען געווען משה בן חנוך, מנחם בן סרוק און דונש בן לברט (דונאש בן לאבארט). דער ערסטער איז געווען דער געפאנגענער געלעהרטער פון בבל, וועגען וועמען עס איז שוין גערעדט געוואָרען אין פאָריגען קאַפּיטעל. ער איז געוואָרען דער רב אין קאָרדאָווא און האָט דאָרט, מיט דער הילף פון חסדאי, געגרינדעט א גרויסע תלמודישע ישיבה.

מנחם בן סרוק איז געווען איינער פון די ערסטע און וויכטיגסטע שפראך־פארשער אין העברעאיש. ער האט פער־פאסט א פאלשטענדיגען העברעאישען ווערטערבוך: „מחברת", וועלכער האט איהם פערשאפט א גרויסען נאמען אין מעהרערע תלמידים און אנהענגער. א געבארענער אין טארטאסא איז ער אין זיינע יונגע יאהרען געקומען אין קארדאווא, וואו חסדאי'ס פאטער, יצחק, האט איהם מקרב געווען און געשטיצט אין זיין ארבייט. נאך זיין טויט איז מנחם צוריק אבגעפאהרען אין טארטאסא, וואו ער האט פערברואכט דעם לעבען פון אן ארעמען געלעהרטען. צווישען איהם און חסדאי איז א פנים שוין דאן ניט געווען קיין שטארקע פריינדשאפט. דער רייכער חסדאי האט מסתמא ערווארטעט פון מנחם'ען מעהר חניפה, אויף וואס דער לעצטער איז ניט געווען פעהיג. ערסט שפעטער, ווען חסדאי איז דערהויבען געווארען צו זיין גדולה אין קאליף'ס הויף און ער האט זיך גענויטיגט אין א פעהיגען סעקרעטאר און בריעף־שרייבער, האט ער צוריק איינגעלאדען מנחם'ען אין קארדאווא און האט איהם געהאלטען מיט זיך. מנחם בן סרוק איז א לאנגע צייט פערדעכענט געווען אלס גרויסער אויטאריטעט, און רש"י פערלאזט זיך גאנץ אפט אין זיינע פירושים אויף איהם.

דונאש בן לאבראט (דונאש בן לברט) איז געבארען געווארען אין פעטץ. אין זיינע יונגע יאהרען איז ער געווען א תלמיד פון סעדיה גאון אין דער ישיבה פון סורא. מאנכע זיינען זאגאר מיט דער מיינונג, אז ער איז געווען סעדיה'ס אן אייניקעל. דאס איז אבער ניט זיכער. נאך סעדיה'ס טויט האט ער זיך צוריקגעקעהרט קיין פעטץ, פון וואנען ער איז שפעטער אריבערגעקומען אין קארדאווא.

אנקומענדיג אהין האט ער פערשטאנען ווי אזוי געפעלען צו ווערען דעם שטאלצען חסדאי. ער האט לכבוד איהם פערפאסט ליעדער, אין וועלכע ער האט איהם גע'חנפ'עט און געלויבט ביז'ן הימעל. אין דער זעלבער צייט האט ער אויך אנגעשריעבען א בייזע און שארפע קריטיק גענגען מנחם'ס

אויבענדערמאָהנטע ווערק אונטער דעם נאָמען „תשובות“. ער האָט זיך זאָגאר ערלויבט צו פערדעכטיגען זיין געגנער אין ניט־פרומקייט. צי האָט דונאש געברויכט אזא טאָן, ווייל ער איז בטבע געווען א מענש מיט א הייסען טעמפּעראמענט און ער האָט זיך אפילו ערלויבט ארויסצוטרעטען שארף געגען סעדיה גאון, אָדער ווייל ער האָט געוואָלט פערנעהמען מנחם'ס פּלאַץ ביי חסדאי, איז ניט קלאָר. עס איז איהם אָבער געלונגען, אויף א קורצער צייט וועניג־סטענס, צו געווינען חסדאי'ן אויף זיין זייט. דער תקיף חסדאי האָט זעהר שלעכט בעהאנדעלט דעם אָרימען געלעהר־טען מנחם, ווען ער האָט ארויסגעטריבען פון זיין הויז. מנחם האָט איהם דאן געשיקט א בריעף, וועלכער פאנגט זיך אָן: „הער צו מיינע רייד, דו גרויסער הערשער. פון ליים ביזטו ווי איך געמאכט, און מיין שעפער איז אויך דיינער. מיר זיינען אלע שטויב און אונזערע טעג זיינען ווי שאָטענס. די מעכטיגע וועלכע האָבען אלץ און די אָרעמע ווען אלץ פעהלט, וועלעןביידע גלייך געהן אין זעלבען קבר.“

מאנכע היסטאָריקער זיינען מיט דער מיינונג, אז מנחם בן סרוק איז צוריק געוואָרען פריינד מיט חסדאי'ן, אָבער דאָס איז ניט זיכער.

מנחם בן סרוק האָט ניט געענטפערט אויף די אטאַ־קען פון דונאש, אבער דערפאר האָבען זיך אָבגערופען זיינע תלמידים און האָבען זיך אָנגענומען דעם כבוד פון זייער רבי'ן. צווישען זיי האָט זיך אויך געפונען דער בעקאנטער שפּראַך־פאָרשער ר' יהודה בן דוד חיוג. די דעבאטען צווי־שען ביידענס תלמידים האָבען זיך פערצויגען לאנג נאָך זייער ביידענס טויט. זיי זיינען ניט שטענדיג געפיהרט געוואָרען אין אן אנשטענדיגען טאָן, אבער זיי האָבען דאָך געבראכט גוטע רעזולטאטען, ווייל דאָס האָט געצוואונגען ביידע צדדים זיך צו פערטיעפען אין דער פאָרשונג פון דער העברעאישער שפּראַך. די אויספאָרשונג פון דער שפּראַך האָט זעהר פיעל בייגעטראָגען צו דער ווייטערער ענטוויקלונג פון דער העברע־אישער פּאָעזיע. די שפּעטערע פּאָעטען האָבען שוין געפונען

א פּאַרטיגע אויסגעאַרבייטע שפּראַך, א פּאַרטיגע כלי, מיט וועלכע צו אַרבייטען.

וואָס פאר א מיינונג מען זאָל ניט האָבען וועגען דונאש'ען אלס פּערזאָן, מוז מען אבער צוגעבען, אז ער האָט געהאט א גרויסע בעדייטונג אין דער ענטוויקלונג פון דער העברעאישער ליטעראַטור. זיין הויפּט־פערדיענסט איז בעשטאַנען אין דעם, וואָס ער איז געווען דער ערסטער איינצופיהרען אין דער העברעאישער פּאָעזיע דעם מעטער, וועלכען ער האָט מיט קליינע ענדערונגען איבערגענומען פון די דאַמאַלסדיגע אַראַבישע פּאָעטען. אויך פאר איהם פלעגען די אידישע „פּייטנים“ שרייבען אין גראַמען, אבער פון א מעטער האָבען זיי נאָך ניט געוואוסט. דונאש האָט אויפגעטהאָן נאָך א וויכטיגע זאַך: ער האָט די העברעאישע פּאָעזיע ארויסגעטראָגען פון די שוהלען און בתי מדרשים אויפ'ן גאַס. ביז איהם פלעגען די אידישע פּייטנים“ בלויז שרייבען תפילות און בקשות, קנות און סליחות; ער האָט אָנגעפאַנגען צו שרייבען פּאָעזיע אויך איבער וועלטליכע זאכען, איבער וואָכעדיגע ענינים.

מיט דער הילף פון דיעזע דריי מענשען איז חסדאי'ן געלונגען דורכצופיהרען זיין פּלאַן, צו מאכען אין קאָרדאָווא א צענטער פון אידישע געלעהרטע און פּאָעטען. וועגען געלד איז קיין מניעה ניט געוועזן. חסדאי איז געווען זעהר רייך און האָט קיין געלד ניט געשפּאָרט. אויב אפילו ער איז געווען אונגערעכט אין זיין האַנדלונג געגען מנחם'ען, איז חסדאי אבער בכלל געווען א מענש, וואָס האָט געשטיצט און בעזאָרגט מיט אַלעם נויטיגען די וואָס האָבען זיך געלערענט. ער האָט, צום ביישפּיעל, בעזאָרגט די תלמידים מיט קאָפּיעס פון תלמוד, וועלכע ער האָט געקראָגען פון דער סורא'ר ישיבה. דאָס איז דאַמאַלס, אין דער צייט ווען קיין דרוק איז נאָך ניט געווען און די ספרים האָבען געמוזט איבער־געשריעבען ווערען, געווען פערבונדען מיט גרויסע הוצאות.

זייענדיג שטאַרק פעראינטערעסירט אין דער לאַגע פון די אידען אין שפּאַניען, אָנווענדענדיג אַלע מעגליכקייטען זיי

צו העלפען אין אַלע הינזיכטען, איז חסדאי ניט געבליבען גלייכגילטיג אויך צו דער לאַגע פון די אידען און די אנדערע לענדער. דער קלאַנג, אז ערגעץ־וואו עקזיסטירט א מעכטיגע אידישע מלוכה איז דאמאלס געווען שטארק פערשפּרייט. מיט עטליכע צוועלף יאהר פריהער, ביים ענדע פון נײנטען יאהרהונדערט, האָט זיך פּלוצלינג בעוויזען א מאַן מיט דעם נאָמען „אלדד הדני", איינער פון די אינטערעסאַנ־טעסטע און מערקווירדיגסטע טיפּען אין דער אידישער געשיכטע. פון וואנען ער האָט זיך גענומען און ווער ער איז געווען ווייס מען נאָך עד היום ניט. מאַנכע היסטאָריקער זיינען מיט דער מיינונג, אז ער איז געווען א פערשטעלטער קאַראַאים, וועלכער האָט געוואָלט מאכען פּראָפּאַגאַנדא פאר זיין סעקטע. זיי דרינגען עס דערפון וואָס מאַנכע פון די דינים, וועלכע ער גיט אָן שטימען ניט מיט די דינים פון תלמוד. אנדערע זיינען מיט דער מיינונג, אז ער איז געווען א רייזענדער מיט א צו גרויסער פאַנטאַזיע; אנדערע ווידער דענקען, אז ער איז געווען א פּשוט'ער שאַרלאַטאַן און אַן איינפאַכער ליגנער. דאָ איז אבער ניט דער פּלאַץ זיך צו פערשפּרייטען וועגען איהם. פאר אונזער צוועק איז גענוג צו וויסען, אז דער דאָזיגער אלדד הדני האָט בעזוכט פיעלע אידישע קהלות אין בבל, אין אפריקא און אויך אין שפּאַניען און האָט דאָרטען דערצעהלט אלערליי וואונדער־מעשיות וועגען די פערשיעדענע אידישע מלוכות, וואָס געפינען זיך אין פערשיעדענע געגענדען. ער האָט דערצעהלט וועגען די „בני משה", וועגען די צעהן שבטים, וועגען דעם טייך „סמבטיון". ער האָט עס דערצעהלט מיט אַלע איינצעלהיי־טען, אזוי ווי ער אליין וואָלט דאָרטען געווען און אַלץ אויס־געשטודירט. ער האָט דערצעהלט וועגען זייער אַרט לעבען, ווי זיי פיהרען זיך אויף, וועגען זייערע דינים און מנהגים. ער אַליין, זאָגט ער, שטאַמט פון שבט דן, און דערפאַר הייסט ער „הדני". ווי אזוי ער קומט אהער, האָט ער ווידער דער־צעהלט א וואונדער־מעשה פון א שיף־ברוך. ווי אזוי זיין שיף איז צובראָכען געוואָרען און ווי אזוי ער איז אריינגעפאַלען

צווישען קאניבאלען, ווי די קאניבאלען האבען איהם גענומען קארמענען ער זאל ווערען פעט, כדי זיי זאלען איהם נאכדעם אבבראטען און אויפעסען. ווי אזוי די קאניבאלען זיינען בעפאלען געווארען פון אן אנדער ווילדען שטאם, וואס דיענט צו פייער, און ווי זיי האבען איהם גענומען געפאנגען. פיער יאהר איז ער געווען א געפאנגענער. דאן האבען זיי איהם פערקויפט פאר א שקלאף. ענדליך האבען איהם אידען אויס־געלייזט, און אזוי קומט ער אהער. און אזוי ווי אלדד האט גערעדט א ריינעם העברעאיש און איז געווען א למדן, האט מען איהם געגלויבט, נים בלויז דער פראסטער עולם, נאר אפילו אויך די געלעהרטע און די גאונים.

דיעזע בשורות פון אלדד הדני האבען געווירקט ווי באלזאם אויף די אידישע וואונדען. די אידען האבען זיך דורכדעם איבערצייגט, אז גאט האט זיי נאך ניט פערלאזען, אז עס געפינען זיך נאך אידישע שטארקע מלוכות אויף דער וועלט און אז פריהער אדער שפעטער וועלען זיי אויך אויס־געלייזט ווערען. דאס האט זיי געגעבען נייעם מוטה אריבער־צוטראגען זייערע צרות. „עס איז מעגליך, אז דאס איז טאקע געווען דער ציעל פון אלדד'ס פאנטאסטישע מעשיות". (שטיינשניידער).

דיעזע מעשיות פון אלדד הדני זיינען אויך בעקאנט געווען צו חסדאי, אין וועלכע אויך ער האט געגלויבט. זייענדיג אין קאליף'ס הויף און קומענדיג אין בעריהרונג מיט די אלע שלוחים און אמבאסאדארען פון די פערשיעדענע לענדער, האט ער שטענדיג געהאלטען אין נאכפרעגען וועגען די אידען און אידישע מלוכות. ענדליך איז ער געקומען אויף א שפור. מען האט איהם דערצעהלט פון די כאזארען, א שטארק און קריעגעריש פאלק, וואס האלט זיך אן דער אידישער אמונה און האט אידישע קעניגע.

חסדאי האט זיך באלד גענומען צו זוכען מיטלען, ווי אזוי צו קומען אין פערבינדונג מיט דעם דאזיגען אידישען קעניג, וועלכען ער האט גערעכענט פאר איינעם פון אידישער אב־שטאמונג. דאס איז איהם אויך געלונגען. אין א שעהנעם,

לאַנגען בריעף, געשריעבען מיט מליצות און פול מיט שבחים, האָט ער דעם קעניג, וועמעס נאָמען עס איז געווען י ו ס ף, געלאָזט וויסען ווער ער איז און וואָס ער וויל. „גאָט אליין וויים", שרייבט ער אין דעם דאָזיגען בריעף, „אז איך האָב זיך ניט געווענדעט צו אייער קעניגליכע מאַיעסטעט פון מיין כבוד וועגען. איך וויל אויספאָרשען און וויסען דעם אמת, אויב עס געפינט זיך נאָך ערגעץ א פּלאַץ, וואו עס איז דאָ א אידישע קעניגרייך, וואו אידען ווערען ניט אונטערדריקט, וואו מען געוועלטיגט ניט איבער זיי... און ווען איך וואָלט געוואוסט, אז דאָס איז אמת, וואָלט איך פער'מיאוס'ט מיין כבוד, פערוואָרפען מיין גדולה, פערלאָזען מיין משפחה און וואָלט געגאַנגען פון בארג צו טהאָל ביז וואנען איך וואָלט געקומען צו דעם פּלאַץ, וואו מיין הערר טהוט רוהען, צו זעהען זיין גרויסקייט."

חסדאי'ס בריעף האָט געגרייכט דעם קעניג, וועלכער האָט גלייך געשיקט אן ענטפער. ער האָט איהם ערקלערט אז די כאַזאַרען שטאַמען ניט אָב פון די אידען, אז זיי זיינע: פריהער געווען געצענדיענער, און דער ערסטער וואָס האָט אָנגענומען די אידישע אמונה איז געווען ב ו ל א ן. זיין נאָכ־פאָלגער ע ו ב ד י ה (שוין א אידישער נאָמען) האָט פער־שטאַרקט די אמונה אין גאנצען לאַנד. ער האָט איינגעלאַדען אידישע געלעהרטע, האָט אויסגעבויט שוהלען און חדרים, וואו מען האָט געלערנט דעם עולם תנ"ך, משנה און תלמוד, און „די היילינגע תפילות פון די חזנים". עובדיה'ס נאכפאָל־גער איז געווען ח ז ק י ה; נאָך איהם האָט געקעניגט מ נ ש ה, דאַן ח נ ו כ ה, דאַן י צ ח ק, דאַן מ ש ה, דאַן נ י ס י, דאַן א ה ר ן, וועמעס זוהן ער, י ו ס ף, איז.

א לאַנגע צייט האָט מען געצווייפעלט אין די עכטקייט פון די דאָזיגע בריעף, הויפּטזעכליך אין דעם ענטפער פון קעניג. איצטער זיינען כמעט אלע היסטאָריקער מסכים, אז די בריעף זיינען עכטע. צו דיזער איבערצייגונג האָבען פיעל בייגעטראָגען די פאָרשונגען פון דעם רוסיש־אידישען געלעהר־טען א ב ר ה ם א ל י ה ו ה א ר ק א װ י.

א חוץ די איבערזעצונג פון א מעדיצינישען בוך אין אראביש, וואָס חסדאי האָט געמאכט, איז פון איהם גאָר ניט געבליבען. דער בריעף צום כאזארישען קעניג איז געשריבען געוואָרען פון מנחם בן סרוק.

* * *

צווישען די אלע גרויסע פּאָעטען, פילאָזאָפען און געלעהרטע, וואָס די אידען פון שפּאניען האָבען ארויסגעגעבען פון זיך, פערנעהמט ח ס ד א י א ב ן ־ ש א פ ר ו ט א בעזונדערען פּלאַץ. ער אליין קען ניט בעטראכט ווערען אלס איינער פון זיי; ער האָט זיך ניט אויסגעצייכענט אויף קיינע פון די דאָזיגע געביעטען, אבער אין א געוויסען זין איז ער דער פאטער פון זיי אלעמען. ער איז געווען דער יעניגער, וועלכער האָט פערפערטיגט דעם באָדען און געמאכט מעגליך, אז זיי, די פּאָעטען און פילאָזאָפען, זאָלען קענען ארויסשפּראָצען, וואקסען און ענטוויקלען זיך.

V.

ר' שמואל הנגיד און זיין יוגענד. — ווי אזוי ער איז געווארען א וויזיר. — זיינע תלמוד'ישע ווערק. — זיינע ליעדער. — די פאעטען פון יענער צייט און זייער פערשקלאפונג צו דער פארמע. — מאנכע פון זיינע וועניגער־בעריהמטע צייט־גענאסען. — ר' יצחק אבן גאות און זיין פאעזיע.

„אין דיא צייטען פון ר" חסדאי האָבען זיי (דיא פאָע־טען) ערסט אָנגעפאנגען צו שוויסטשערען; אין דיא צייטען פון ר" שמואל הנגיד האָבען זיי שוין געזונגען אויפ'ן קול". מיט דיא דאָזיגע ווערטער כאראקטעריזירט דער היס־טאָריקער און פילאָזאָף אברהם־אבן־דאוד, וועל־כער האָט געלעבט עטוואס שפּעטער, דעם גרויסען פאָרשריט, וואָס דיא העברעאישע פּאָעזיע האָט געמאכט אין דעם משך פון די עטליכע צעהנדליג יאָהרען, צווישען חסדאי און שמואל הנגיד.

און אנדער בעריהמטהייט פון בערך יענער צייט, דער פּאָעט און פילאָזאָף משה אבן עזרא, דריקט זיך אויס וועגען דעם דור פון ר" שמואל הנגיד: „דיא קעניגרייך פון וויסענשאפט איז דערהויבען געוואָרען פון איהר ניעדריי־גען צושטאנד, און דער שטערען פון וויססען האָט ווידער א מאָל אויפגעשיינט. גאָט האָט איהם בעשאָנקען מיט א שכל, וואָס קען דערגרייכען די העכסטע ספערען און בעריהרען די הימלען, כדי ער זאָל קענען ליעב האָבען דיא פאָרשונג און די יעניגע וואָס גיבען זיך אָפּ דערמיט".

ר' שמואל הנגיד איז געבארען געווארען אין ק א ר ד א־ נ ו א, שפאניען, אין יאהר 993. זיין רבי אין תלמוד איז גע־ ווען ח נ ו ך, דער זוהן פון דעם ר"משה, וועלכער האט, אונ־ טער דער אויפזיכט פון ח ס ד א י, געגרינדעט דיא ערשטע גרויסע תלמודישע ישיבה אין ק א ר ד א ו ו א. זיין רבי אין העברעאיש איז געווען ר" יהודה חיוג (חאיוג), א תלמיד פון מנחם בן סרוק. א חוץ דעם האט ער אויך געלערענט אראַ־ ביש, לעמייניש און דיא בערבערישע שפראכען.

ווען ער איז אלט געווארען צוואנציג יאהר איז ער גע־ צוואונגען געווען צו פערלאזען ק א ר ד א ו ו א. דיא גרויסע אראבישע מלוכה אין שפאניען איז צוליעב מלחמות און אינ־ נערליכע רייסערייען צופאלען אויף פיעלע קלענערע מלוכות, און אנשטאט איין קאליף זיינען געווארען מעהרערע קאליפען. יעדע פראווינץ איז געווארען א בעזונדערע קעניגרייך, וואס האט זיך געהאט איהרע הערשער, פונקט וויא דאס איז געווען אין דייטשלאנד און איטאליען נאך ביז ניט לאנג צוריק. אין יאהר 1013 איז ס ו ל י י מ י ן, דער קעניג פון ב ע ר ב ע־ ר י, אריבערגעקומען מיט אן ארמעע פון אפריקא אין קאר־ דאווא, האט בעזיעגט דעם קאליף און חרוב געמאכט דיא שטאדט. צווישען דיא אידען, וואס זיינען פון דארטען אנט־ לאפען געווארען האט זיך אויך געפונען ר" שמואל הנגיד.

ער האט זיך בעזעצט אין מ א ל א ג א, ניט ווייט פון ג ר א נ א ד א. דארטען האט ער געעפענט א קליין געשעפט, פון וועלכען ער האט זיך געצויגען זיין פרנסה, אבגעגעבענדיג זיך אין דער זעלבער צייט מיט דעם שטודיום פון תלמוד, פאע־ זיע און דיא וויסענשאפטען. אין זיין ארעמקייט און צוריק־ געצויגענהייט האט ער פון דעסטוועגען ניט אויפגעגעבען דיא האפנונג, אז ער וועט נאך שפיעלען א גרויסע ראלע. פון יע־ נער צייט איז געבליעבען זיינע א ליעד, וועלכע באראקטערי־ זירט זיין געמיטה'ס צושטאנד:

„נשמה מאשר תתאו נדועה,
ונפש מאשר תשאל מנועה.
וגוף שמן, ושבע נדשן —

ונפשו הכבודה לא שבעה.
ואיש ענו מהלך על אדמה —
ומחשבתו עלי שחק שרועה"...

(א נשמה, וואס קען ניט דערגרייכען איהר פערלאנג, ווענעס וואונש עס קען ניט ווערען ערפילט. וואָס טויג דער צופריע־דענער און זאטער גוף, ווען דיא נשמה בלייבט הונגעריג? א בעשיידענער מענש, וואָס געהט אויף דער ערד, און זיינע גע־דאנקען שפּאַרען צום הימעל).

עס האָט ניט לאנג גענומען און ר' שמואל הנגיד'ס שטערבען איז ערפילט געוואָרען. א שקלאַפין פון דעם וויזיר אבן־אלאריף פלעגט צו איהם אריינקומען שרייבען איהרע בריעף. דער וויזיר, וועלכער איז נתפעל געוואָרען פון דער שעהנער האנדשריפט און פון דער שעהנער שפּראך, האָט, ערפאהרענדיג ווער דער שרייבער איז, איהם איינגעלאַדען צו זיך אין גראנאדא, און האָט איהם אָנגעשטעלט ביי זיך אלס זיין פּריוואַט־סעקרעטער. זיין קלוגשאַפט און טיעפע קענטניס האָט געבראַכט דערצו, וואָס דער וויזיר האָט איהם עטוואָס שפּעטער געמאַכט פאַר זיין גאַנצען בעל־יועץ.

ווען אבן־אלאריף איז קראַנק געוואָרען און דער קעניג האבוס איז איהם געקומען צום בעזוך, האָט דער וויזיר פערטרויט דעם קעניג, אַז זיין אמת'ער בעל־יועץ איז געווען דער איד שמואל, און אַז ער איז דארום דער פּאַ־סענדסטער מענש צו זיין דעם קעניג'ס ראטה־געבער. נאָך אבן־אלאריף'ס טוידט האָט שמואל הנגיד פערנו־מען דיא שטעלע פון דעם וויזיר. אויף אזא אופן איז דער אָרעמער אידישער קרעמער געוואָרען דער פּאָקטישער הערשער פון דעם קעניג האבוס'עס מדינה. זיין אמט האָט ער פערטראָטען מיט גרויס פעהיגקייט, און זיינע צייט־גענאָסען, סאי אידישע, סאי אראבישע, קענען זיך גאָר ניט אָפּלויבען פון זיין גרויס חכמה און עהרליכקייט. דעם זעלבען אמט האָט ער אויך פערנומען, ווען דער קעניג האבוס איז געשטאָר־בען און זיין זוהן באדיש האָט פערנומען דעם טראָהן. שמואל הנגיד איז ניט בלויז געווען מיניסטער פון אויסערלי־

כע אנגעלעגענהייטען און דיפלאמאט, נאר אויך א גענעראל און מלחמה פיהרער. אין א זאמלונג פון זיינע ליעדער, וואס איז ארויסגעגעבען געווארען פון א ב ר ה ם א ל י ה ו ה א ר ק א ו ו י, געפינט זיך א גרויסע פאעמא אין וועלכע ער דאנקט גאט פאר דעם גרויסען נצחון, וואס ער האט געהאט איבער דיא ארמעען פון פיינד. דארטען געפינט זיך אויך א בריעף, געשריעבען אין דיא פארמע פון א ליעד, וועלכען ער האט געשיקט פון שלאכטפעלד דורך א טויב צו זיין זוהן. דער בריעף פאנגט זיך אן:

„שלח יונה מבשרת ואם היא לא מספרת
באגרת קטנה אל כנפיה מחברת“...

(איך שיק דיר דורך די טויב די בשורה. זי קען ניט רייי־דען, אבער זיא האט א קליין בריעף צו איהרע פליעגלען צו־געבונדען).

זיין גרויסע שטעלע אלס מלוכה־מענש האט איהם ניט געשטערט אין זיין ארבייט צו דערהויבען דעם קולטורעלען צושטאנד פון דעם אידישען פאלק. זיין גאנצע רייכקייט און זיין גרויסע מאכט האט ער אנגעווענדעט צו פערבעסערען דיא אידישע לאגע איבעראל, וואו ער האט געקענט דערגרייכען; צו שטיצען דיא ארעמע געלעהרטע און פאעטען און צו פער־שפרייטען צווישען די אידען בילדונג און געלערנטקייט.

א חוץ דיא שטעלע פון א וויזיר איז ער אויך געווען רב און ראש־ישיבה אין ג ר א נ א ד א. ער איז געווען איינער פון דיא גרעסטע תלמודיסטען אין זיין צייט. ער האט גע־פסק'ענט שאלות און געשריעבען „תשובות“ אויף פערשיעדע־נע תלמודישע פראגען, וועלכע מען האט איהם אנגעפרעגט. פון זיינע תלמודישע שריפטען איז געבליעבען דער „מבוא התלמוד“, אן איינלייטונג צום תלמוד. פון דיזער איינלייטונג, וועלכע געפינט זיך געדרוקט אין אלע בעסערע ש"ס אויס־גאבען, איז צו זעהן, אז ער איז געווען א מענש מיט א ווי־סענשאפטליך־דיסציפלינירטען שכל. דיא שפראך איז קורץ, ריין, קלאהר און פשוט. נאכדעם וויא ער גיט איבער בקיצור

אַ היסטאָרישע רשימה פון דיא פאָרשטעהער פון דער טראַ־דיציע (תורה שבעל פּה) אין יעדען דור ביז איהם, נעהמט ער זיך צו געבען קורצע ערקלעהרונגען וועגען די טעכנישע אויס־דריקע, וואָס געפינען זיך אין תלמוד: וואָס הייסט „תובתא“, וואָס הייסט „ורמינהו“ און אזוי כסדר, אויף דעם זעלבען ארט וויא עס ווערט געטהאָן איז אַ מאָדערנעם טעקסט־בוך פון אירגענד וועלכער וויסענשאַפט. זייענדיג אליין אַ פרומער און ניט צווייפלענדיג אין דער היילינקייט פון תלמוד, איז ער דאָך געווען דער ערשטער, וועלכער האָט זיך ערלויבט צו זאָגען וועגען דיא „הגדות“ פון תלמוד, „אַז מען דאַרף פון זיי בלויז לערנען זאכען, וואָס לייגען זיך אויפ'ן שכל“.

ער האָט געשריעבען זעהר פיעל ליעדער סאַי אין העברע־איש און סאַי אין אראַביש. עס ווערט דערצעהלט, אַז ער האָט אָנגעשריעבען אַ ליעד אין זיעבען שפּראַכען לכבוד דעם קעניג. אין העברעאיש זיינען געוועזען זיינע דריי פּאָעטי־שע זאמלונגען. איין זאמלונג האָט געהייסען „בן תהלים“, וואו עס האָבען זיך געפונען תפילות און הימנען; אַ צווייטע זאמלונג האָט געהייסען „בן־משלי“, וואו עס האָבען זיך גע־פונען עפּיגראַמען און שפּריך־ווערטער; אַ דריטע זאמלונג האָט געהייסען „בן־קהלת“, וועלכע האָט ענטהאַלטען פילאָ־זאָפישע געדאַנקען און בעטראַכטונגען וועגען דער וועלט און דעם מענשען. פון דיא אַלע זאמלונגען איז גאַנץ ווענינ גע־בליעבען; דער בן־קהלת איז אין גאַנצען פערלאָרען געגאַנגען.

ווי אַ מענש פון דער גרויסער וועלט, האָט ער געשריע־בען ליעדער איבער אַלערליי טהעמען, נים בלויז פרומע תפלות. ער האָט געשריעבען וועגען ליעבע, וועגען פריינד, וועגען לעבענס־קלוגהייט און אזוי ווייטער. פון דיא עטליכע ביישפּיעלע, וואָס ווערען דאָ געבראַכט איז דיא ערשטע אַ פראַגמענט פון אַ ליעבעס־ליעד. די איבריגע זיינען קורצע עפּיגראַמען:

תרופה בפניה ועל חוט שפתיה
ומות בעניה ותחת למדיה

אשחק בעת תרצה ותשחק בעת אקצוף
רצונה יחדני וקצפי יחריה.

(אויף איהר פנים און אויף איהרע ליפען ליגט א היילונג; אין איהרע אויגען און אונטער איהרע קליידער ליעגט דער טוידט. איך לאך ווען זיא וויל און זיא לאכט ווען איך בין בייז; וויל זיא ווער איך פרעהליך, ווער איך בייז פאנגט זיא אן לאכען).

אשר יגע וקנה לו ספרים
ולבו מאשר בם ריק וריקם —
כפסח אשר חקק עלי קיר
רמות רגל, ובא לקום ולא קם.

(דער וואס האט זיך אנגעקויפט ספרים און האט זיי ניט געלערנט, איז געגליכען צו א הינקעדיגען, וואס האט אויסגעמאלט א פוס אויפ'ן וואנט און וויל דערמיט געהן).

בדבר רך תדבר אל שלשה
ואם ענו לך עזות וקשה;
אלי מלך בך ישלוט ואל איש
אשר חלה חלי כבד, — ואשה.

(צו דרייען זאלסטו רעדען ערעל אפילו ווען זיי קומען דיר אן גראב: צו דעם קעניג וואס טהוט איבער דיר הערשען, צו א מאן וואס איז אויפגעשטאנען פון א שווערער קראנקהייט, און — צו א פרוי).

פון דיא ליעדער, וואס זיינען פון איהם געבליעבען זעהט מען ניט ארוים קיין גרויסען טאלאנט. עס פעהלט אין זיי דיא שעהנקייט און דיא שטארקייט, דעם טיעפען פיהלען און דיא גרויסע בעגייסטערונג, וואס מען געפינט ביי מאנכע פון דיא פריהערדיגע און ביי דיא מעהרסטע פון דיא שפעטערדיגע אידישע פאעטען. זיינע ליעדער צייכנען זיך מעהר אויס מיט זייער שכל'דיגען אינהאלט און שעהנע פארמע, וויא מיט דיא טיעפקייט פון דיא געפיהלען און פאעטישען שוואונג. א קריטיקער פון זיין צייט האט זיך אויסגעדריקט וועגען זיינע ליעדער: „זיי זיינען קאלט ווי די שנעע אויפ'ן בארג חרמון“. איבריגענס, איינער האט דאן געמוזט האבען אן אויסער־

געוועהנליכען גרויסען טאַלאַנט, אום צו קענען איבערקומען דיא אַלערליי שוועריגקייטען, וואָס דיא דאַמאַלסדיגע פּאָע־טען האָבען זיך אַליין געשטעלט. זיי זיינען געווען שקלאַפען צו דער פאָרמע. א חוץ דעם גראַם און דעם מעטער, האָבען זיי אויך געשריעבען זייערע פּערזען נאָכ'ן סדר פון דעם „אַלף־בית" אָדער לויט דיא בוכשטאַבען פון זייערע נעמען. צוליעב דעם זיינען זיי מאַנכעס מאָל געווען געצוואונגען זאָגאַר צו שרייבען געגען דעם גייסט און געגען דער גראַמאַטיק פון דער שפּראַך, שוין ניט רעדענדיג דערפון, וואָס דער געדאַנק איז גאַנץ אָפט ארויסגעקומען אזוי וויא איינגעקרעמפּט און גע־פּעטענט. פון די דאָזיגע אַלע געקינסטלערטע שוועריגקיי־טען האָבען געהאַט צו ליידען אפילו אזעלכע גאונים פון דער העברעאישער פּאָעזיע ווי משה אבן עזרא, שלמה בן גבירול און ר' יהודה הלוי. דיא קלענערע טאַלאַנטען האָבען נאַטירליך נאָך מעהר געליטען דערפון. דער־צו האָבען זיי גאַנץ אָפט אין זייערע פערזען געברויכט אַנדיי־טונגען אויף פּסוקים פון דער ביבעל און אויף תלמודישע לע־גענדען אָדער שפּריכווערטער, אזוי אַז בלויז איינער וואָס איז גוט בעקאַנט מיט דער ביבלישער און תלמודישער ליטע־ראַטור קען פאַרשטעהן וואָס זיי מיינען.

דיא מעהרסטע פון זייערע ליעדער זיינען בעשטאַנען פון תפילות, סליחות און קנות, וואָס האָבען געטראָגען א מעהר אָדער וועניגער רעליגיעזען כאַראַקטער. דיא נעמען צו דיא דאָזיגע ליעדער פלעגט געגעבען ווערען לויט דעם פּלאַץ, וואו זיי פלעגען געזונגען ווערען ביים דאַווענען. א ליעד וואָס פלעגט געזונגען ווערען לעבען דיא תפלה, וואָס רעדט פון גאָט'ס ליע־בע צום אידישען פאָלק האָט געהייסען „אהבה"; א ליעד וואָס איז געזונגען געוואָרען לעבען דעם שבח פון גאָט דעם שעפּ־פער האָט געהייסען „יוצר" (דערפון נעהמט זיך דער וואָרט „יוצרות"). גאַנץ אָפט פלעגען זיי שרייבען ליעדער, וועלכע האָבען זיך נאָך יעדען פּערז געענדיגט מיט א רעפריין, וואָס דער גאַנצער עולם פלעגט זינגען. אזא ליעד האָט געהייסען „פּזמון".

דיא צאָהל פון דיא פּאָעטען, פילאָזאָפען און געלעהרטע, וואָס האָבען געלעבט אין דער צייט פון ר״ שמואל הנגיד, איז זעהר גרויס. דאָס איז געווען דיא גלאַנץ עפּאָכע פון דער איד־ריש־שפּאַנישער קולטור. אין דעם משך פון יענעם יאָהר־הונדערט האָט דאָס אידישע פאָלק זיך אליין איבערטראָפען, ארויסגעבענדיג פון זיך א גאַנצע רייהע פון גרויסע, מאַנכע זאָגאר געניאלע, מענשען. אין דיא וויטערדיגע קאַפּיטלען וועט נאָך וועגען זיי גערעדט ווערען באריכות. דאָ וועלען בלויז דערמאָהנט ווערען דיא וועניגער בעריהמטע פון צווישען זיי.

ר״ יונה אבן גנאח איז געווען איינער פון דיא טיעפסטע פאָרשער פון דער העברעאישער שפּראַך. ער ווערט בעטראַכט אלס דער פאָטער און דער וויסענשאַפטליכער בע־גרינדער פון דער העברעאישער גראַמאַטיק. ער איז געווען דער איינציגער פון דיא געלעהרטע אין יענער צייט, וועלכער איז ניט געווען אין פריינדליכע בעציהונגען מיט ר״ שמואל הנגיד. דאָס האָט זיך געגומען דערפון, וואָס ער האָט גע־קריטיקירט די שפּראַך־טעאָריען פון ר׳ יהודה אבן חיוג, וועער עס איז געווען שמואל הנגיד׳ס לעהרער אין העברעאיש.

ר״ יוסף בן אביתר, וואָס האָט געלעבט עטוואָס פריהער, איז געווען א גרויסער תלמודיסט, וועלכער האָט גע־שריעבען „תשובות״ און האָט אויך געמאַכט א פירוש אויף דעם תלמוד אין אראַביש. ער האָט אויך געשריעבען מאַנכע פיוטים.

רבי יצחק אבן גאות (גאיאַט) איז געווען א גרויסער תלמודיסט, איז בעקאַנט געווען מיט דער גריכי־שער פילאָזאָפיע און איז געווען איינער פון דיא בעסטע פּאָע־טען פון זיין צייט. פון זיינע ליעדער זיינען געבליעבען בלויז איניגע תפילות, וועלכע צייכנען זיך אויס מיט דער שעהנ־קייט פון דער שפּראַך און פאָרמע וויא אויך מיט זייער טיעפ־קייט און ווארעמקייט. אין א תפלה, וואו ער דריקט אויס דעם וועלט־שמערץ, זאָגט ער:

מה יתרון לאדם כעוף יתעופף כבודם
ואיך יתגאו בעודם ופתאום יבוא אידם.
יבין איש לב ונבון כי סוף כל לרקבון
ומעפר חצבכו ועדיו עתה שבנו
— — — — — — — — — — — — — — —
קום וראה בעיניך כי לא לך הונך
והאדם וקנינו למחר יבוקש ואיננו.

(וואָס קומט ארוים דעם מענשען פון זיין גליק, ווען ער פער־שווינדט אזוי גיך וויא אַ פויגעל? וויא קען ער שטאָלצירען מיט זיין מאכט, ווען דער אונגליק קומט אזוי פּלוצלונג? זאָל יעדער קלוגער מענש פארשטעהן, אז אלץ מוז צום סוף אונ־טערגעהן. פון דער ערד גענומען און אהין געהען מיר באלד צוריק. בעטראכט דיין רייכקייט איז דאָך ניט דיינע. היינט נאָך ביזטו דאָ, און מאָרגען שוין — ניטאָ).

אין אַן אנדער ליעד, וועלכע הייסט „גאולה", לאָזט ער דעם אידישען פאָלק ריידען צו גאָט:

אסבלה נדודי אגילה בגלותי,
אעבד מעבדי אוחילה במחלתי.
יערב לי שביי לא אקוץ במוסרי,
אתנה על־לחיי עול צרי ומוסרי.
אעלז באידי אשישה בדלותי, —
מחלי ומרודי המה לי תהלתי!

(איך דולדע מיין וואנדער לעבען, איך פרעה זיך מיט מיין גלות; אַ קנעכט צו מיינע פערשקלאַפער, האָף איך דאָך אין מיינע צרות. מיין געפאַנגשאַפט איז מיר זים, איך פערמיאום ניט מיין שטראָף. דעם יאָך פון מיין פיינד טראָג איך צו־פריעדען. איך בין גליקליך אין מיין בראָך, איך פרעה זיך אין מיין אָרעמקייט. מיין אונגליק און מיינע צרות, — זיי דיינען מיין רוהם!)

און ווייטער אין דעם זעלבען ליעד:

צוררי על דתך שנאת שוא שנאוני
שקרו בבריתך ובלא אל קנאוני,
לעבוד זולתך כמעט החטיאוני
ואני בעודי שמתיך אילותי, —
אעמוד על עמדי לא אט ממסילתי!

(צוליב דיין תורה האָבען זיי מיר אזוי פיינט, מיינע שונאים. זיי פערלייקנען דיין בונד און מיט א ניט־גאָט ווילען זיי מיר בעצווינגען. צו דיענען אַן אנדערען האָבען זיי מיר שיעור ניט געמאכט זינדיגען. און איך, נאָך אין מיין יוגענד האָב נאָר דיר געמאכט צו מיין גאָט, — איך בלייב אויף מיין וואך, איך פערלאָז ניט מיין וועג!).

עס פערשטעהט זיך, אז דיא ליעדער פערליערען זעהר פיעל פון זייער אָריגינעלער שעהנקייט אין דער פשוט'ער, פּראָזאאישער איבערזעצונג. זיי פערליערען ניט בלויז דעם קלאנג און דיא מוזיק, נאָר טאקע אויך א היבשען טהייל פון אינהאלט. דער לעזער, וואָס פערשטעהט העברעאיש וועט אָבער לייכט איינזעהן, אז ר״ יצחק אבן גאות קען פערנעהמען א גאנץ חשוב'ען פּלאץ צווישען דיא גרויסע העב־רעאישע פּאָעטען פון יענער צייט, און אז זיין סטיל איז שוין א גרויסער שריט פאָרווערטס לגבי דיא שרייבער, וואָס האָבען געלעבט אין דעם פריהערדיגען דור. אלס פּאָעט קען ער מיט רעכט בעטראכט ווערען אלס דער בריק, וואָס בינדט צוזאמען דעם דור פאר איהם מיט דעם דור נאָך איהם.

VI.

בחיי און זיינע לעהרען. — די פליכטען פון די גליעדער און די פליכטען פון די הערצער. — בחיי'ס פילאָסאָפיע. — זיינע ראיות וועגען דער עקזיסטענץ און די איינהייט פון גאָט. — בחיי אַלס מיסטיק און דער איינפלוס פון די „סופים". זיין מיינונג וועגען פרייען ווילען. — בחיי'ס פּאָעזיע.

צווישען דיא אַלע תלמודיסטען, פּאָעטען און פילאָזאָפען פון יענער צייט, פערנעהמט רבינו בחיי א בעזונדער פּלאַטץ. ער איז געווען א תלמודיסט און א דיין אין סאראָגאָסא, שפּאַניען, אָבער ער האָט זיך דערמיט ניט צופריעדענגעשטעלט; ער האָט אויך געשריבען פּיוטים, אָבער דאָס איז פאַר איהם געווען פון קליינער וויכטיגקייט. ער איז געווען א בעדייטענדער פילאָזאָף און וויסענשאַפטס־מאַן, ער איז בעקאַנט געווען מיט דער פילאָזאָפיע פון אריסטאָטעל, וועמען ער ציטירט; ער ציטירט אויך עקליד'ס געאָמעטריע; ער האָט געוואוסט דיא פילאָזאָפישע סיסטעמען פון סעדיה גאון און דוד הבבלי אָדער אלמאָקאמעץ, וועלכע זיינען געווען זיינע אינדירעקטע רביים; ער איז בעקאַנט געווען מיט די שפּראַך פאַרשונגען פון זיין צייט־גענאָסע אבן־גאנאח. אָבער דאָס אַלץ איז ביי איהם נאָר געווען א מיטעל צום ציעל. און זיין ציעל איז געווען צו רייניגען דיא הערצער פון זיינע גלויבענס־גענאָסען, זיי צו לערנען דיא פליכטען פון דער נשמה און ניט בלויז דיא פליכטען פון דעם גוף.

פון בחיי׳ס פריוואט לעבען ווייסען מיר כמעט גאָר ניט. מיר ווייסען בלויז, אז אויף זיין עלטער, אין יאָהר 1040, האָט ער אָנגעשריעבען זיין בעריהמטע ווערק „חובות הלבבות“, דיא פליכטען פון דיא הערצער. דער חובות הלבבות איז איינער פון דיא פאָפּולערסטע און מעהר בעקאַנטעסטע ספרים ביין אידישען פאָלק ביז היינטיגען טאָג. דאָס איז א ספר וואָס איז געלייענט געוואָרען פון אלע קלאַסען, פון לומדים און פון פּראָסטען עולם, אפילו פון אונזערע באבעס און מאַמעס. ער איז איינער פון דיא וועניגע ערנסטע ספרים, וואָס זיינען איבערזעצט געוואָרען אויך אין „עברי־טייטש“.

די גרויסע בעדייטונג פון דעם „חובות הלבבות“ בעשטעהט אין דעם, וואָס ער איז דער ערשטער אידישער ספר, וואו עס איז געמאַכט געוואָרען א פּראָבע צו געבען און צו בעגרינדען א אידישע עטהיק, א גאַנצע שיטה פון דער אידישער מאָראַל. די נייעסטע קריטיק האָט, אמת, אויסגעפונען, אז בחיי איז אין זיין ארבייט שטאַרק בעאיינפלוסט געוואָרען פון א מאַהאַמעדאַנישען שרייבער, וועלכער האָט וואַהרשיינליך בעלאַנגט צו דיא „סופים“ (א מיסטישע מאַהאַמעדאַנישע סעקטע, וואָס האָט עקזיסטירט אין אכטען, נייגטען און צעהנטען יאָהרהונדערט), און וועלכער האָט מיט עטליכע צעהנדליג יאָהר פאַר איהם אָנגעשריעבען אַן עהנליכען בוך. דאָס אָבער פערמינדערט בשום אופן ניט דיא ווערטה און דיא בעדייטונג פון דעם „חובות הלבבות“. בחיי האָט פערשטאַנען וויא צו מאַכען דערפון אַן עכטען, ריין אידישען בוך.

גרעטץ פערגלייכט בחיי׳ן צו דיא קריסטליכע לעהרער פון ערשטען יאָהרהונדערט, וואָס האָבען געזוכט אין יודענטהום די ריין־רעליגיעזע און מאָראַלע כונות, בעטראַכטענדיג דיא צערעמאָניאַלע געזעטצע פאַר וועניגער וויכטיג. דער פערגלייך איז אָבער ניט אין גאַנצען קיין ריכטיגער. יענע האָבען זיך געיאָגט נאָך דער נשמה פון דער תורה און אין גאַנצען פערנאַכלעסיגט דעם גוף, ביז וואַנען זיי זיינען סוף כל סוף געבליעבען אָהן א נשמה און אָהן א גוף. בחיי צווייפעלט אָבער ניט פאַר איין מאָמענט אין דער גרויסער וויכטיג־

קייט אָבצוהיטען דיא אלע מצוות, וואָס געפינען זיך אין דער תורה, סאי דיא דאָזיגע וואָס דער שכל צווינגט אונז דערצו און סאי דיא דאָזינע, וואָס מיר פערשטעהען ניט על פי שכל. זיי, די מצוות, זיינען ביי איהם די „חובות האברים“, דיא פליכטען פון גוף. זיי אליין אָבער, אָהן זייער אינערליכע כונה און זייער אינערליכען זינן, זיינען וויא א גוף אָהן א נשמה. זיי זיינען וויכטיג, אָבער פיעל וויכטינער און העכער פאר זיי איז זייער מיין, זייער ציעל, זייער תכלית, זייער כונה. דאָס זיינען די „חובות־הלבבות“, די פליכטען פון דער נשמה. „דיא פליכטען פון דעם גוף זיינען זעקס הונדערט און דריי־צעהן; דיא פליכטען פון דער נשמה זיינען פיעל מעהר“.

בחיי געפינט, אז זיינע צייט־גענאָסען גיבען זיך אָפּ מעהר מיט דיא פליכטען פון דעם גוף וויא מיט דיא פליכטען פון דער נשמה, און ער איז מיט זיי ניט צופריערען. ער ביי־זערט זיך אויף דיא יעניגע, וואָס גיבען זיך אָפּ מיט אזעלכע ענינים, וואָס פערשאַפט זיי כבוד אין דיא אויגען פון דיא פּראַסטאַקעס. ער איז אויך ניט צופריעדען מיט דיא יעניגע, וואָס גיבען זיך אָפּ בלויז מיט לערנען דעם תלמוד און זיך מפלפל זיין וועגען אלערליי אונמעגליכע פראגען, פערנאַכלע־סענדיג דיא אמת׳ע כונה פון דער תורה. וועגען דיא לעצטע בריינגט ער א גמרא וואָס זאָגט: „דער וואָס לערנט בלויז דיא תורה“ (און טהוט ניט וואָס זיא לערנט) „איז געגליכען צו איינעם וואָס האָט קיין גאָט ניט“. דער עיקר איז א בעהעפ־טונג און ליעבע צו גאָט, ליעבע און בעוואונדערונג פון זיינע מעשים, פון דער שעפּפונג; א ריינע הארץ, א ריינער געווי־סען, א ריינע נשמה, וואָס דאָס איז דיא אמת׳ע, איננערליכע כונה פון דער תורה, „די פליכטען פון דער נשמה“.

און אזוי וויא ביז איהם, ערקלעהרט ער, האָט נאָך קיינער ניט אָנגעשריעבען אזא מין ספר, וואָס זאָל זוכען צו בעווייזען דיא וויכטיגקייט פון דיא פליכטען פון דער נשמה, האָט ער זיך גענומען צו דער דאָזיגער ארבייט. און ער שרייבט בכיון, זאָגט ער, „אין דער שפּראך וואָס אלע ריידען (אין אראביש) און אין

א לייכטען, פערשטענדליכען לשון, אָהן די שווערע און פרעמ־
דע ווערטער", כדי אַלע זאָלען פערשטעהען.

זיין ספר טהיילט ב ח י י איין אין צעהן קאַפּיטלען
אָדער „שערים". דער ערשטער שער בעשעפטיגט זיך מיט דער
איינהייט פון גאָט, און ער הייסט דערפאַר „שער־היחוד". בחיי
בעהויפּטעט, אז דער וויכטיגסטער יסוד אין דער תורה איז די
איינהייט פון גאָט. עס איז אָבער ניט גענוג, וואָס דיא תורה
הייסט אונז ג ל ו י ב ע ן אין אן איינציגען גאָט. דער וואָס
האָט דיא פעהיגקייט אין דעם וויסען איז מחויב אין דעם צו
פאָרשען און עס צו בעגרינדען מיט'ן שכל און דורך דער פי־
לאָזאָפיע.

דיא עקזיסטענץ פון גאָט בעגרינדעט בחיי אויף דיא פאָל־
גענדע ארגומענטען:

1) קיין זאַך קען זיך אליין ניט מאַכען. יעדער זאַך, וואָס
מיר זעהען מוז זיין געמאַכט אָדער פון אן אנדערען ענטוועדער
פון זיך אליין. אויב דיא זאַך זיך האָט זיך אליין געמאַכט האָט זיא
דאָך עס געמוזט טהאָן אָדער א י י ד ע ר זיא איז געווען
ענטוועדער ש פּ ע ט ע ר וויא זיא איז געווען.ביידע זאַכען
זיינען דאָך אָבער אונמעגליך. ש פּ ע ט ע ר האָט זיא זיך
דאָך ניט גענראַפט מאַכען, ווייל זיא איז שוין געוועזן. א י י־
ד ע ר זיא איז געווען, וויעדער, איז זיא דאָך געווען גאָר
נישט, און גאָר נישט קען ניט מאַכען עטוואָס.

2) דיא אורזאַכען פון זאַכען מוזען זיין בעגרעניצט אין
צאָהל, זיי קענען ניט זיין אונענדליך. דער מענשליכער שכל
מוז קומען סוף כל סוף צו דיא לעצטע אורזאַכע, וועלכע איז
זעלבסט־עקזיסטירענד און דאַרף ניט קיין אורזאַכע צו איהר
עקזיסטענץ.

3) זאַכען, וואָס זיינען אין זייער נאַטור צוזאַמענגע־
שטעלט מוזען זיין געמאַכט. יעדע צוזאַמענגעשטעלטע זאַך
האָט דאָך געמוזט געמאַכט ווערען פון זאַכען, וואָס האָבען שוין
עקזיסטירט פריהער. פאָלגליך, א צוזאַמענגעשטעלטע זאַך קען
ניט זיין דיא ערשטע, ווייל דיא זאַכען פון וועלכע זיא בע־
שטעהט האָבען עקזיסטירט פריהער.

נון, אלזאָ, קומט ב ח י י צום פאָלגענדען שלום: דיא וועלט וויא מיר זעהען איהר איז א צוזאַמענגעשטעלטע. הי־מעל און ערד, דיא זונן, דיא לבנה און דיא שטערען, דער מענש, דיא חיות, דיא געוויקסען און דיא מינעראלען. זיי אלע בע־שטעהען פון דיא פיער עלעמענטען. וויבאלד זיא איז א צוזא־מענגעשטעלטע מוז זיא זיין א געמאכטע, מוז זיא זיין בעשאַ־פען. דער שעפער מוז נויטהווענדיגערווייזע זיין אזעלכער וואָס אי ניט בעשאַפען געוואָרען, דיא ערשטע סבה, וואָס איז אָהן אן אָנפאנג און אָהן אן ענדע. ווארום קוים וועט ער האָבען אן אָנפאנג מוז ער דאָך אויך האָבען א שעפער, דאן וועט הייסען, אז דיא ערשטע סבה איז ניט דיא ערשטע סבה.

בלייבט אָבער נאָך אלץ דיא טענה, טאָמער איז דאָס אלץ בלויז א צופאל, טאָמער איז דיא גאנצע וועלט געוואָרען פון זיך אליין אָהן אירגענד וועלכען שעפער. דאָס מיינט ב ח י י קען ניט געמאָלט זיין, ווייל מיר זעהען אין דער וועלט א פלאן און א הארמאָניע. „ווען אימיצער וועט פערגיסען טינט אויפ'ן פאפיער וועלען דערפון ניט ארויסקומען בוכשטאַבען און שורות. ווען אימיצער וועט עטוואס אזעלכעס דער־צעהלען, וועט איהם קיינער ניט גלויבען. וויא קען מען גלוי־בען, אז דיא שעפפונג, וואו מען זעהט אין עדעלערע ארבייט, א טיעפערע חכמה, זאָל זיין בלויז א צופאל“.

דיא וועלט האָט אלזאָ ניט געקענט שאפען זיך אליין צו־ליעב דעם, וואָס קיין זאך קען זיך אליין ניט שאפען; זיא קען אויך ניט זיין אן עביג־עקזיסטירענדע, ווייל זיא איז א צוזאַ־מענגעשטעלטע פון יסודות, וועלכע האָבען געמוזט עקזיסטי־רען יעדער פאר זיך נאָך איידער דיא וועלט האָט עקזיסטירט וויא זיא איז איצטער. זיא קען אויך ניט זיין דער רעזולטאַט פון א צופאל, ווייל מען זעהט אין איהר א פלאן און א סדר. דערפון איז אלזאָ געדרונגען, אז עס איז דאָ א שעפפער.

דער שעפפער מוז אָבער זיין איינער. לאָמיר אָננעהמען אז עס זיינען פעראנען מעהר ווי איין שעפפער, דאן מוזען זיי זיין אָדער אין גאנצען גלייך איינע צו דיא אנדערע ענטווע־

רער זיך אונטערשיידען איינע פון דיא אנדערע אין געוויסע פּרטים. אויב זיי זיינען גלייך איינע צו דיא אנדערע אין אלע הינזיכטען, קענען זיי דאָך איינע פון דיא אנדערע ניט ווערען אונטערשיערען, זיינען זיי דאָך איינס. אויב דאגעגען זיי שיידען זיך יע אונטער איינע פון דיא אנדערע, הייסט דאָך עס, אז יעדער איינער פון זיי בעזיצט געוויסע אייגענשאַפטען, וואָס דער אנדערער האָט ניט. דאָס מיינט דאָך, אין אנדערע ווערטער, אז זיי זיינען ניט פאָלקאָם און דא־רום בעגרעניצט. אָבער קוים זיינען זיי אין זייער וועזען בע־גרעניצט, מוזען זיי דאָך האָבען אן אָנפאנג און אן ענדע. און האָבען זיי אן אָנפאנג און אן ענדע מוזען זיי דאָך זיין בעשאַ־פענע, ווייל קיין זאך קען זיך דאָך אליין ניט בעשאַפען. ווי־באלד אָבער זיי זיינען בעשאַפענע, קענען זיי דאָך ניט זיין די ערשטע אונבעשאַפענע סבה, וועט עס דאָך הייסען, אז זיי גופא האָבען איין איינציגע, ערשטע סבה, וואָס האָט זיי בעשאַפען און וועלכע איז ערשט גאָט. קורץ, דער מענשלי־כער שכל מוז סוף כל סוף פיהרען צו אן אונבעגרענעצטע, אונ־בעשאַפענע, אָהן אן אָנפאנג און אָהן אן ענדע ערשטע איינציגע סבה.

בעטראכטען מיר וויעדער דיא וועלט, איהר פּלאן און דיא האַרמאָניע וואָס עקזיסטירט אין איהר, וויא איין זאך שליסט זיך אין דיא אנדערע, דעם וואונדערבארען סדר אין דיא קלענ־סטע וויא אין די גרעסטע בעשעפעניסען, מוזען מיר זאָגען, אז דאָס שטאַמט אָב פון דיא הענד פון איין מייסטער. זעהענדיג דיא איינהייט פון דעם פּלאן אין דער שעפּפונג, איז ניטאָ קיין שכל׳דיגע אורזאַכע אָנצונעהמען, אז עס איז פאראנען מעהר וויא איין שעפּפער.

גאָט איז אלזאָ איינער. בלייבט בלויז צו ערקלעהרען, וואָס פאר א מין איינהייט ער איז. אן ארמעע איז אן איינהייט, אָבער זיא בעשטעהט פון פיעלע איינצעלנע. א מענש איז איי־נער, אָבער נאָר איינער פון א מין, עס זיינען פאראנען פיעלע איינצעלנע מענשען. א מענש איז איינער, אָבער ער בעשטעהט פון מעהרערע חלקים. גאָט איז אן אבסאָלוטע איינהייט, וואָס

האָט צו זיך קיין גלייכען ניט אין זיין מין, וואָס קען ניט גע־טהיילט ווערען אין חלקים, וואָס האָט ניט קיין אָנפאנג און קיין ענדע. ער איז דיא איינהייט, וואָס איז דיא אורזאכע פון אלץ, אן איינהייט אָהן בעגרענצונגען, אן איינהייט וואָס קענען מיר זיך בלויז פאָרשטעלען אין שכל.

זייענדיג אן אבסאלוטע איינהייט און דיא ערשטע סבה פון אלץ, מוז ער זיין אונקערפּערליך. א קערפּער איז אין זיין נאַטור בעגרענעצט, מיט אן אָנפאנג און אן ענדע, און קען דא־רום ניט זיין דיא ערשטע סבה. ער גופא מוז האָבע א סבה צו זיין עקזיסטענץ. א קערפּער בעשטעהט פון טהיילען; און שוין דערפאר אליין קען ער ניט זיין קיין אבסאלוטע איינהייט. מען טאָר אלזאָ בשום אופן ניט טראכטען פון גאָט אלס פון א קער־פּערליכען וועזען. די פיעלע שטעלען אין דער ביבעל, וואָס רייד־דען פון א קערפּערליכען גאָט זיינען געשריעבען געוואָרען אזוי, כדי דער מענשליכער שכל זאָל עס קענען בעגרייפען; זיי זיינען געשריעבען בלויז בדרך משל.

וואָס איז דען גאָט? וואָס איז זיין וועזען? דאָס זאָגט ב ח י י קענען מיר מיט אונזער שכל ניט פערשטעהן. דאָס איז גיכער א זאך פון הארצען און פון דער נשמה, וויא פון שכל. דער מענש קען עס פיהלען, פערלאַנגען, שטרעבען צו איהם, אָבער ניט פערשטעהן, ניט דערגרינדען, ניט אויספאָר־שען. ניט אונזערע חושים, ניט אונזער שכל זיינען גענוגענד צו בעגרייפען דעם וועזען פון גאָט. מיר קענען איהם ניט בעגריי־פען וויא ער איז, מיר קענען זיך אָבער איהם פארשטעלען פון זיינע מעשים, פון זיינע ערשיינונגען, פון דיא טהוכטסען אין דער נאַטור. „ווענען גאָט", זאָגט ב ח י י „איז איבערהויפּט ניט פּאסיג דיא פראגען: וואָס איז ער? וויא איז ער? וואו איז ער? ווייל דיא דאָזיגע פראגען גופא זיינען בלויז מענשליך, ווערטער און פראגען וואָס פּאסען זיך פאר א בע־שאפענעם אָבער ניט פאר דעם שעפּפער".

מיר קענען ניט זאָגען וואָס גאָט איז, ווייל דערמיט גופא וואָלטען מיר איהם בעגרענעצט. ווען מיר זאָגען אויף א געווי־סע זאך וואָס דאָס איז, מיינט עס דאָך, אז דאָס איז דאָס און

ניט עטוואס אנדערעס. דאס וואלט דאך הייסען, אז עס עקזיס־טירט עטוואס, וואס אין איהם איז ניטא, א זאך וואס איז אבער ניט שייך ביי גאט. מיר קענען וועגען גאט בלויז זאגען וואס ער איז ניט: ער איז ניט קיין ניט־עקזיס־טירענדער, ער איז ניט מעהר ווי אן איינהייט און ער איז ניט קיין בעשאפענער (נמצא, אחד, קדמון).

דער מענשליכער שכל איז לויט זיין טבע בעגרעניצט און ער קען דארום ניט בעגרייפען דעם וועזען פון גאט. דער מענש קען אפילו זיין אייגענע נשמה ניט פערשטעהן. פונקט וויא די מענשליכע חושים זיינען בעגרעניצט: מיט'ן אויג קען מען בלויז זעהן און מיט דעם אויער קען מען בלויז הערען, און אויך ניט אלץ קען דיא אויג זעהן אדער דער אויער הערען, אזוי איז אויך דער מענשליכער שכל בעגרעניצט בנוגע צו דער גאטהייט. מיר קענען אבער דערשפירען און דער־פיהלען גאט, ווען מיר טראכטען זיך אריין אין זיינע מעשים. דאס איז דעריבער דיא וויכטיגסטע ארבייט פון דעם מענשען. דער צווייטער קאפיטעל פון „חובות הלבבות“ הייסט דארום „שער הבחינה“, דער טויער פון בעטראכטונגען.

אין דעם „שער הבחינה“ בעווייזט ארויס ב ח י י א גע־וואלדיגע און אן אלזייטיגע קענטניס אין די וויסענשאפטען, ווי זיי זיינען דאמאלסט געווען בעוואוסט. אין מאנכע שטעלען ווארפען זיך דורך געדאנקען, וואס זיינען אין איינקלאנג מיט אונזערע היינטיגע אנזיכטען. אזוי צום ביישפיעל רעדט ער פון „בעוועגונג“ (תנועה) אלס דעם יסוד פון אלץ וואס עס עקזיס־טירט, פון אלץ וואס ו ו ע ר ט און וואס הערט אויף צו ז י י ן. אהן דעם כוח פון בעוועגונג מיינט ער וואלט קיין זאך ניט געקענט ווערען און קיין זאך ניט געקענט אויפהערען צו זיין. ער דערמאנט אויך א „כוח המושך“ (א צוציהונגס קראפט), כמעט ער פערשטעהט עס אנדערש ווי נ י ו ט א ן.

ער גיט דארטען אויך אן אויספיהרליכע פיזיאלאגישע און אנאטאמישע בעשרייבונג פון דעם מענשליכען קערפער. זיין בעשרייבונג פון דעם פערדייאונגס־פראצעס, די ארבייט פון די צעהנער, דעם ושט, דעם מאגען, דעם לעבער, דיא דריזען און

דיא עקסקרעציאָנס־אָרגאַנען בעווייזט, אז ער האָט געהאַט א גרויסע ידיעה אין דיא מעדיצינישע וויסענשאפטען פון יענער צייט. זיין בעשרייבונג וויא אזוי דיא פערדייטע שפּייזען ווע־רען דורך קליינע אדערלעך (גידים דקים) געשיקט צום לעבער, איז זעהר אינטערעסאנט. דאַן געהט ער איבער צו אַן אַנאַליז פון דיא גייסטיגע כוחות אין מענשען און זוכט צו בעווייזען, ווי אזוי זיי זיינען אלע נויטהיג, אום צו בילדען איין גאנצעס, איין הארמאָנישעס. קורץ, אין דער גאנצער גרויסער וועלט, אין דער גאנצער נאַטור, פּונקט אזוי ווי אין דעם קערפּער און אין דער נשמה פון דעם איינצעלנעם מענשען זעהט ער א צוועקמעסיגקייט און א פּלאַנמעססיגקייט, גאָט'ס גנאַדען און רחמנות. דיא דאָזיגע בעטראַכטונגען, מיינט בחיי, מו־זען פיהרען דעם מענישען דערצו, אז ער זאָל זיך אָבגעבען מיט דיענען גאָט. דער דריטער קאַפּיטעל הייסט דארום: „שער עבודת אלוהים", דער טויער פון גאָט'ס דיענסט.

דער מענש דארף דיענען גאָט, ווייל גאָט טהוט איהם גוטס. און גאָט'ס גוט טהאָן קען ניט פערגליכען ווערען מיט די גוטס, וואָס איין מענש טהוט דעם אנדערען. ווען א מענש טהוט גוטעס דעם אנדערען, טהוט ער עס פון זיין איינענע טובה וועגען. אפילו ווען דער רייכער העלפט אוים דעם אָרע־מאן איז עס אויך דערפאר, וואָס ער גופא ליידעט פון יענעם'ס צרות. ביי גאָט איז דאָס אלץ ניט שייך. ער האָט דערפון גאָר ניט. ער טהוט גוטס, ווייל ער איז בטבע גוט. דער מענש דארף דעריבער דיענען גאָט ניט ווייל ער ערוואַרט א בעצאָהלונג דערפאר, ער דארף ניט זיין וויא א שקלאַף וואָס ארבייט פאר א לוין, נאָר ער דארף עס טהאָן אוים ליעבע און איבערגעבענ־הייט. דער מענש דארף, פּונקט ווי גאָט, אויך טהאָן גוטס צוליעב די גוטס גופא און ניט צו־ליעב אנדערע, אויסערליכע צוועקען. די מצוות און דיא געזעטצע זיינען טאַקע זעהר וויכטיג, אָבער נאָר דער־פאר, ווייל זיי האָבען א ערציהערישע ווירקונג, ווייל זיי דיס־ציפּלינירען דעם מענשען און צייגען איהם אַן די ריכטיגע וועג, כדי ער זאָל ניט ווערען פערפיהרט אָן א זייט און זיך אריינלאָ־

זען אין איין עקסטרעם אָדער אין דעם אנדערען. אזוי וויא עס איז ניט גוט זיך אין גאנצען אריינצולאָזען אין אלערליי וועלט־ליכע תענוגים און וואוילטאגען, פונקט אזוי איז ניט גוט ווען איינער זונדערט זיך אין גאנצען אָב פון דער וועלט און פון איהרע הנאות; אלץ דארף זיין מיט א מאָס. אליין אָבער זייענען זיי, דיא מצוות, ניט דער עיקר. זייער איננערליכע כונה, דיא ערהויבונג פון דעם גייסט, דיא רייניגונג פון דער נשמה, די „פליכטען פון דיא הערצער", דאָס איז דער ציעל און דאָס איז דער תכלית.

און כאָטש בחיי פּריידיגט מעססיגקייט, איז עס ביי איהם בלויז א פשרה. עס קומט ביי איהם פאַר א שטענדיגער ראנגלען זיך צווישען די ראציאָנאליסטיש־פראקטישע אידישע תורה און דעם מיסטישען שטרעבען פון זיין אייגענער נשמה. ער אליין האלט זעהר פיעל פון אבגעזונדערהייט, פון חשבון־הנפש, פון אריינטראכטען זיך אין זיך, פון בעהעפטען זיך מיט גאָט. דאָס בריינגט ער ארויס אין דעם נײנטען קאפּיטעל, וועל־כער הייסט „שער הפרישות", דער טויער פון אָבגעזונדערקייט. ער גלויבט אָבער, אז דערצו זיינען פעהיג בלויז דיא יחידי סגולה, די איינציגע אויסערוועלטע, די אמת'ע חסידים.

וויא עס איז שוין געזאָגט געוואָרען, טהיילט בחיי איין זיין ווערק אין צעהן קאַפּיטלען אָדער שערים. איין „שער" פיהרט אריין און איז צונויפגעבונדען מיט'ן נעקסטען. דער לעצטער הייסט „שער אהבת ה'". דער טויער פון גאָט'ס ליעבע. דאָס איז דיא לעצטע און דיא העכסטע מדרגה צו וועל־כע א מענש קען דערגרייכען, און דאָס צו עררייכען דארף ער שטרעבען. דאָס איז אזא גייסטעס־צושטאנד, אן עקסטאטי־שער צושטאנד, ווען דער מענש קען זיך פעראייניגען מיט זיין בורא און פאר איהם ווערט דאן אלץ קלאָהר און פערשטענד־ליך, ער ווערט א טהייל פון זיין ליכט. דאָס איז א בעהעפטונג פון דער מענשליכער נשמה צו איהר קוואל. דאָס איז א צו־שטאנד פון פאָלשטענדיגער ענטזאגונג, ווען דיא פערלאנגען און געלוסטען פון דעם גוף, דיא ליידען און דער צער פון „חומר" האָבען שוין לגמרי קיין בעדייטונג ניט פאר דעם

מענשען. דער גאנצער וועזען פון מענשען ווערט גערייניגט און געלויטערט פון דיא אלע גראָבע, ערדישע פערלאנגען. דער מענש, זיין נשמה, ווערט אזוי וויא בעפרייט פון דעם גוף און ער ווערט א טהייל פון דער אונענדליכקייט. דאָס איז דער זעל־בער גייסטיגער צושטאנד, וואָס די אלטע אידישע מיסטיקער האָבען בעצייכענט מיט דעם וואָרט „יאָגאָ“ און וואָס מען קען אָנרופען אויף אידיש דביקות. אין דעם איז בחיי שטארק בעאיינפלוסט געוואָרען פון די „ס ו פ י ס“, וועלכע זיינען שוין פריהער דערמאָנט געוואָרען. דיא פּראקטישקייט פון דער אידישער עטהיק האָט איהם אָבער ניט דערלאָזען צו פערקריכען צו וויים אין יענער ריכטונג.

* * *

ב ח י י בעריהרט אויך די פראגע וועגען פרייען ווילען. האָט דער מענש א פרייען ווילען אָדער ניט? ווי קען דער געדאנק פון א מענשליכען פרייען ווילען שטימען מיט דעם געדאנק, אז גאָט ווייס אלץ פון פריהער? ב ח י י ענטזאגט זיך צו געבען אן ענטפער אויף דעם. אין מאנכע זאכען זאָגט ער, ווייזט אוים, אז דער מענש איז פריי; אין אנדערע ווידער ווייזט אוים, אז ער איז נים פריי. אונזער שכל, מיינט ב ח י י, איז צו שוואך און צו קליין, אז ער זאָל קענען געבען א גרינד־ליכען ענטפער אויף דער דאָזיגער פראגע. אויב אָבער מען זאָל אפילו אָננעהמען, אז אלע פאסירונגען זיינען פון פאָראויס בעשטימט פון גאָט און דער מענש קען זיי ניט ענדערען, איז דאָך אונמעגליך, אז דער גוטער און גערעכטער גאָט זאָל בע־שטראפען א מענשען פאר א זאך וואָס ער קען זיך ניט העלפען. אין אנדערע ווערטער, טהעאָרעטיש און פילאָזאָפיש קען ניט בעוויעזען ווערען, אז א מענש האָט א פרייען ווילען, אָבער פון א ריין עטהישען שטאנדפונקט מוז מען אָננעהמען, אז דער מענש האָט יע א פרייען ווילען. אין דעם איז דאָ א מערקוויר־דיגע עהנליכקייט צווישען ב ח י י'ס און ק א נ ט'ס לעהרען.

בחיי האָט אויך געשריעבען פּאָעזיע. זיי צייכנען זיך אויס מיט א טיעפען רעליגיעזען געפיהל און מיט אן אונענדליכע בייגקענים פון דער נשמה צו איהר קוואל. פון דיא בעסט בע־קאנטע איז א קורצע ליעד אין צעהן שורות, אין וועלכע ער גיט איבער דעם אינהאלט פון זיין הויפּט ווערק, דעם „חובות הלבבות, און זיין בעריהמטע ליעד „ברכי נפשי". דיא לעצטע איז אן אויפרוף, א „התעוררת", צו דער נשמה, אז זי זאָל זיך ארומקוקען ארום זיך, איינזעהן דיא נישטיגקייטען פון לעבען, און שטרעבען צו איהר בורא. זי איז פול מיט דעם וועלט־וועה; „דאָס לעבען און דער טוידט", זאָגט ער דאָרטען אין איין פּלאץ, „געהען צוזאמען האנד אין האנד, און ווערען קיינמאָל ניט פערנאנדערגעטהיילט. זיי האלטען אין זייערע הענד א צובראָ־כענעם בריק, אויף וועלכען אלע בעשעפּעניסען געהען דורך. דאָס לעבען שטעהט ביי זיין אריינגאנג; דער טוידט ביי זיין ארויסגאנג. דאָס לעבען בויט, דער טוידט צושטערט; דאָס לע־בען זעעט, דער טוידט שניידט; דאָס לעבען פּלאנצט, דער טוידט רייסט אויס; דאָס לעבען בעהעפט, דער טוידט צו־שניידט; דאָס לעבען זאמעלט, דער טוידט צושפּרייט. און זיי ווייסען, נשמה מיינע, אז אויך דו דארפסט אריבערגעהן דעם דאָזיגען בריק".

זיין שפּראך אין דיא ליעדער איז לייכט און פליססיג. עס איז א שאד, וואָס דער חובות הלבבות איז ניט געשריעבען גע־וואָרען פון איהם אליין אין העברעאיש. אין מאנכע פלעמצער איז דיא שפּראך פון דעם איבערזעטצער ניט קלאָהר און הארט.

VII.

ר׳ שלמה אבן־גבירול. — דער פּאָעט פון טרויער. — זיינע פּערזענליכע ליידען און זייער איינפלוס אויף זיין פּאָעזיע. — די לעגענדע װעגען זיין טויט. — זיינע ליעדער: פּערזענליכע, נאַציאָנאַלע און רעליגיעז־פילאָזאָפישע. — דער לאַטייניש „פאָנס וויטא“ און דער העברעאישער „מקור חיים“. — אבן־גבירול׳ס שטה אין דער פילאָזאָפיע. — וואָס ער האָט מחדש געווען אין דעם ניי־פּלאַטאָניזם. — זיין לעהרע פון „ווילען“ אַלס די שאַפענדע קראַפט. — איהר ווירקונג אויף דער „קבלה“. — וואָרום זיין פילאָזאָפיע איז װעניג בעקאַנט ביי אידען.

ר׳ שלמה א ב ן ־ ג ב י ר ו ל (גאַבירואָל) איז אָהן שום ספק איינער פון דיא גרעסטע און פעהיגסטע קינדער, וואָס דאָס אידישע פאָלק האָט פון זיך ארויסגעגעבען. ער איז גרויס סאַי אַלס דיכטער און כאַי אלס פילאָזאָף, און ער פערנעהמט אויף דיא ביידע געביטען אזא חשוב׳ען פּלאַטץ, וואָס זעהר וועניגע סאַי פאר איהם און סאַי נאָך איהם האָבען פערנומען. עס זיינען אפשר געווען ביי אידען גרעסערע פילאָזאָפען און טיעפערע דיינקער ווי ער, ווי למשל דער ר מ ב ״ ם אָדער ש פ י נ א ז א, אָבער יענע זיינען ניט געווען קיין פּאָעטען; עס זיינען אפשר געווען ביי אידען גרעסערע פּאָעטען וויא ער, אָבער יענע זיינען ניט געווען אזעלכע טיעפע דיינקער. און וואָס נאָך מעהר, ביי איהם געהען דיא ביידע מעלות צוזאמען און זיי ווערען איינס: ער דיכטעט וויא א פילאָזאָף און פי־לאָזאָפירט וויא א פּאָעט.

וועגען זיין פּאָעזיע שרייבט י ה ו ד ה א ל ח ר י ז י, א שפעטערדיגער פּאָעט און קריטיקער: „אין פערגלייך צו

ש ל מ ה ׳ ס ליעדער זיינען אלע פריהערדיגע פאעטען און זייערע ליעדער געווען גאר נישט און גאר נישט. לגבי איהם זיינען דיא גרעסטע קליין. ער איז דער איינציגער, וואס האט דערגרייכט די העכסטע מדרגה פון דיכטער־קונסט. אלע וואס זיינען געקומען נאך איהם, האבען געלערענט פון איהם".

וועגען זיין פילאזאפיע איז די מיינונג פון מאנכע מאדערנע פארשער, „אז ער איז דער טיעפסטער און אריגינעלסטער דיינקער צווישען דיא אידען און די אראבער" (שטיינשניידער). גרעטץ רופט איהם אן „דער אידישער פלאטא".

שלמה אבן־גבירול׳ס ליעדער, וועלכע זיינען געווען זעהר פיעל אין צאהל, זיינען נאך ביז היינטיגען טאג ניט צונויפגעקליעבען געווארען אין איין זאמלונג. פיעלע פון זיי זיינען אין גאנצען פערלארען געגאנגען, א גרויסער טהייל איז צושפרייט און צו־ווארפען אין דיא פערשיעדענע „סדורים" און „מחזורים" און נאך א היבשער טהייל געפינט זיך אין אלטע מאנוסקריפטען אין פערשיעדענע ביבליאטהעקען. ערשט אין לעצטען יאהרהונדערט האבען זיך געפונען אייניגע געלעהרטע וויא ז א ק ס און ד ו ק ע ס, וואס האבען ארויסגעגעבען ניט קיין פאלשטענדיגע זאמלונגען פון זיינע ליעדער.

נאך ערגער איז געווען דער מזל פון זיינע פילאזאפישע ספרים. זיין הויפט־ווערק איבער פילאזאפיע האט ער געשריבען אין אראביש. דער אריגינאל פון דער דאזיגער ווערק איז פערלארען געגאנגען. צום גליק אבער איז געבליעבען א לאטיינישע איבערזעטצונג, וואס איז געמאכט געווארען אין צוועלפטען יאהרהונדערט אונטער דעם נאמען „פאנס־וויטא", דער קוואל פון לעבען. דער נאמען פון דעם פערפאסער איז פערגרייזט געווארען פון דיא פערשיעדענע איבערשרייבער. פון א ב ע נ ג ע ב י ר א ל איז געווארען א ו ו ע נ ג ע ב ר א ל, דאן א ו ו ע נ ט ע ב ר א ל, א ו ו י ס ע ר א ל און א ו ו י ס ע ב ר א ן. קיינער האט ניט געוואוסט, ווער ער איז. די קריסטען האבען מיט איהם געשטאלצירט אלס זייערען א פילאזאף; די אראבער ווידער האבען איהם בעטראכט אלס אן אראבישען פילאזאף. קיינעם איז ניט

איינגעפאלען, אז דער דאָזיגער א ו ו י ס ע ב ר א ל אָדער א ו ו י ס ע ב ר א ן, וועמעס גרויסע בעדייטונג איז פון אלעמען אנערקענט געוואָרען, איז דער אידישער א ב ן־ג ב י ר ו ל.

אין יאָהר 1846 האָט דער אידישער געלעהרטער ש ל מ ה מ ו נ ק געפונען א קאָפּיע פון דעם „פאנס וויטא“ אין לאטייניש. אין דער זעלבער צייט האָט ער אויך געפונען פראגמענטען פון א העברייאישער איבערזעצונג, וואָס איז געמאכט געוואָרען אין דרייצעהנטען יאָהר־הונדערט פון ר׳ ש ם־ט ו ב פ א ל ק י י ר א, אונטער דעם נאָמען „לקוטים מספר מקור חיים“. אויסצינגע פון דעם ספר „קוואל פון לעבען“. וויא עס איז צו זעהן פון דעם נאָמען, איז דיא העברייאישע איבערזעצונג נים קיין פאָלשטענדיגע. פ א ל ק י י ר א האָט זיך בעגנוגענט דערמיט וואָס ער האָט איבערגעגעבען דיא הויפּט־געדאנקען פון אבן־גבירול׳ס שטה אין דער פילאָזאָפיע. נאָך א גענויע פאָרשונג און קריטישע אונטערזוכונג, פערגלייכענדיג דיא לאטיינישע מיט דער העברייאישער איבערזעצונג, איז מ ו נ ק געקומען צום שלוס, אז דער א ו ו י ס ע ב ר א פון דעם „פאנס וויטא“ איז קיין אנדערער וויא א ב ן־ג ב י ר ו ל פון דעם „מקור חיים“. דיא רעזולטאטען פון זיין ארבייט האָט ער אָבגע־דרוקט אין א פראנצויזישען בוך, וואו עס געפינט זיך א חוץ די איבערזעצונג פון דעם לאטיינישען „פאנס וויטא“ אויך דער העברייאישער „לקוטים מספר מקור חיים“.

* * *

וועגען אבן־גבירול׳ס לעבען האָבען מיר גאנץ ווענינ ידיעות. זיין פאָטער, ר׳ י ה ו ד ה, האָט געלעבט אין ק א ר ד אָ ו ו א. צוליעב די אונרוהען וואָס זיינען דאָרטען פאָרגעקומען, וועגען וועלכע עס איז שוין גערעדט געוואָרען אין א פריהערדיגען קאפּיטעל, איז ער מיט פיעלע אנדערע אידען געצוואונגען געוואָרען פון דאָרטען צו אנטלויפען. ער האָט זיך בעזעצט אין מ א ל א ג א, וואו אבן־גבירול איז געבאָרען געוואָרען אין יאָהר 1021.

ווען ער איז נאָך געווען גאַנץ יונג, האָט אבן גבירול פערלאָרען זיינע עלטערען. ער איז געבליעבען אליין און איינזאם אויף דער גרויסער, ברייטער וועלט, אָהן עלטערען, אָהן ברידער און שוועסטער, אָהן קרובים און פריינד. וויא שטארק ער האָט געפיהלט דיא ראָזינע איינזאמקייט קען מען זעהן פון מאנכע פון זיינע ליעדער, וועלכע ער האָט געשריבען נאָך אין זיין פריהער יוגענד. אין זיי בעקלאָגט ער זיך זעהר ביטערליך אויף זיין פינסטערען מזל, אויף זיין עלענדקייט, אויף אלע זיינע צרות און יסורים. צווישען דיא אלע העבּ־רייאישע פאָעטען איז אבן־גבירול דער ערשטע׳ר, וואָס בע־שעפטיגט זיך אין זיינע ליעדער אזוי פיעל מיט זיין אייגענער פערזאָן, מיט זיינע פערזענליכע צרות און ליידען. זיין לעבען אלס פערלאָזענער יתום, וואָס האָט פון איהם גערויבט דיא פריידען פון דער יוגענד, האָט איהם געמאכט קלוג און ערפאַהרען פאַר דער צייט. ער האָט ניט געוואוסט פון קיין קינדהייט און האָט ניט געוואוסט פון קיין יוגענד, און דאָס פעהלט טאקע אין זיינע ליעדער. מיט דער אויסנאהמע פון א טרונק־ליעד (שיר היין), געפינט זיך ביי איהם קיין איינ־ציגע ליעד׳על, וואָס זאָל זינגען וועגען לוסט, וועגען ליעבע און וועגען דיא לעבענס־פריידען. זיין מוזע איז שטענדיג וויא געקליידעט אין שווארצען; ער האלט שטענדיג אין איין טרויערען. אין זיין יוגענד קלאָגט ער אויף זיינע פער־זענליכע צרות; שפעטער וויינט ער אויף דיא צרות פון דעם אידישען פאָלק און דאן ווידער יאָמערט ער אויף דיא צרות פון דעם גאַנצען מענשען־געשלעכט, פון דער גאַנצער מענש־הייט. זיינע טיעפסטע און טרויערינסטע ליעדער זיינען דיא יעניגע אין וועלכע ער בעקלאָגט דעם מענשליכען שיקזאל, דיא נישטיגקייט און נארישקייט פון דעם מענשליכען לעבען. ער איז דער פאָעט פון דעם גרויסען וועלט־צער.

זיין גרויסער אומעט און צער טרייבט איהם אָבער ניט צו פערצווייפלונג און צום פעסימיזם. ער געפינט שוץ אין רעטונג אין א טיעפען, אלץ אומפאסענדען, גלויבען. נאָכ־דעם וויא ער האָט לאנג געגריבעלט און געזוכט, נאָכדעם וויא

ער האָט מיט זיין שכל געפאָרשט און גע׳חקרן׳ט וועגען דעם אָנפאַנג פון אַלע אָנפאַנגען און וועגען דיא ענדע פון אַלע ענדען, וועגען דער גאָטהייט, וועגען דעם תוך פון דיא זאכען, וועגען דעם צוועק און תכלית פון לעבען און דיא אַלע אַנדערע אייביגע שאלות, נאָכדעם וויא ער איז געקומען צו יענעם גראָבען, גרויען וואַנד דורך וועלכען דער מענשליכער שכל וועט קיינמאָל ניט דורכברעכען, איז ער אריינגעפאַלען אין א מין רעליגיעזען עקסטאַז, אין א היכע רעליגיעזע בעגייס־טערונג. ער האָט דעם גאָט ניט געפונען מיט זיין שכל, ער האָט איהם אָבער דערפיהלט אין זיין הארצען. ער האָט זיך אָנגעפאַנגען פיהלען א טהייל פון דער גרויסער שעפּפונג, א טהייל פון דעם שעפּפער גופא, ווארום שעפּפער און שעפּפונג איז לויט זיין פילאָזאָפיע אייגענטליך בלויז א י נ ס. עס איז נאָר אַן אונטערשיעד אין דער מ ד ר ג ה, אָבער ניט אין ע צ ם. אין דער שטאַרקייט פון זיין רעליגיעזען פיהלען איז דאָ א גרויסע עהנליכקייט צווישען איהם און זיין עטוואָס עלטערען צייט־גענאָסע ב ח י י א ב ן פּ א ק ו ד א.

און ווען ער האָט דערגרייכט דיא דאָזיגע הויכקייט פון רעליגיעזען פיהלען זיינען ביי איהם פערשוואונדען אַלע אונטערשיערען פון דיא אַלע אָנגענומענע רעליגיאָנען. איד, קריסט, מאהאָמעדאַנער און געצענדיענער זיינען גלייך. זיי שטרעבען אַלע צום זעלבען ציעל, זיי מיינען אַלע דיא זעלבע זאַך, דיענען אַלע צום זעלבען גאָט, אפילו ווען זיי געהן אויף פערשיעדענע וועגען, אפילו ווען זיי געהען אויף קרומע און ניט ריכטיגע דרכים. זיי מעגען אפילו בלאָנדזשען, אָבער זיי מיינען גוט. „דו ביסט גאָט, און אַלע בעשאַפענע זיינען דיינע קנעכט און דיענער. פון דיין כבוד ווערט ניט געמי־נערט דורך דעם, וואָס זיי דיענען צו אַנדערע, ווארום זייער אַלעמעס כונה איז צו קומען צו דיר. זיי זיינען וויא בלינדע, וואָס בלאָנדזשען זוכענדיג דעם קעניג׳ס וועג“ („כתר תורה“).

* * *

וואו שלמה אבן־גבירול האָט זיך אויפגעהאַלטען אין

זיינע קינדערשע יאָהרען, איז ניט בעקאַנט. עס איז אויך ניט בעוואוסט, ווער עס זיינען געוועזען זיינע רביים אין העב־רייאיש, תלמוד און פילאָזאָפיע. ווען ער איז אלט געוועזען זיבעצעהן יאָהר געפינען מיר איהם אין סאראַגאָסא, אין דיא הויז פון יקותיאל אבן האסאן.

יקותיאל אבן־האסאן האָט פערנומען א גרויסע רעגיערונגס־שטעלע אין דעם קעניגליכען הויף פון סאראגאסא, אן עהנליכע שטעלע צו דיא, וואָס שמואל הנגיד האָט פערנומען אין גראַנאַדא. וויא שמואל הנגיד אזוי איז אויך יקותיאל געוועזען א ליעבהאָבער און אונטערשטיצער פון פּאָעטען און געלעהר־טע, כאָטש ער אליין שיינט ניט געוועזען צו זיין איינער פון זיי, וויא עס איז געוועזען דער פאל מיט שמואל הנגיד.

דער דאָזיגער יקותיאל, וועמען דיא פּאָעטען פון זיין צייט בעזינגען אלס גרויסען הערשער און נאָך גרע־סערען מענשען־פריינד, האָט אריינגענומען דעם אָרימען בן־גבירול צו זיך אין הויז און האָט איהם בעזאָרגט מיט אלעס נויטיגען. דאָס איז געוועזען דיא בעסטע און גליקליכסטע צייט פון זיין לעבען. זיין גליק האָט אָבער ניט לאנג גע־דויערט. דער שלים־מזל האָט אזוי וויא פערפאָלגט דעם יונגען פּאָעט. אין א קורצע צייט שפּעטער וויא אבן־גבירול איז אָנגעקומען אין יקותיאל׳ס הויז האָט אויס־געבראָכען א בירגער־קריעג אין סאראגאסא. דיא אורזאכען פון דעם בירגער־קריעג זיינען ניט בעקאַנט; עס איז וואהר־שיינליך געוועזען איינע פון יענע פּאַלאַץ־רעוואָלוציאָנען, מיט וועלכע דער מיטעלאַלטער איז אזוי רייך. אן אָנקעל פון דעם קעניג איז געוועזען דער אָנפיהרער פון דיא רעבעלען. זיי האָבען זיך אריינגעכאַפּט אין פּאַלאַץ און האָבען ערמאָרדעט דעם קעניג. דערביי האָבען זיי נאַטירליך אויך ניט געשאָ־נעוועט דעם קעניג׳ס פריינד און ראַטהגעבער. יקותיאל אבן־האסאן איז ארעסטירט געוואָרען און שפּעטער האָט מען איהם הינגעריכטעט.

א ב ן־ג ב י ר ו ל איז ווידער געבליעבען אליין און אָהן שום שטיצע. נאָך זיין בעשיצער'ס טויט האָט ער זיך לאנג ניט געקענט אויפהאלטען אין סאראגאסא. ער האָט געגען זיך ערוועקט דעם צאָרן פון דיא ס א ר א ג א ס א ר נכבדים דערמיט, וואָס ער האָט זיי שטארק אטאקירט אין איינעם פון זיינע ספרים. ער האָט אפילו זייערע נעמען ניט דערמאָהנט, אָבער זיי האָבען זיך דערקענט. ער איז געצוואונגען געוואָרען צו פערלאָזען דיא שטאָדט און אָנ־פאנגען צו פיהרען א וואנדער־לעבען. דאָס האָט פּאסירט אין יאהר 1045, ווען אבן־גבירול איז אלט געוועזען קרוב פון פינף און צוואנציג יאָהר.

נאָך א לענגערען אָדער קירצערען ארומוואנדרעווען איז ער אָנגעקומען קיין ג ר א נ א ד א, וואו ר' ש מ ו א ל ה נ ג י ד האָט איהם מקרב געווען און אריינגענומען צו זיך אין הויז. אבן־גבירול האָט ווידער געפונען רוהע פאר א געוויסע צייט. אין יענער צייט האט ער זיך, וויא עס ווייזט אויס, אָפּגעגעבען מיט'ן שרייבען זיינע פילאָזאָפישע און עטהישע ווערק. לאנג אָבער האָט ער זיך אויך ביי שמואל הנגיד ניט אויפגעהאלטען. צוליעב אן אונבעקאנטע סיבה איז פאָרגעקומען א פערפרעמדונג צווישען זיי ביידען.

פון זיין ווייטערען לעבען ווייסען מיר גאָר ניט. מיר ווייסען אפילו ניט וויא לאנג ער האָט געלעבט און וואו ער איז געשטאָרבען. לויט דער בעהויפּטונג פון י ה ו ד ה א ל ח ר י ז י, איז ער געשטאָרבען נאָך גאר יונג, פאר דרייסיג יאָהר. ג ר ע ט ץ מיינט, אז ער איז געשטאָרבען אין יאָהר 1069 אָדער 1070, אלזאָ אין עלטער פון קרוב פופציג יאָהר. גרעטץ דרינגט עס ארויס פון א ליעד, וואו עס ווערט דערמאָהנט, אז עס איז שוין 461 יאָהר זינט דאָס אידישע פאָלק ליידט פון דיא מאהאָמעדאנער, אלזאָ אין יאָהר 1068. אנדערע היסטאָריקער מיינען, אז ער איז געשטאָרבען אין יאָהר 1058. עס איז אָבער ניטאָ קיין גרונד פאר וואָס מען זאָל ניט אָננעהמען דיא עדות פון א ל ח ר י ז י, וועלכער האָט געלעבט אין דרייצעהנטען יאָהר־הונדערט, סך הכל צוויי

הונדערט יאָהר שפּעטער נאָך אבן־גבירול. וויא דיא זאַך זאָל ניט זיין, בעשטימט וויים מען ניט ווען ער איז געשטאָרבען.

עס איז אויך ניט בעוואוסט וואו ער איז געשטאָרבען. דיא פאָלקס־פאַנטאַזיע האָט בעשאַפען אַ שעהנע לעגענדע וועגען זיין טויט. דיא דאָזיגע לעגענדע דערצעהלט: „אַן אראבישער דיכטער, וועלכער האָט זיך געפיהלט זעהר שטארק געקריינקט, וואָס אבן־גבירול'ס ליעדער זיינען בעסער און מעהר בעריהמט פון זיינע, האָט איהם פון קנאה ערמאָרדעט. צו פערבאָרגען זיין פערברעכען האָט ער דעם קערפּער פון דעם ערמאָרדעטען פּאָעט בעגראָבען אין זיין גאָרטען אונטער אַ פייגענבוים. פון דאַמאָלס אָן האָט דער בוים אָנגעפאַנגען צו בליהען און ברייגגען פרוכט פריהער וויא אַלע אנדערע בוימער. דיא פרוכט זיינען אויך געווען אויסערגעוועהנליך שעהן און זים. דער קלאַנג וועגען דעם וואונדערבארען פייגען־בוים האָט זיך גענומען פערשפּרייטען איבערן גאַנצען לאַנד ביז עס איז אָנגעקומען צום קעניג, וועלכער האָט געהייסען די גאַנצע זאַך אויספאָרשען. דער מערדער האָט זיך דאַן מודה געווען אין זיין פערברעכען, און ער האָט בעקומען זיין שטראָף".

*　*　*

זיין פּאָעטישער טאַלאַנט האָט זיך ביי איהם גענומען פערנאַנדערבליהען, ווען ער איז נאָך געווען אַ גאַנץ יונגער אינגעל. צווישען זיינע איבערגעבליעבענע ליעדער געפינען זיך צוויי אין וועלכע ער אַליין דערצעהלט, אַז ער איז בלויז זעכצעהן יאָהר אַלט. ער האָט זיך שוין דאַמאָלס אויסגעצייכענט מיט דער רייכקייט און ווייכקייט פון זיין שפּראַך, מיט זיין שעהנער פאָרם און מיט דער לייכטקייט פון זיינע גראַמען.

דיא דאָזיגע צוויי ליעדער זיינען כאראקטעריסטיש פאַר דעם פּאָעט און זיין נשמה־צושטאַנד אין יענער צייט. אין דער ערשטער ליעד זעהט מען ארוים דעם שטאָלצען, זעלבסט־בעוואוסטען, כמעט זעלבסט־בעריהמערישען, יונגען בחור'ל.

וועלכער איז אזוי זיכער אין זיינע כוחות און צווייפעלט ניט פאר א מאָמענט אין זיין גרויסקייט און בעדייטונג: די זעלבסטזיכערקייט און זעלבסטצופריעדענהייט פון דער יוגענד. אין דער צווייטער ליעד זעהט מען דעם איינפלוס, וואָס זיינע פערזענליכע ליידען האָבען שוין דאמאָלס אויסגעאיבט אויף זיין פּאָעזיע.

.1

איך בין דער דיכטער, דאָס ליעד איז מיין קנעכט;
איך בין דאָס פיעדעל — צום שפּיעלען געגעבען.
מיין גוף געהט ארום אויף דער ערד, און מיין זעעל
אריבער די וואָלקענס צום הימעל טוט שוועבען.
מיין הארץ איז פערשטענדיג ווי ס'הארץ פון א גרייז
און בין ערסט אין זעכצעהנטען יאָהר פון מיין לעבען.

.2

געמישט איז מיט זאָרג מיין געזאַנג
און מיין שמחה — מיט טרויער.
איך זעה מענשען לאכען, און איך —
אויף מיין לעבען איך וויין און בעדויער.

ווי פאסט עס, איך פרעג דיך, מיין פריינד,
פאר א אינגעל פון זעכצעהן
ניט שיינען מיט באַקען ווי רויזען צובליהטע,
נאָר קלאָגען און קרעכצען?

פון קינדהייט נאָך אָן האָט מיין אייגענע הארץ
מיך פער'משפּט צום טרויער:
דערפאר איז מיין לעבען בעטריעבט,
איך בעוויין און בעדויער.

(איבערזעצט פון ה. לייוויק).

דיא טראגישע ענדע פון זיין פריינד און בעשיצער יקותיאל אבן־האסאן האָט געמאכט צ שוידער־

ליכען איינדרוק אויף דעם יונגען פּאָעט, וועלכער האָט וועגען דעם אָנגעשריעבען מעהרערע הספד־ליעדער. דיא דאָזיגע ליעדער האָבען געמאכט אונשטערבליך דעם נאָמען פון יקותיאל אבן־האסאן. דאָ וועט זיין גענוג צו בריינגען בלויז א פּאָר פּערזען פון זיי:

.1

זעה ווי שעהן איז די זון ביים פערגעהן,
ווי זי וואָלט אין וויאָלעט זיך פערהילט;
זעה דעם הימעל צו דרום און צפון,
און דעם מערב אין פּורפּור צושפּיעלט.

די זון וועט דער וועלט באלד פערלאָזען,
דער אבענד קומט שטיל און קומט קיהל,
און דער הימעל ווערט פינסטער, ווי ער וואָלט
בעטרויערט דעם טוידט פון יקותיאל.

.2

ניט וואונדערט זיך מענשען אויף זון און לבנה,
וואָס זיינען פערטונקעלט געווארען.
ווען זיי וואָלטען פיהלען מיין הארץ און מיין וויטאָג,
זיי וואָלטען צעשפּרונגען געווארען.

(איבערזעצט פון נפתלי גראס).

ווען ער איז געוואָרען עלטער האָט ער אזוי וויא שלום געמאכט מיט זיין שיקזאל. ער בעקלאָגט זיך ניט מעהר אזוי ביטער אויף זיינע אייגענע פערזענליכע ליידען. דיא צרות פון דעם גאנצען כלל, דער לאנגער, ביטערער גלות, דיא אידישע פערשקלאפונג און דיא האָפנונג אויף דיא ערלייזונג ווערען דיא טהעמאן פון זיינע ליעדער. זיין אייגענער צער און אונגליק ווערט וויא פערלאָרען אין דעם גרויסען צער און אונגליק פון גאנצען פאָלק.

* * *

ש ל מ ה א ב ן־ג ב י ר ו ל איז איינער פון די ערשטע און גרעסטע אידישע נ א צ י אָ נ א ל ע פּאָעטען. א חוץ ר' י ה ו ד ה ה ל ו י, וועלכער האָט געלעבט שפּעטער פון איהם און איז געווען געוויסערמאסען זיין נאכפאָלגער, געפינט זיך קיינער ניט, וואָס זאָל זיך קענען פערגלייכען מיט איהם אין דיעזער הינזיכט. דער נאציאָנאלער וועהטאָג און דער חורבן פון לאנד און אומה זיינען גאנץ אָפט די טהעמען פון זיינע טרויער־ליעדער און תפילות. די אידישע האָפנונג אויף דער גאולה, וואָס איז נאָך ניט מקוים געוואָרען; דער לאנגער גלות, וואָס קיינער וויים ניט, ווען עס וועט נעהמען א סוף צו איהם ווערט בעקלאָגט אין פאָלגענדען ליעד:

שפּראָץ אויף, דוד'ס שטאַם, און בליה אויפ'ס ניי!
גענוג בעגראָבען זיין—דער ווינטער איז פארביי.
פארוואָס זאָל האָר דורך קנעכט געפייניגט זיין מיט שאַנד?
ווי לאַנג וועט י ע ק ב זיין געדריקט פון ע ש י ו'ס האַנד?
שוין טויזענד יאהר איז מיר מיין גלות־לעבען שווער,
און וואַנדער ווי א פויגעל אין מדבר וויסט און לעער.
און קיינער ברענגט קיין טרויסט—גאָט'ס מלאך איז פערשטומט!
ווער קען ענטפלעקען מיר דעם טאָג פון אויסלייזונג ווען קומט?

(איבערזעצט פון ב. ר. ביעלאסטאצקי.)

די פאָלגענדע פערזען זיינען אויסציגע פון א ריהרענדע תפלה, אין וועלכער דאָס אידישע פאָלק בעקלאָגט זיך, פאר וואָס גאָט לאָזט איהם אזוי לאנג שמאכטען אין גלות:

געפאַנגען און געפּלאָגט אין לענדער וויט און פרעמד,
גענומען פאַר אַ דיענסט און ווי א דיענסט פערשעמט.
פון זינט האָסט מיך פערלאָזען, וואַרט איך אויף דיין גליק.

איך, פיעל געפלאגטער, קעהר מיך אום אהיים צוריק.
אן ענד האט יעדער אנהויב, מיין בראך האט ניט קיין ענד,
מיין וואונד האבען די יאהרען פערהיילען ניט געקענט.
אין גלות'דיגען זומפ בין איך פערזונקען טיעף
און קיינער שטעלט קיין מאסטבוים ארויסצוציהען מיין שיף.

* * *

ווי לאנג וועסטו אזוי נאך האלטען מיך אין שאנד?
ווען וועט דאס קול פון טערקעלטויב זיך הערען אין מיין לאנד?

(איבערזעצט פון אוערבאך.)

אזעלכע ליעדער וואס דריקען אויס דעם נאציאנאלען וועה און די נאציאנאלע האפנונג געפינען זיך ביי גבירול א היבשע צאהל. אבער פיעל מעהר אין צאהל און אויך טיעפער און לירישער זיינען זיינע ריין רעליגיעז־פילאזאפישע ליעדער. אין זיי בעקלאגט ער דעם צער און וועהטאג פון דעם מענשען בכלל, ניט בלויז פון דעם אידען אלס איד; זיי זיינען אל־געמיין מענשליך.

אבן־גבירול, ווי מיר וועלען ווייטער זעהן, איז אין זיין פילאזאפיע שטארק בעאיינפלוסט געווארען פון פלאטא און זיינע שפעטערע תלמידים, איבערהויפט פון פלאטינוס. דער יסוד פון דעם אמת'ען וויסען, פון דער ריינער ערקענטניס, זיינען ניט אונזערע חושים, נאר דער שכל. די מענשליכע חושים זיינען אין זייער טבע בעגרענעצט און אלץ וואס זיי בעגרייפען זענען נאר די ערשיינונגען פון די זאכען, אבער ניט די זאכען גופא, אין זייער עצם. א חוץ די וועלט פון ערשיינונגען, א חוץ די וועלט וואס מיר בעגרייפען דורך אונזערע חושים, וועלכע מוז זיין מטושטש און ניט קלאר, ווייל אונזערע חושים זיינען בעגרענעצט, איז דא די אמת'ע וועלט, די וועלט פון ווירקליכקייטען, די וועלט ווי זי איז, די

„אידעען־וועלט“, ווי פּלאַטאָ רופט עס אָן. די מענשליכע נשמה איז אַ טייל פון דער גרויסער וועלט־נשמה. איידער זי קומט אריין אין גוף פיהרט זי אַ ריין־רוחניות׳דיגען לעבען. בשעת זי געפינט זיך אין יענעם צושטאַנד זעהט זי און בעגרייפט די אמת׳ע וועלט, די וועלט ווי זי איז און ניט בלויז ווי זי ערשיינט,—די „אידעען־וועלט“. קומט זי אָבער אריין אין גוף ווערט זי פעראונרייניגט און פערגרעבט דורך די לײדען און פערלאַנגען פון דעם קערפּער. זי קען מעהר ניט בעגרייפען דעם ריינעם אמת; זי זעהט די וועלט בלויז דורך די חושים, דורכ׳ן גוף; זי זעהט בלויז אַן אפּשפּיעגלונג פון דער ווירקליכקייט, אַ מעהר אדער ווייניגער עהנליכען בילד, אָבער ניט די זאַכען גופא.

דער גוף איז פאַר דער נשמה אזוי ווי אַ תפיסה. ער דערלאָזט איהר ניט אריינדרינגען אין די עולמות העליונים פון וואַנען זי שטאַמט; ער דערלאָזט איהר ניט הנאה האָבען פון דער לויטערקייט פון דער „אידעען־וועלט“. די נשמה רייסט זיך אָבער פון איהר תפיסה, זי שטרעבט אהין פון וואַנען זי קומט. זי האָט אַ געוואַלדיגע תשוקה, אַ מין ברענענדע ליעבע (דער „עראָס“ פון פּלאַטאָ) זיך צו פעראייניגען און בעהעפטען מיט איהר מקור. און געלינגט דעם מענשליכען שכל אריינצודרינגען אין דער „אידעען־וועלט“, אין די „עצמיים הפּשוטים“, ווי גבירול רופט זיי אָן, „איז עס די גרעסטע רוהע און דער העכסטער פערגניגען“.

פאַר אבן־גבירול איז זיין פילאָזאָפיע געוועזען מעהר ווי אַ פילאָזאָפיע, מעהר ווי אַ בעשטימטע וועלט־אנשויאונג, מעהר ווי אַן איבערצייגונג און מיינונג. זי איז אזוי ווי אַ טהייל פון זיין וועזען. ער האָט ניט בלויז געדענקט, נאָר טאַקע אויך געפיהלט פּלאַטאָניש, אויב מען קען זיך אזוי אויסדריקען. ער האָט זיך געפיהלט אלס אַ טהייל פון דער גרויסער וועלט־נשמה, מיט וועלכע ער דאַרף זיך צוזאַמענגיסען, ווייל נאָר אין דעם בעשטעהט דער אמת׳ער מענשליכער גליק. אין אַ שטעלע פון זיין ספר „מקור חיים“ רעדט

ער פון אַן עקסטאַסטישען צושטאַנד. אין וועלכען דער מענש קען זיך דערהויבען צו אזא הויכקייט, אז ער זאָל מיט'ן שכל קענען דערגרייכען צו די העכסטע ספערען. „דו ועסט זיין איינס מיט זיי און אין זיי".

אַט די דאָזיגע געפיהלען דריקט ער אויס אין זיינע רעלי־גיעזע ליעדער. זיי זיינען אַן אויסגוס פון זיינע אינערליכסטע געפיהלען, א „השתפכות הנפש", א חשבון צווישען מענש און גאָט, א שטרעבען און א תשוקה פון זיין נשמה זיך צו בעהעפ־טען מיט איהר קוואַל.

זיינע תפילות זיינען ניט קיין תחנונים און בקשות אויף לאַנג לעבען, אויף נחת פון קינדער אדער אויף פרנסה. דאָס זיינען אַלץ קליינינגקייטען, אַלץ שפּל'ע און ניט וויכטיגע ענינים, וועגען וועלכע עס לוינט זיך גאָר ניט צו זאָרגען. וואָס פאר א ווערטה האָט דער מענשליכער גליק אָדער אונגליק, ווען דאָס גאַנצע ערדישע לעבען איז איין גרויסער צער? וואָס טויג דאָס מענשליכע לעבען, ווען עס ענדיגט זיך סיי ווי סיי מיט'ן טויט? וואָס טויג דאָס מענשליכע גליק, ווען עס איז סיי ווי סיי בלויז א רגע? וואָס טויג איהם זיין עשירות, זיין גדולה און זיין כבוד, ווען ער קען זיי ניט מיטנעהמען מיט זיך אין קבר? אַט דיעזע טרויעריגע געדאַנקען וועגען דעם וועלט־שמערץ טרייבט אָבער ניט גבירול'ן צו פערצוויופ־לונג און צום פּעסימיזם. אין זיין רעליגיעזען עקסטאַז געפינט ער אַן אויסוועג: דער מענש האָט א העכערען ציעל, א העכערע אויפגאַבע—ער דאַרף שטרעבען זיך צו פעראייניגען מיט זיין מקור. צו וואָס זיך קלעמען און זאָרגען וועגען די קליינליכע, אַלטעגליכע צרות? צו וואָס זיך פרעהען מיט'ן נארישען, פערפליהענדען ערדישען גליק?

פערגעס אָן דיין טרויער,
מיין אונרוהיג האַרץ.
ניט פאָרכט און בעדויער,
דעם ערדישען שמערץ.

באַלד וועט פון דיין קערפּער
דאָס לעבען פערגעהן,
און אלץ ווערט צונישט,
גלייך ס'וואָלט גאָרניט געווען.
דו מוזט אָבער ציטערן
פאַר'ן טויט, פאַר דעם ביטערן,
מוזט האָפען און בעטען
צו גאָט און זיין גנאָד.
אפשר וועט בעטען
דיך שיצען און רעטען—
ווען דו וועסט געגעהנען
צום אייביגען לאַנד,
צו קריגען דיין לוין
פאַר די ווערק פון דיין האַנד.

וואָס ציטערסטו האַרץ מיינס,
און וואָס טהוט דיר באַנג?
וואָס ביזטו אין טרויער
פאַר דער וועלט און איהר גאַנג?
פליהט אַרוים די נשמה,
ווי ס'קומט נאָר דער רוף,
פערשטומט און פערשטיינערט
בלייבט איבער דער גוף.
און ווען דו קעהרסט אום זיך
צום שטויב פון דער ערד,
אך, וואָס נעמסטו מיט
פון ערדישען ווערטה?
דאַן טרייבט עס און ציהט דיך,
ווי א פויגעל, וואָס פליהט גיך
צוריק צו זיין נעסט.
וואָס גיכער צו קומען
צום אייביגען לאַנד,
צו קריגען דיין לוין
פאַר די ווערק פון דיין האַנד.

וואָס העלפט דיר דאָס וויינען
אינ'ם לאנד פון פערגעהן?
הערשאַפט און קרוינען
וועלען זיין צו געוויין.
דאָס גוטע איז ליגען,
די ליעבע—בעטרוג;
און אלץ איז געגליכען
צו אַ פייל אינ'ם פלוג.
ס'וועט אלעם פערפליהען,
און צו אַנד'רע אוועק—
און וואָס איז דיין מיהען
דיין גאַנצער פאַרמעג,
ווען דו ווערסט געגעהגען
צום אייביגען לאַנד,
צו קריגען דיין לוין
פאַר די ווערק פון דיין האַנד.

דאס לעבען—אַ וויינשטאָק,
אַ מעסער—דער טויט.
און וואו נאָר דו געהסט—
דער טויט דיך בעגלייט.
ווי קורץ איז דער טאָג,
און ווי ווייט נאָך דער ציעל!
די האָפנונג איז ליגען
און פאַלשקייטען פול.—
דו לאָז זיך בעגניגען
מיט טרוקענעם ברויט;
פערגעס אָן דיין קומער,
און פאַרכט זיך דעם טויט—
ווען דו ווערסט געגעהגען
צום אייביגען לאַנד,
צו קריגען דעם לוין
פאַר די ווערק פון דיין האַנד.

ציטער אויף ווי א טויב,
דו אָרעמער, דו!
זאָרג זיך און גלויב
אין דער הימלישער רוח.
רוף צו גאָט און זיין גנאָד
יעדען טאָג, יעדע שעה,
יעדע ווייל, וואָס ביזט דאָ; —
ווײן פאַר איהם שטענדיג
און בעט אין דער שטיל,
און טהו אלעם שטענדיג
אזוי ווי ער וויל.
דאַן וועלען מלאכים
דיך אויפוואַרטען דאָרטען,
זיי וועלען דיך פיהרען
צום הימלישען גאָרטען;
זיי וועלען דיך ברענגען
צום אייביגען לאַנד,
צו קריגען דעם לוין
פאַר די ווערק פון דיין האַנד.

(איבערזעצט פון נפתלי גראסס.)

רעדענדיג וועגען זיינע רעליגיעז־פילאָזאָפישע ליעדער איז אונמעגליך ניט צו דערמאָנען די גרעסטע און וואונדערבארסטע פון זיי אלע, זיין „כתר חכמה“. דאס איז אן אָדע, א שבח, צום וועלטען־שעפּפער, וועלכע האָט צו זיך קיין גלייכען ניט אין דער גאנצער וועלט־ליטעראטור. אין איהר האָט גבירול אין א פּאָעטישע פאָרמע איבערגעגעבען ניט בלויז זיין פילאָזאָפיע, נאָר דעם גאנצען תוך פון זיין וועזען, די גאנצע בענקענים פון זיין נשמה, זיין גאנצען שטרעבען זיך צו פער־איניגען און צו ווערען א טייל פון דער אונענדליכקייט.

מיט אבן־גבירול האָט פּאַסירט דאָס, וואָס מיט פיעלע אנדערע. ארויסגעהענדיג פון דעם העכסטען בעגריף פון גאָט, בעטראכטענדיג גאָט אלס דאָס העכסטע פון אלע

העכסטע, וועמען ניט די מענשליכע חושים און ניט אפילו דער מענשליכער שכל קען משיג זיין, פאנגען זיי זיך אָן צו פיהלען אלס איינס מיט איהם. עס קומט אויס, אז וואָס מעהר זיי דערהעכערען גאָט, וואָס מעהר זיי דערווייטערען איהם פון זיך, אלץ נעהענטער ווערען זיי צו איהם, אלץ מעהר פיהלען זיי איהם און געפינען איהם אין זיך. פון דעם סאמע העכסטען בעגריף וועגען גאָט, וועלכער ווייזט אויס ווי א פראקטישער אטהעאיזם, פאלען זיי אריין אין א מין רעליגיעזען עקסטאז. דאָס ווייזט אויס ווי א ווידערשפרוך, אבער דאָס איז דאָך א פאקט. אזוי איז געווען דער פאל מיט די אלטע אינדישע מיסטיקער, מיט מאנכע פון די קריסטליכע מיסטיקער, מיט די מאהאָמעדאנישע „סופים", מיט די אידישע „מקובלים" און טיילווייז אפילו מיט ב ר ו ך ש פ י נ אָ ז א. דאָס איז אויך געווען דער פאל מיט א ב ן ־ ג ב י ר ו ל. ווי אזוי דאָס קומט פאָר איז איינע פון די אינטערעסאנטסטע רעטעניסען פון דער מענשליכער נשמה.

* * *

אבן־גבירול איז אין זיין פילאָזאָפיע שטארק בעאיינפלוסט געוואָרען פון פ ל א ט אָ און זיינע שפּעטערע מפורשים, דיא נייע־פּלאטאָניקער, הױפּטזעכליך פון פ ל אָ ט י נ ו ס. פ ל א ט אָ ' ן דערמאָהנט ער אין זיין ספר „מקור־חיים" און אין פיעלע פּונקטען קומט ער זיך צוזאמען מיט פ ל אָ ט י ־ נ ו ס ע ן.

פ א ל ק י י ר א, דער העברעאישער איבערזעצטער פון „מקור חיים", זאָגט אין זיין הקדמה, אז ג ב י ר ו ל האלט זיך אָן דער שיטה פון דעם גריכישען פילאָזאָף ע מ פ ע ־ ד אָ ק ע ל ס. אָבער אזוי וויא עס איז ניטאָ קיין שום עהנליכ־ קייט צווישען עמפּעדאָקעלס און גבירול'ס פילאזאפיע, גלויבט מען, אז פ א ל ק י י ר א האָט געמיינט די „פאלש־ שע עמפּעדאקעליסטען". דאָס זיינען געווען שריפטען פון אונבעוואוסטע שרייבער, וואָס האָבען ארויסגעגעבען זייערע אייגענע ווערק אויף עמפּעדאָקעלס נאָמען. אין דיא דאָזיגע

שריפטען האָבען זיך געפונען ציזאמענגעמישט געדאנקען פון פּ ל א ט א ן, פון א ר י ס ט א ט ע ל ע ס ע ן און דיא לעהרע וועגען דיא עלעמענטען פון ע מ פּ ע ד אָ־ ק ע ל ס. א טהייל פון דיא דאָזיגע פאלש־עמפּעדראָקעלשע לעהרען זיינען אויך אריין אין דיא אידישע געהיים־לעהרען, דיא „קבלה“, מיט וועלכע אבן־גבירול איז אָהן צווייפעל געוועזען בעקאנט. דאָס קען מען זעהן פון מאנכע פון זיינע ליעדער, וואו ער געברויכט געוויסע קאבאליסטישע אויס־דריקע; אין איינע פון זיי צום ביישפּיעל רעדט ער וועגען „די צוויי און דרייסיג שטעגען פון חכמה“. — אן אויסדרוק פון דעם בעריהמטען „ספר־יצירה“.

ג ב י ר ו ל איז אלזאָ אין זיין פילאָזאָפיע בעאיינ־פלוסט געוואָרען פון פּלאטא און זיינע תלמידים, פון דיא „פאלשע עמפּעדראקעליסטען“ און פון דער „קבלה“. פון דיא אלע האָט ער אָבער אויסגעארבייט אן אייגענע, אן אָריגי־נעלע, פילאָזאָפיע, וועלכע איז, אמת, אין מאנכע שטעלען גאנץ טונקעל, אָבער אין וועלכע עס געפינען זיך פיעלע גע־דאנקען, וואָס זיינען מיט א לאנגע צייט שפּעטער שארפער און קלאָהרער ארויסגעזאָגט געוואָרען פון שפּינאזא.

לאָמיר געהן כסדר:

„עס עקזיסטירען נאָר דריי: 1) דיא ערשטע סוב־סטאנץ; 2) מאטעריע און פארם; 3) דער „ווילען“ וואָס בינדעט זיי צוזאמען“ (אין במציאות אלא שלשה: העצם הראשון, היסוד והצורה, הרצון האמצעי בין שתי הקצוות). אלע אנדערע עקזיסטירענדע געפינען זיך אין זיי און שטאַ־מען פון זיי.

דיא ערשטע סובסטאנץ, אָדער וויא גבירול רופט עס „עצם הראשון“ (אויך „מצוי הראשון“),—דאָס איז גאָט. וועגען איהם גופא, וועגען זיין „מהות“, ווייסען מיר גאָר ניט און מיר קענען גאָר ניט וויסען. „ער שטעהט העכער פון אלע בעגריפען און אלע פאָרשונגען, ווייל ער איז דער טרעגער און בעוועגער פון אונזער וויסען (כי הוא הנושא והמניע את ידיעתנו“). מיר קענען זיך בילדען א פּאָרשטעלונג פון

זיין עקזיסטענץ בלויז דורך דיא ווירקענדע כוחות, וואָס קו־
מען ארויס פון איהם און זיינען א טהייל פון איהם, דאָס
הייסט דורך דיא געשעהעניסען און טהעטיגקייטען אין דעם
גאנצען אוניווערזום. מיר זעהען בלויז פ אָ ל ג ע ן,
וועלכע צווינגען אונזער שכל זיך צו בילדען א פארשטעלונג
פון אן א ו ר ז א כ ע. אין ג ב י ר ו ל׳ס ווערטער
הייסט עס: פון דעם „עלול" (רעזולטאט) קומען מיר
צו דער „עלה" (צו דער אורזאכע); פון דאָס געטהאָנעגע קו־
מען מיר צום טהוער. בעווייזען זיין עקזיסטענץ איז גאָר ניט
נויטהיג, ווייל ער איז דיא עקזיסטענץ גופא, ער איז אזוי
צו זאָגען דיא אידעע, דער טרעגער, פון עקזיסטענץ. קוים
רעדט איהר וועגען עקזיסטענץ, קוים בעגרייפט איהר עק־
זיסטענץ, מוזט איהר שוין האָבען א פארשטעלונג וועגען
איהם, ווייל אָהן איהם קען קיין שום עקזיסטענץ ניט זיין,
ווייל אלץ וואס עקזיסטירט איז אין איהם און דורך איהם.

ער איז אן אבסאלוטע איינהייט, וואָס קען קיינמאָל
ניט געענדערט ווערן, וואס בלייבט אלע מאָל דיא זעלביגע
איינהייט. ער איז דיא סאמע א י י נ פ א כ ס ט ע איינ־
הייט.

מיר קריגען א פאָרשטעלונג פון זיין עקזיסטענץ דורך
די כוחות וואָס ארבייטען ארויס פון איהם. רעדט מען אָבער פון
„כוחות" אין איהם, מוזען זיי פערשטאַנען ווערען ניט אלס
עטוואָס אבגעטהיילט פון איהם אָדער אויסערהאלב איהם.
זיי זיינען אין איהם גופא, אין דעם תוך פון זיין וועזען;
זיי זיינען זיינע נויטהווענדיגע אייגענשאַפטען. אין ש פ י־
נ אָ ז א׳ס ווערטער וואָלט עס הייסען: „מיר קענען די
סובסטאַנץ ניט בעגרייפען סיידען דורך איהרע אטריבוטען",
סיידען דורך דיא נויטהווענדיגע, אונפערמיידליכע אייגענ־
שאַפטען פון איהר, וועלכע דריקען אוים דעם עיקר וועזען
פון דער סובסטאַנץ.

דיא דאָזיגע כוחות אָדער, ריכטיגער, נויטהווענדיגע
אייגענשאַפטען זיינען: 1) „מאַטעריע און פארם"; 2)

דער „ווילען“, וועלכע ג ב י ר ו ל רופט אויך אן מיט דיא נעמען "חכמה" (דיינקען) אָדער „אמרה“ (לאָגאָס).

וואס איז אזוינס מאטעריע ? מיט דער דאָזיגער פראַגע בעשעפטיגט זיך גבירול אין זיין ספר „מקור חיים“.

סאי אין דעם „מקור חיים“ סאי אין דעם „כתר תורה" בעצייכענט גבירול מאטעריע מיט דעם וואָרט „יסוד“ און ניט מיט דעם וואָרט „חומר“. דאס איז ניט אָהן א ספּעציעלע כונה. „חומר“ מיינט ק ע ר פ ע ר ל י כ ק י י ט: „יסוד“ מיינט פונדאמענט, באזיס. גבירול מיינט מיט „מאטעריע“ ניט קערפּערליכקייט, נאָר טאקע דעם פונדאמענט, דעם יסוד. קערפּערליכקייט און מאטעריע זיינען ניט איינע און דיא זעלבע זאך. קערפּערליכקייט איז מאטעריע, אָבער מאטעריע איז ניט אימער קערפּערליכקייט. קערפּערליכקייט איז א געוויכער מ י ן מאטעריע. קערפּערליכקייט איז מאטעריע, וואָס האָט שוין א פאָרמע, אָדער וויא גבירול רופט עס, א „צורה“. קערפּערליכקייט איז מאטעריע ביי וועלכע עס איז שוין שייך וועגען, מעסטען, ברייטקייט, ליינג, טיעפקייט, הארטקייט, ווייכקייט און אנדערע אזעלכע פאָרמען אָדער „צורות“. גבירול'ס „י ס ו ד“ איז אָבער מאטעריע אָהן אירגענד וועלכע פאָרמע, און מוז פאָרגליך זיין א ו נ ק ע ר פ ע ר ל י ך, ווייל קערפּערליכקייט גופא איז דאך שוין א געוויסע פאָרמע אדער צושטאנד פון מאַטעריע. גבירול'ס „יסוד“ איז אזוי צו זאגען דיא אידעע פון מאטעריע, א רוחניות'דיגע זאך, וואס קען אָננעהמען אלערליי פאָרמען, אויך די פאָרמע פון קערפּערליכקייט, און האָט אליין קיין פאָרם ניט. זיין „יסוד“ איז וויא א ליידיגער פּאַפּיער אויף וועלכען עס איז קיין זאך ניט אָנגעשריעבען, אָבער אויף וועלכען עס איז מעגליך אויפצושרייבען אלערליי פיגורען און געשטאלטען. לאָמיר לאָזען גבירולען ריידען מיט זיינע אייגענע ווערטער :

„דיא מאטעריע“ (יסוד), זאָגט ער, „עקזיסטירט אן און פיר זיך אין דער מעגליכקייט (בכוח); זיא געהט אריבער

אין דער ווירקליכקייט (בפועל) נאָר דאמאָלסט, ווען זי קריגט א פארמע".

„מאַטעריע איז נאָר דאָ איינע און זיא געפינט זיך אין אלץ וואָס עקזיסטירט. זיא איז איינע און דיא זעלבע און ווערט ניט געענדערט. זיא קען אָבער אָננעהמען אלערליי פארמען, און דיא ענדערונגען און פערשיערענהייטען וואָס מיר בעגרייפען קומען פון דיא פערשיעדענע פארמען. א נאַז־באנד, אן אוירינגעל, א חתימה קענען אלע געמאַכט ווערען פון גאָלד. דאָס גאָלד איז דיא זעלבע. נאָר דיא פאָרמען זיי־נען פערשיעדען".

„דיא מאַטעריע איז ניט קיין קערפער, וואָס פערנעהמט פּלאַטץ. זיא איז דער פּלאַטץ פאר איהר אינהאלט, פאר דיא אלערליי פארמען וואָס קענען קומען אין איהר" (זיין „יסוד" איז כמעט דאָס זעלבע, וואָס שפּינאָזא רופט דער אטריבוט פון א ו י ס ג ע ש פּ ר י י ט ק י י ט).

דיא מאַטעריע און דיא פאָרמען דארפען אָבער ניט פער־שטאַנען ווערען אלס צוויי בעזונדערע זאכען. אין דער מאַ־טעריע גופא ליגט שוין דיא מעגליכקייט פון דיא אלע פאָר־מען. „זיי געפינען זיך אין דער מאַטעריע „בכוח", און ווע־רען ארויסגערופען „בפועל" דורך דעם „ווילען".

וואָס איז אזעלכעת דער ווילען ?

אין זיין „מקור־חיים", זאָגט ג ב י ר ו ל, אז ער האָט אָנגעשריעבען א בעזונדערע אבהאַנדלונג וועגען דעם. ליי־דער איז זיא פערלאָרען געגאנגען. מען קען אָבער פון געוויסע שטעלען אין „מקור חיים" גופא זיך אָנשטויסען, וואָס ער מיינט דערמיט.

„דער ווילען איז א געטליכע קראפט, וואָס שאפט און בעוועגט אלץ" (הרצון כוח אלהי בורא ומניע לכל). דער „ווי־לען" דארף אָבער ניט פערשטאַנען ווערען ווי מיר פערשטעהן געוועהנליך דעם וואָרט ווילען, אלס א שטרעבען אָדער פער־לאנג. דאָס איז ביי גאָט ניט שייך. גאָט קען ניט פערלאנגען עטוואָס, ווייל דאָס וואָלט מיינען, אז איהם פעהלט עטוואָס, וואָס ער האָט ניט. דער „ווילען" מוז פערשטאַנען ווערען

אלס אן אונפערמיידליכע אייגענשאַפט פון גאָט, פון זיי־
מאמע וועזען. ער רופט עס „ווילען“ דערפאר, כדי אויסצו־
דריקען דעם געדאנק, אז עס איז ניט קיין געצוואונגענע
טהעטיגקייט, ארויסגערופען פון אויסערליכע אורזאכען, נאָר
אז ער פליסט ארוים פון דער נאטור פון „עצם הראשון“.
דער ווילען איז א נויטהווענדיגע טהעטיגקייט פון גאָט,
אָבער ניט אין דעם זינן פון ארויסגעצוואונגענקייט, נאָר
ווייל אזוי איז זיין נאטור. און ווייל עס איז ניטאָ קיין אנדער
זאך אויסער איהם, וואָס זאָל ווירקען אָדער בעאיינפלוסען
זיין ווילען, איז עס דער אמת'ער פרייער ווילען. דער ווילען
איז אלזאָ א פרייע טהעטיגקייט פון גאָט, ווייל ער קומט
ארוים פון זיין נאטור (אייך דער געדאנק געפינט זיך ביי
שפינאָזא).

דער דאָזיגער „ווילען“ איז דער בעוועגער פון אלץ. דער
„יסוד“ איז אזוי צו זאָגען דער מאטעריאל אין וועלכען דיא
בעוועגונגען קומען פאר. דער ווילען רופט ארוים די אלער־
ליי פאָרמען אין דעם „יסוד“. „אלץ וואָס עס עקזיסטירט“,
זאָגט ג ב י ר ו ל, איז אָבהייננגיג פון ווילען. די מאטעריע
ענטהאלט שוין אין זיך אין דער מ ע ג ל י כ ע ר עקזיס־
טענץ אלע פאָרמען; זיי ווערען ארויסגערופען אין דער
ו ו י ר ק ל י כ ע ר עקזיסטענץ דורך דעם ווילען". דורך דער
פערבינדונג פון דעם ווילען מיט דער מאטעריע, ביידע
נויטהווענדיגע אייגענשאפטען פון דעם „עצם הראשון“,
ווערט דער אוניווערזום. דער ו ו ע ר ע ן אדער דיא שעפּ־
פונג דארף אָבער ניט בעטראכט ווערען אלס א איינמאָל אָב־
געטאָנענע זאך, אלס א ג ע ו ו אָ ר ע ן אָדער ג ע ש א־
פ ע ן. דאָס איז א שטענדיגער פּראצעס, וואָס קומט שטענ־
דיג פאָר אָהן אן אויפהערער און אָהן אן איבעררייס. עס איז אן
אויביגער ו ו ע ר ע ן. גבירול פערגלייכט דעם שעפּפונגס־
פּראצעס צו א וואסער וואס שלאָגט פון א קוואל.

און פונקט וויא אלץ וואָס עס עקזיסטירט בעשטעהט
פון דער איין־איינציגער אלגעמיינער מאטעריע, פון דעם
„יסוד“, אזוי ווערט אלץ אויך דורכגעדרונגען מיט'ן ווילען.

יעדע זאַך אין דער וועלט, פון דאָס גרעסטע ביז דאָס קלענסטע, לעבט און האַלט זיך אויף דורך און אין דעם ווילען. פערשטענדליכער צו מאַכען זיין געדאַנק, מאַכט גבירול דעם פאָלגענדען פערגלייך: „דער ווירקענדער ווילען איז דער שרייבער, די מאַטעריע איז דיא פּאַפּיער, דאָס אויפגעשריבענע איז דער אוניווערזום". „אויף אזא ארט", זאָגט זאָגט גבירול, קומט אויס, אז דיא עכסטע סובסטאַנץ געפינט זיך און ווירקט אין אלץ, ווייל דער ווילען געפינט זיך אין אלץ".

אין וואָס פאר א שייכות דער ווילען שטעהט צו גאָט איז אייגענטליך ביי גבירול ניט אין גאַנצען קלאָהר. פון מאַנכע שטעלען קען מען ארויסדרינגען, אז דער ווילען איז בלויז אן אייגענשאַפט פון גאָט, עטוואָס וואָס ליגט אין זיין נאַטור, און איז פאָלגליך פּונקט אזוי אייביג און ניט בעשאַפען וויא גאָט גופא. פון אנדערע שטעלען דאגעגען ווייזט אויס, אז דער ווילען האָט אן אָנפאַנג און איז דארום א שעפּפונג. אין איין שטעלע אין „מקור חיים" ווערט אויסדריקליך געזאָגט: „הרצון יש לו ראשית, אבל אין לו תכלה" — דער ווילען האָט אן אָנפאַנג אָבער ניט קיין ענדע. דער זעלבער געדאַנג ווערט אויך ארויסגעזאָגט אין „כתר תורה": „ומחכמתך אצלת חפץ מזומן" — פון דיין חכמה האָסטו אָבגעזונדערט א ווילען; דער ווילען איז אלזאָ א שפּעטערע אָבזונדערונג פון גאָט. דיעזער ווידערשפּרוך ווערט אָבער פערשוואונדען, ווען מען בעטראַכט דעם ווילען אלס א קראַפט וואָס קען זיין אי אין א רוהיגען און אי אין א טהעטיגען צושטאַנד. אין זיין רוהיגען צושטאַנד איז דער ווילען איינס מיט גאָט און האָט קיין אָנפאַנג ניט. אלס א ווירקענדע קראַפט, אין זיין טהעטיגען צושטאַנד, איז ער א שפּעטערדיגער, דאָס הייסט — ער האָט אן אָנפאַנג. דיא וועלט־שעפּפונג פאַנגט זיך אָן מיט דעם אריבערגאַנג פון דעם ווילען פון רוהיגער אין טהעטיגער ענערגיע. אין דעם זינן איז דער ווילען א בעשאַפענער. קוים אָבער איז דער ווילען אריבער אין דעם

צושטאַנד פון טהעטיגקייט, בלייבט ער שוין אימער אין דעם דאָזיגען צושטאַנד, א אימממער שאַפענדע קראַפט. דער ווילען אלס טהעטיגע קראַפט האָט דארום אָן אָנפאַנג אָבער ניט קיין ענדע.

דאָ איז אביסעל געקוועטשט, אָבער ג ב י ר ו ל איז דערצו געצוואונגען געוואָרען, כדי זיין לעהרע זאָל שטימען מיט דער אידישער תורה, וואָס רעדט פון א ב ע ש א פ ע־נ ע און ניט פון קיין אייביג־עקזיסטירענדע וועלט. ער האָט זיך אזוי וויא אליין דערשראָקען פאַר זיין אייגענעם געדאַנק, וואָס מוז לאָגיש פיהרען צום פּ א נ ט ה ע א י ז ם, לויט וועלכען אלץ אין דער נאַטור איז גאָט, און גאָט און נאַטור איז איינס. ווארום אין תוך גענומען איז ניטאָ קיין גרויסער חלוק צווישען דיא לעהרען פון ג ב י ר ו ל און ש פּ י־נ אָ ז אָ. רופט אן גבירול'ס „עצם הראשון" ס ו ב ס־ט אַ נ ץ; זיין „יסוד" און „ווילען" — א ו י ס ג ע־ש פּ ר י י ט ק י י ט און ד י י נ ק ע ן, האָט איהר פאַר זיך דעם גאַנצען שפּינאָציזמוס.

אום אויסצומיידען דיעזען פּאַנטהעאיזם האָט גבירול אריינגעבראַכט אין זיין פילאָזאָפיע דעם געדאַנק פון א ווי־לען, וועלכער איז אין זיין טהעטיגען צושטאַנד אן אָבזונדע־רונג פון גאָט. דער דאָזיגער ווילען, זייענדיג אליין אן אייגענ־שאַפט פון גאָט, דיענט אויך אַלס פערמיטלער, אלס שעפּ־פער, אלס פערבינדער צווישען דעם „עצם הראשון" און דעם „יסוד". גאָט איז אויף אזא אופן אי א י ן דער נאַטור אי א ו י ס ע ר דער נאַטור. ער איז אין דער נאַטור דורך דעם ווילען, וועלכער דרינגט דורך דעם „יסוד" און בעלעבט איהם אין זיינע אונצעהליגע פאָרמען; ער איז אויך אויסער דער נאַטור אלס איהר שעפּפער. אויף שפּינאָזא'ס לשון וואָלט עס הייסען: „גאָט און וועלט זיינעןביידע נאַטור, אָבער גאָט איז דיא ש א פ ע נ ד ע נאַטור און דיא וועלט איז דיא ג ע ש א פ ע נ ע נאַטור".

אין צוויי וויכטיגע פונקטען שיידעט זיך אונטער ג ב י ר ו ל׳ס פילאָזאָפיע פון דיא לעהרען פון פלאטא און זיינע תלמידים.

דער ערשטער פונקט איז דיא „מאטעריע". ביי פלאטא איז דיא מאטעריע אַ עטוואָס, וואָס שטעהט אויסערהאלב גאָט, זאָגאר אין געגענזאטץ צו איהם. אין דעם אוניווערזום איז דאָ א מין „דואליזם", א צוויי־איגקייט: א וועלט פון „רוחניות" און א וועלט פון גשמיות. ביי גבירול איז דיא מאטעריע גופא אַן אייגענשאפט פון גאָט און איז אויך א רוחניות. דער אוניווערזום איז אלזא א פאָלשטענדיגע איינהייט, א „מאָנאָאיזם". פ ל א ט י נ ו ס בעטראכט שוין אפילו דיא מאטעריע אלס אַן אויסשטראהלונג פון גאָט, אָבער אלס דיא סאמע לעצטע און דיא סאמע גרעבסטע. ביי גבירול שטעהט דיא מאטעריע אויף זעהר א הויכע מדרגה, זי איז זאָגאר העכער פאר דעם „שכל־הכללי" (דעם „וועלט־גייסט"), וועלכער בעשטעהט אויך פון דער דאָזיגער מאטעריע.

דער צווייטער פונקט איז דער „ווילען". דיא אויס־שטראהלונגען פון די אלע וועלטען פון דער ערסטער אור־זאכע קומט פאָר, לויט פ ל אָ ט י נ ו ס, אָהן אירגענד וועלכע כונה, פלאן אָדער ווילען. ג ב י ר ו ל ברענגט אריין דעם ווילען, וואָס דאָס מיינט, אז דער „עצם־הראשון" איז ניט אינדיפערענט צו דעם שאפונג־פראָצעס וואָס קומט פאר דורך איהם און אין איהם, אז ער, פערקעהרט, האָט אַ קלאָרען בע־וואוסטזיין פון אלץ וואָס עס קומט פאָר.

דיא שעפּפונג שטעלט זיך ג ב י ר ו ל פאָר אלס אן אריבערגאנג פון איינפאכען צום פיעלפאכען, אלס א דיפע־רענצירונג. גאָט איז דיא אבסאלוטע איינהייט, וואָס מוז אלע מאָל בלייבען אַן איינהייט. אין זיין עצם קענען ניט פארקו־מען קיינע ענדערונגען. „דיא אלגעמיינע מאטעריע", זאָגט גבירול, „איז אויך אן איינהייט, אָבער שוין ניט קיין אבסא־לוטע, ווייל זיא ווערט געענדערט לויט דיא פארמען וואָס זיא נעהמט אָן".

אלע געשאַפענע, אפילו דיא וואָס שטעהען אויף דער העכסטער מדרגה פון דער שעפּפונג, פערליערען זייער איינ־הייט, ווייל זיי זיינען צוזאמענגעשטעלטע. אפילו דער „שכל הכללי" (פּלאַטאָס „וועלט־נשמה") איז שוין ניט קיין אמת'ע איינהייט, ווייל ער איז צוזאמענגעשטעלט פון דער מאַטעריע אויף וועלכע עס האָט געווירקט דער ווילען. וואָס מעהר דיא געשאַפענע ווערען דערווייטערט פון קוואַל, פון דעם „עצם הראשון", אלץ ווענינער השפּעה קריגען זיי. זיי קריגען שוין די השפעה ניט דירעקט פון דעם עצם הראשון, נור פון די בע־שאַפענע וואָס שטעהען העכער פון זיי. די אונטערשטע וועל־טען ווערען בעאיינפלוסט פון די אויבערשטע, אזוי אז דער „ווילען" געפינט זיך ניט מעהר ביי זיי אין דער זעלבער מדרגה פון שטארקייט. וואָס ניעדריגער דיא בעשאַפענע שטעהען, אלץ מעהר ווערען זיי פערפּיעלפאַכט און צוזאמענ־געשטעלט. זיי פערליערען אלץ מעהר פון דער השפעה פון דער איינהייט און ווערען אלץ מעהר צוברעקעלט, צובראָכען און פערשיעדענארטיגער. אזוי קומען פאר א גאנצע רייהע פון דיפערענצירונגען און פערגרעבונגען איינע נאָך דער אנדע־רער ביז עס קומט צו דער וועלט פון קערפּערליכקייטען, צו אונזער וועלט. דיא ניעדריגערע וועלטען זיינען אזוי וויא קאָפּיעס פון דיא העכערע, און זיי זיינען דערפאר ניט אזוי קלאָהר און בולט וויא דער אריגינאל.

זיי ווערען פערגרעבט און פערקערפּערט ניט ווייל גאָט'ס השפעה ווערט קלענער, נאָר ווייל זיי קענען ניט געניסען פון איהר גאנצער שטארקייט, זיי קענען ניט ארייננעהמען אין זיך דיא גאנצע שפע פון ליכטיגקייט. אלע בעשאַפענע האָבען, צוליעב דיא געטליכע כוחות וואָס געפינען זיך אין זיי, א לוסט זיך צוריקצוקעהרען צו זייער קוואל. וואָס גרעסער דיא דאָזיגע לוסט איז אין זיי, אלץ אויף א העכערע מדרגה קענען זיי דערגרייכען, אלץ מעהר השפעה קריגען זיי.

אין דיא דאָזיגע לעהרען פון גבירול געפינט זיך שוין דיא גאנצע טהעאָרעטישע „קבלה", וועלכע האָט צווישען דיא איבעריגע אויך איבערגענומען דיא לעהרע וועגען ווי־

לען. דער קאבאליסטישער „אור ווילען“ („רצון הקדום“) איז גבירול׳ס ווילען.

די פילאָזאָפיע פון גבירול האָט פערהעלטנים־מעסיג געהאט א קליינעם איינפלוס אויף דעם ווייטערען גאנג פון דער אידישער פילאָזאָפיע. איהר איינפלוס איז קענטיג אויף די פילאָזאָפיען פון יוסף אבן־צדיק, אברהם אבן־עזרא און מאנכע אנדערע, וועלכע האָבען אָבער געשפיעלט א קליינע ראָלע אין דער אידישער פילאָזאָפיע. גבירול׳ס פילאָזאָפיע איז צו פאנטהעאיסטיש און איז אין איהר גייסט געגען דעם אידישען מאָנאטהעאיזם, וואָס בעטראכט די נאטור אלס אויסערהאלב גאָט. אגב זיינען באלד געקומען אויפ׳ן פעלד די פאָרקעמפפער פון דער אריסטאָטעלישער פילאָזאָפיע און די פערזאָנען פון אברהם אבן־דאוד און דעם רמב״ם. דער אריסטאָטעליזם האָט פערטריעבען די אלע אנדערע פילאָזאָפישע שיטות. דער פלאטאניזם און דער ניי־פלאטאניזם האָבען געפונען פלאטץ אין די געהיימע לעהרען פון די מקובלים. דער קאמפף, וואָס איז שפעטער פארגעקומען געגען דעם רמב״ם און זיינע תלמידים איז טהיילווייז געווען א קאמפף צווישען דער פלאטאָנישער און אריסטאָטעלשער פילאָזאָפיען.

* * *

דער מענש איז, לויט גבירול, אן „עולם קטן“, א מיקראָקאסמאס, א מיניאטור בילד פון דעם אוניווערזום, פון דעם „עולם גדול“. „זיין גוף מיט די גליעדער קענען פערגליכען ווערען צו דער מאטעריע און איהרע פאָרמען; זיינע פערלאנגען, בעגעהרען, און בעוועגונגען קענען פערגליכען ווערען צו דעם ווילען; זיין שכל קען פערגליכען ווערען צום „עצם־הראשון“.

די מענשליכע נשמה איז א טהייל אדער ריכטיגער אן אויסשטראהלונג פון דער גרויסער וועלט־נשמה, און האָט זיך איהר אייגענע. אייביגע עקזיסטענץ. אין גאנצען אונאבהענגיג פון גוף. אדיינקומענדיג אין גוף קען זי מעהר די זאכען

ניט בעגרייפען אזוי קלאָהר, וויא זיא האָט עס געקענט פריי־
הער. דיא איינדריקע און דיא ערפאהרונגען, וואָס מיר קריגען
דורך אונזערע חושים זיינען נאָר אבשפיעגלונגען פון דיא
אמת'ען. זיי דיענען אלס אנרעגונגען פאר דער נשמה, כדי זיא
זאל זיך קענען פערטיעפען אין זיך און זיך דערמאָהנען
יענע אמת'ען, וועלכע זיא האָט אזוי קלאָהר בעגריעפען בשעת
זיא האָט זיך אויפגעהאלטען אין די העכערע וועלטען.

דיא אויפגאבע פון דעם מענשען איז דארום צו שטרעבען
צו דערגרייכען יענע אמת'ען, זיך צו פעראייניגען מיט דיא
העכערע וועלטען. וואס דאס איז דאס גרעסטע און דער
אמת'ער גליק פון דעם מענשען. דאָס איז דער ציעל פון לעבען.
דאָס קען דערגרייכט ווערען, ווען דער מענש וועט זיך בע־
פרייען פון דיא קייטען פון זיין גוף, ווען ער וועט אויסמיי־
דען אלץ וואָס האָט צו טהאָן מיט דער וועלט פון דיא חושים,
מיט די אלערליי פערלאנגען און תאוות, וואס דערלאָזען ניט
דיא נשמה צו שטרעבען צו איהר העכסטען ציעל.

וויא אזוי דער מענש דארף זיך אויפפיהרען, וואָס ער
זאָל טהאָן און וואָס ניט טהאָן, כדי ער זאָל קענען דערגרייכען
יענעם העכערען ציעל, דיא דאָזיגע פראגען האט גבירול בע־
האנדעלט אין א ווערק איבער עטהיקס, וועלכע הייסט „תקון
מדות הנפש“. אין פיעלע פּרטים איז דער דאָזיגער ספר עהנ־
ליך צום „חובות הלבבות“.

VIII.

ר' יצחק אלפסי און זיין דור. ער איז געווען געצוואונגען צו פערלאזען פ א ס איז דער עלטער פון פינף און זיעבציג יאהר צוליעב א מסירה. די בעדייטונג פון זיין גרויסע תלמודישע ווערק „דער אלפס". זיינע תלמידים. י ו ס ף א ב ן ־ מ י ג א ש. י ו ס ף א ב ן ־ צ ד י ק און זיין פילאזאפיע. זיין ספר „עולם קטן". א ב ר ה ם ב ר ה י י א ה נ ש י א אדער א ב ר ה ם ס א ו ו א ס א ר ד א, דער ערשטער העברעאישער שרייבער פון וויסענשאפטליכע ספרים. זיינע ווערקע און זיין פילאזאפיע.

דער גרויסער פארטשריט וואס די אידען פון שפאניען האבען אין יענער צייט געמאכט אויף די געביעטען פון דער פילאזאפיע, די וויסענשאפטען און פאעזיע, האט זיי ניט גע־שטערט זיך אויך צו אבגעבען מיט דעם שטודיום פון דעם תלמוד. דערצו האט פיעל בייגעטראגען דער בעריהממטער י צ ח ק א ל ־ פ ס י (אלפאסי).

ר' יצחק אלפסי איז אליין ניט געווען קיין שפאניער. ער איז געבארען געווארען אין יאהר 1013 אין א קליין שטעדטעל ניט ווייט פון פאס (פעטין), אין צפון אפריקא. אין דעם עלטער פון פינף און זיבעציג יאהר, אלזא אין יאהר 1088, האט ער צוליעב א מסירה געמוזט אנטלויפען פון דארטען. ער איז אנגעקומען קיין ק א ר ד א ו ו א, דאן איז ער אריבער קיין ג ר א נ א ד א און האט זיך ענדליך בעזעצט אין ל ו צ ע נ א, וואו ער איז געווארען רב און ראש־ישיבה. זיין ישיבה האט באלד געקראגען א גרויסען נאמען, און פון גאנץ שפאניען זיינען צו איהם געקומען תלמידים, צווישען

ר׳ יצחק אלפסי.

וועלכע עס האָבען זיך געפונען די גרעסטע מענשען פון זיין צייט. ר׳ יהודה הלוי, וועלכער איז נאָך דאמאלסט געוועזן נאָך א יונגער בחור׳ל איז אויך געוועזן איינער פון די תלמידים אין אלפסי׳ס ישיבה.

בעריהמט איז ר׳ יצחק אלפסי געוואָרען דורך זיין גרויסע ווערק, וועלכע האָט זיך גערופען „הלכות“ אָדער „הלכות אלפסי“, און וועלכע איז עד היום בעקאנט אונטער דעם נאָמען „דער אלפס“. דער דאָזיגער ספר ווערט נאָך ביז היינט בעטראכט אלס איינער פון די גרעסטע און וויכטיגסטע ספרים אין דער תלמודישער ליטעראטור.

דער וואָס איז בעקאנט מיט דעם תלמוד וויים גאַנץ גוט, ווי שווער עס איז פון דאָרטען ארויסצוקריגען די נויטיגע „הלכות“. דער תלמוד איז ניט קיין איינפאכער געזעטץ־בוך, וואו די געזעצטע ווערען ארויסגעזאגט קלאָהר און דייטליך, אָהן שום חלוקי דעות און דעבאַטען, אזוי אז יעדער איינער קען גלייך וויסען דעם דין. דער תלמוד איז גיכער א מין ענציקלאָפעדיע פון געזעטץ, וואו עס זיינען ארייגענומען געוואָרען אלע מיינונגען וועגען א בעשטימטען געזעטץ און זיין בעגרינדונג, וואו עס זיינען ארייגענומען געווארען סאַי דיא „דאַפירס“ און סאַי דיא „דאַגעגענס“ צוזאַמען מיט די אַרגומענטען און די ראיות פון די ביידע צדדים. אין אַ געוויסען הינזיכט איז דער תלמוד עהנליך צו א מין סטע־נאָגראַפישען רעפּאָרט פון א מאָדערנער געזעטץ־געבענדער קערפּערשאַפט, וואו די רעדעס און די מיינונגען פון די גע־זעטצגעבער ווערען איבערגעגעבען ווערטערליך.

אגב געפינען זיך אין תלמוד אויך אבהאנדלונגען וועגען געזעטצע, וואָס האָבען מעהר ניט קיין פּראַקטישע בעדייטונג, ווי, למשל, די דינים וועגען קרבנות, טומאה, מעשר, תרומה און דערגלייכען. א חוץ דעם בעשעפטיגט זיך דער תלמוד מיט פיעלע אנדערע פראַגען, וואָס האָבען קיין שייכות ניט מיט דעם געזעטץ. דאָס איז דער טהייל, און דאָס איז א גאַנץ גרויסער טהייל, וואָס איז בעקאַנט אונטער דעם נאָמען „אגדה“ אָדער „הגדה“. דאָרטען ווערען בעהאַנדעלט

פילאָזאָפישע, עטהישע, רעליגיעזע, היסטארישע און נאטור־וויסענשאפטליכע פראגען.

דאָס אַלעס האָט געבראכט דערצו, וואָס ניט יעדער איז געווען ביכולת פון דאָרטען ארויסצודרינגען דעם געזעטץ. דערצו האָט איינער געמוזט זיין אן אויסערגעוועהנליך גרויסער קענער פון תלמוד. פאר דעם דורכשניט'ס מענשען אדער אפילו פאר די קלענערע רבנים איז עס געווען אן אונמעגליכקייט. שוין מאנכע פון די ערסטע „גאונים" האָבען איינגעזעהן די דאָזיגע שוועריגקייטען, און זיי האָבען געפּרובירט מאַכען ספרים, וואו די געזעטצע זאָלען ווערען איבערגעגעבען קלאָהר און דייטליך אָהן די אלע פּלפּולים און דעבאטען.

דאָס איז געווען די אויפגאבע פון ר' יצחק אלפסי אין זיין ווערק. און זיין ארבייט איז איהם פּאָלשטענדיג געלונגען. זיין ווערק איז געווען א פערקירצונג פון תלמוד, א מין „קצור הש"ס". ערסטענס האָט ער פון דאָרטען ארויסגעלאָזען דיא אַלערליי „אגדות" און דרשות אַלס עטוואָס, וואָס האָט ניט קיין שייכות מיט דעם געזעטץ גופא. דאן האָט ער אויך ארויסגעלאָזען דיא אַלע „הלכות", וואָס האָבען פערלאָרען זייער בעדייטונג פאר די היינטיגע צייטען. דערצו האָט ער, און דאָס איז דאָס וויכטיגסטע, ארויסגעלאָזען די אלע אוננוציגע דיסקוסיאָנען און דעבאטען, לאָזענדיג אין טעקסט בלויז די אנגענומענע און אנערקענטע מיינונג. אין דער זעלבער צייט האָט ער זיך אָבער געהאלטען, אויף אזוי פיעל ווי עס איז געווען מעגליך, אָן דעם סדר און אָן דעם לשון פון תלמוד גופא. אויף אזא אופן האָט ער געמאכט מעגליך פאר יעדען איינעם צו קענען וויסען דעם דין.

זיין ווערק האָט אָנגענומען א רעש אין דער דאמאלסדיגער תלמודישער וועלט. דאָ און דאָרטען האָבען זיך געפונען מאנכע געלעהרטע, וואָס זיינען ארויס מיט קריטיקען געגען איהם, אָבער בכלל איז דער „אלפס" באלד אנערקענט געוואָרען אלס אַן אויטאָריטעט. אפילו זיינע קריטיקער

גיעבען עס צו, און נאָר אין ווענינע פּלעצער זיינען זיי מיט איהם ניט איינפערשטאנדען. דער רמב"ם, וועלכער האט שפּעטער, אונטער דעם איינפלוס פון אלפס, צוזאמענגעקליבען די אלע הלכות פון תלמוד און זיי סיסטעמאטיזירט אויף א וויסענשאפטליכען אופן און אין א וויסענשאפטליכען סדר, זאָגט, אז „העכסטענס אין צעהן הלכות קען מען ניט זיין איינפערשטאנדען מיט'ן אלפס".

אין דעם יאָהר 1103, אלזאָ אויפ'ן נײַנציגסטען יאָהר פון זיין לעבען, איז ר' יצחק אלפסי געשטאָרבען. צווישען די וואָס האָבען געשריבען הספד־ליעדער אויף זיין טוידט געפינען זיך די פּאָעטען משה־אבן עזרא און יהודה הלוי.

נאָך אלפסי'ס טוידט האָט פערנומען זיין שטעלע אלס רב און ראש־ישיבה ר' יוסף אבן מיגאש. דער אלפסי אליין האָט איהם אויסגעקליבען פון אלע זיינע תלמידים אלס דעם יעניגען, וועלכער איז ראוי צו פערנעהמען זיין פּלאַץ. אבן מיגאש, איז נאָך דאמאלסט געווען א יונגער מאן פון זעקס און צוואנציג יאָהר, אָבער ער האָט זיך שוין געהאט ערווארבען א גרויסען נאָמען אלס תלמודיסט. לויט ווי דער „ספר הקבלה" דערצעהלט, האָט דער אלפס אויף איהם געשריבען אין זיין סמיכה: „אז אפילו אין משה'ס דור האָט מען ניט געקענט געפינען אזאַ חכם ווי ער". דער רמב"ם, וועמעס פאָטער'ס רבי ער איז געווען, געפינט גאָר ניט גענוג ווערטער אויסצודריקען זיין בעוואונדערונג איבער די געוואלדיגע פעהיגקייטען, קענטניסע און טיעפקייט פון אבן מיגאש. פון זיינע ווערק איבער דעם תלמוד און פון זיינע „תשובות", פון וועלכע א טהייל זיינען געשריבען אין אראַביש, זיינען אָבער גאַנץ ווענינ געבליעבען.

„זיין אבשטאַמונג פון אַן אלטער, גרויסער און רייכער פאַמיליע, די גרויסע שטעלע וואָס ער האָט פערטראָטען אלס רב און ראש ישיבה אין די אנגעזעהענסטע אידישע קהלה, האָט ניט אָנגעפילט זיין הארץ מיט שטאָלץ. ער איז געבליבען דער בעשיידענער מילדער מענש ווי ער איז געווען פריהער.

די מילדקייט פון זיין כאראקטער האָט איהם אָבער ניט גע־שטערט צו געזברויכען די שטריינגסטע מיטלען, ווען עס האָט זיך געהאנדעלט וועגען דעם כלל ישראל" (גרעטץ).

עס זיינען דאמאלסט געווען אונרוהיגע צייטען אין שפּאניען. מיט א געוויסע צייט צוריק זיינען די אלמאַ־ראווידס אריבערגעקומען פון אפריקא קיין שפּאניען כלמרסט אויסצוהעלפען די אָרטיגע אראבער געגען די קריס־טען. עס איז זיי אויך געלונגען צו פערטרייבען די קריסטען, אָבער ביסלעכווייז האָבען זיי פערשקלאָפט זייערע אייגענע גלויבענס־גענאָסען גופא. עס איז געקומען דערצו, וואס ציי־טענווייז פלעגען די מאָהאמעדאנער זין פעראייניגען מיט די בענאכבארטע קריסטען, אום צו בעקעמפּפען אמאָל א מאָהאַ־מעדאנישען און אמאָל א קריסטליכאן הערשער. די אידען האָבען זיך גאנץ אָפט געפונען ווי צווישען צוויי פייערען, און ניט אלע מאָל איז געווען מעגליך צו בלייבען נייטראל. זיי זיינען געצוואונגען געוואָרען דורך די אומשטענדען אמאָל זיך צו פעראייניגען מיט איין צד און אמאָל מיט דעם אנ־דערען. דאָס איז געווען ווי געוואונשען פאר די פערקויפטע נשמות, וועלכע פלעגען צוליעב זייערע פערזענליכע צוועקען און אמביציעס פאר׳מוסר׳ען די אידען דאָ צו דעם און דאָ צו יענעם צד, ווי עס האָט זיך בעסער געלוינט פאר זיי. אזא מוסר האָט זיך געפונען אין דער לוצענא׳ר קהלה, וועלכער האָט געסטראַשעט, אז ער וועט פערמוסר׳ען די אידען. ר׳ יוסף אבן־מיגאש, וועלכער איז אויך געווען דער ריכטער, האָט גע׳פסק׳ענט, אז איהם קומט דער טוידט, און דער מוסר איז פערשטייניגט געוואָרען אום יום כפור.

* * *

א צווייטער בעריהמטער תלמיד פון אלפסי איז גע־ווען ר׳ יוסף אבן־צדיק (געבאָרען אין יאָהר 1080 און געשטארבען אין יאָהר 1148). נאָכ׳ן טוידט פון ר׳ יוסף אבן סאהאל, וועלכער איז געווען א חוץ א

תלמודיסט אויך א בעריהמטער פאעט, האט יוסף אבן־צדיק פערנומען זיין שטעלע אלס „דיין“ אין קארדאווא.

ר' יוסף אבן־צדיק איז געווען א בעריהמ־טער תלמודיסט און האט אויך געשריעבען ליעדער, אבער פון זיינע תלמודישע שריפטען זיינען גאר ניט געבליבען און פון זיינע ליעדער זיינען געבליעבען בלויז אייניגע. דערפאר איז אבער געבליבען פון איהם א ווערק איבער פילאזאפיע, וועלכע ער האט געשריעבען אין אראביש. דער אריגינאל איז פער־לארען געגאנגען און ס'איז נאר געבליעבען די העברעאישע איבערזעצונג אונטער דעם נאמען „עולם קטן“, דיא „קליינע וועלט“ אדער „מיקראקאסמאס“.

די הויפט אויפגאבע וואס אבן־צדיק האט זיך געשטעלט אין זיין ספר, איז צו בעווייזען, אז דער מענש איז דער צענטער פון דער וועלט און אז אלץ וואס עס געפינט זיך אין דעם גרויסען אוניווערזום, אין דעם „עולם גדול“ געפינט זיך אויך אין דעם מענשען, אין דעם „עולם קטן“. עס איז דערפאר זעהר וויכטיג, אז דער מענש זאל זיך אליין וויססען, ווארום פון דעם וויסען פון זיך אליין, וועט ער אויך קענען וויסען דעם גאנצען אוניווערזום, וועלכער איז דאך ניט מעהר וויא א פארגרעסערונג פון איהם, פון מענשען.

אום דאס צו בעווייזען בענוצט זיך אבן־צדיק מיט אלע וויסענשאפטען, מיט פסיכאלאגיע, פיזאלאגיע, פיזיק, כעמיע און דערגלייכען, ווי זיי זיינען דאמאלס פערשטאנען געווארען. זיין ספר ווייזט אויס ווי א מין קאמפענדיאום (קצור) פון אלע וויסענשאפטען אין יענער צייט, און איז שוין דערפאר אליין פון גרויסער היסטארישער בעדייטונג פאר די וואס אינטערעסירען זיך מיט דער געשיכטע פון דער ענטוויקלונג פון די וויסענשאפטען.

די ערסטע פראגע, וואס איהם אינטערעסירט איז: פון וואנען נעהמט זיך אונזער וויסען? אונזער וויסען, ערקלעהרט ער, נעהמט זיך פון אונזערע חושים און אונזער שכל. מיט די חושים קענען מיר נאר בעגרייפען דאס שאלעכץ, די „קלפה“, די אויסערליכקייט פון די געגענשטאנדען. דער

שכל דרינגט אריין אין זייער תוך. מיר זעהען א געוויסען געגענשטאַנד און מיר רופען עס אָן, לאָמיר זאָגען, „בוך“. די אויג זעהט נאָר א בעשטימטען קאָליר און פאָרמע; עס איז דער שכל, וואָס קומט צום שלוס, אז דאָס געזעהענע איז א בוך. די חושים ברענגען אונז נאָר איינצעלנע איינדריקע; עס איז דער שכל וואָס בינדט זיי צוזאַמען און פעראַלגעמיינט זיי. די חושים גיבען אונז פּרטים; דער שכל גיט אונז כללים.

אונזער וויסען קען איינגעטהיילט ווערען אין צוויי קלאַסען: אזעלכע וואָס דאַרפען ניט בעוויזען ווערען און אזעלכע וואָס דאַרפען ערסט בעוויזען ווערען דורך דער לאָגיק. די אמת׳ען וואָס דאַרפען ניט בעוויזען ווערען קענען זיין א רעזולטאַט אָדער פון אונזער חושים, ווי צום ביישפּיעל, אז די זון שיינט, אָדער פון אונזער שכל, ווי צום ביישפּיעל, אז א טהייל איז קלענער וויא דאָס גאַנצע. די אמת׳ען וואָס קומען דורכ׳ן שכל שטעהען אויף א העכערע מדרגה.

דאַן דיסקוטירט ער די פראַגע פון מאַטעריע, וואו עס איז שטאַרק קענטיג דער איינפלוס פון גבירול. ער גלויבט, ווי גבירול, אז אויך די רוחניות׳דיגע „נבראים“ בעשטעהן פון מאַטעריע און פאָרם, כאָטש זייער מאַטעריע איז פון אן ערדלערען מין. די מאַטעריע פון די גשמיות׳דיגע וועלט בעשטעהט פון פיער עלעמענטען, וועהרענד די מאַטעריע פון רוחניות׳דיגע וועלטען האט א בעזונדערען עלעמענט, א פינפטען עלעמענט (אריסטאָטעלס „קווינטא עססענציא“).

די פיער עלעמענטען זיינען: פייער, לופט, וואסער, און ערד. די עלעמענטען קענען פערוואַנדעלט ווערען איינע אין די אנדרע. וואסער ווערט פון היטץ לופט; לופט ווערט צוריק וואסער דורך קעלט. דער יסוד פון די עלעמענטען איז „סאָבסטאַנץ“, דאָס וואָס פערנעהמט פּלאַץ: בּרייט, לענג און טיעפקייט.

די דריי „קעניגרייכען“ פון דער נאַטור: מינעראַלען, פלאַנצען און לעבעדיגע בעשטעהען פון די פיער עלעמענטען. דער מענשליכער קערפּער בעשטעהט אויך פון די פיער עלע־

מענטשן און ער האָט אין זיין נאַטור די אייגענשאַפטען פון די אַלע דריי „קעניגרייכען". ער פערנעהמט פּלאַטץ ווי די מינעראַלען; ער וואַקסט און פערמעהרט זיך ווי די פּלאַנצען; ער בעוועגט זיך ווי די לעבעדיגע. דער מענש האָט אָבער אין זיך אויך א עטוואס, וואָס עס שטאַמט אָב פון די העכערע וועלטען, — דאָס איז זיין שכל.

דער מענש האָט אייגענטליך דריי נשמות: די ערסטע איז די נשמה פון פּלאַנצונג. ער קריגט איהר גלייך, ווי עס פעראייניגט זיך די „זריעה" פון מאַן מיט דער אייעלע פון דער פרוי און ער פאַנגט אָן צו וואַקסען. ווען דאָס קינד האָט זיך שוין אויסגעבילדעט, דאַן קריגט ער די נשמה, וואָס גיט לעבען און וואָס דריקט זיך אויס אין בעוועגונג און אין די פערלאַנגען. די דריטע נשמה, אָדער דער שכל, קומט אָם שפּעטסטען.

קיינער, מיינט ער, קען גאָר ניט צווייפלען אין דער עקזיסטענץ פון א שכל'דיגער נשמה ביים מענשען. דער בעסטער בעווייזט אויף דעם איז, וואס דער מענש איז דער איינציגער צווישען די חיות, וואָס קען ריידען און דיינקען. די נשמה איז א רוחניות, ווייל אויב זי וואלט געוועזן א קערפּער וואלט זי געמוזט האָבען אַלע אייגענשאַפטען פון א קערפּער, זי וואלט געמוזט פערנעהמען פּלאַטץ, האָבען א פאָרמע און קאָליר, א גערוך און אזוי ווייטער. דערצו וואָלט זי גופא, זייענדיג א קערפּער, געמוזט האָבען א נשמה איהר צו בעלעבען, און יענע נשמה וואלט געמוזט האָבען אן אנדער נשמה ביז דער אונענדליכקייט, וואָס דאָס איז דאָך אונמעג־ליך.

דאַן געהט אבן צדיק אריבער צו דער בעהאַנדלונג פון די פערשיעדענע מענשליכע מדות, ווי כעס, מורא, צער, שמחה. ער פּרובירט זיי ערקלעהרען אויף פּסיכאָלאָגיש־פיזיאָ־לאָגישע יסודות, לויט ווי די דאָזיגע וויסענשאַפטען זיינען דאַן געוועזן בעקאַנט. ער רעדט דאָרטען אויך וועגען שלאָף, און זוכט צו ערקלעהרען, ווארום דער מענש מוז שלאָפען

אינטערעסאנט איז זיין ערקלעהרונג, ווארום דאָס הארץ דארף ניט שלאָפען: „ווייל זי רוהט צווישען איין קלאפּ און דעם אנדערען“.

די נשמה בעזיצט „שכל“ אין דער מ ע ג ל י כ ק י י ט: ער ווערט ארויסגערופען אין דער ו ו י ר ק ל י כ ק י י ט דורך דעם לערנען און שטודיום. די אויפגאבע פון מענשען איז ארויסצוברייננגען דעם שכל פון דער מעגליכקייט אין דער ווירקליכקייט.

די עקזיסטענץ פון אזוי פיעל איינצעלנע נשמות, וועלכע האָבען אלע אין זייער עצם די זעלבע אייגענשאפטען בעווייזט, אז זיי שטאמען אלע אָפּ פון איין מקור, וועלכער איז די גרויסע וועלט־נשמה. זיי זיינען אָבער ניט אבגעזונדערטע חלקים פון דער וועלט־נשמה; די וועלט־נשמה ווערט ניט צו־ברעקעלט אין קליינע חלקים, זי בלייבט אימער ווי געווען אָהן שום ענדערונגען. זי ווירקט אזוי ווי די זונן, וועלכע ווערט ניט פערקלענערט דורך איהרע אויסשטראהלונגען. די נשמות זיי־נען אזוי ווי אויסשטראהלונגען פון דער גרויסער וועלט־נשמה.

אבשטאמענדיג פון דעם זעלבען מקור האָבען אלע נשמות די זעלבע מעגליכקייטען. די אונטערשיידונגען וואָס מיר זעהען אין די נשמות פון דעם גוטען און דעם שלעכטען מענשען, פון דעם געלעהרטען און אונוויסענדען נעהמען זיך דערפון, וואס די גופים זיינען ניט ביי אלעמען גלייך אויס־געעדעלט און גערייניגט געוואָרען. דער פערגרעבטער גוף, דורך זינד און תאוות, דורך ניט לערנען און שטודירען, קען ניט קריגען די זעלבע השפּעה, ווי דער גערייניגטער און גע־הייליגטער גוף. דער מענש האָט די ברירה ביי זיך אין האנד; ער קען, דורך גוטע טהאטען און דורך לערנען, מאכען, אז זיין גוף זאָל קריגען אַ גרעסערע השפּעה. טהוט ער עס ניט, ווערט ער בעשטראָפט; טהוט ער עס יע, קריגט ער זיין בע־לוינונג.

ביי די נשמה איז ניט שייך קיין שלעכטע מדות. לויט איהר עצם נאָך, לויט איהר אבשטאמונג, איז זי דורכאויס

גוט. דאָס וואָס מיר רופען שלעכטע מדות זיינען בלויז די אַ ב וו ע ז ע נ ה י י ט פון די גוטע. שלעכטס מיינט די אבוועזענהייט פון גוטס; נארישקייט די אבוועזענהייט פון חכמה.

פון דעם שטודיום פון זיין אייגענעם גוף קען דער מענש זיך ערווערבען זיינע ידיעות וועגען דער קערפערליכער וועלט בכלל; פון דעם שטודיום פון זיין שכלדיגער נשמה, קען ער אויספארשען די סודות פון די רוחניות'דיגע וועלט בכלל. א מענש מוז דערפאר זיך אליין גרינדליך שטודירען, ווייל נאר דאַן קען ער אָנפאַנגען צו בעגרייפען גאָט.

און דאָ געהט אבן־צדיק איבער צו בעגרינדען און צו בעווייזען די עקזיסטענץ פון גאָט. ער זאָגט וועגען דעם ניט ארויס קיין איינציגען נייעם געדאנק. פונקט ווי זיינע פאָרגעג־נער צווישען די אראבישע און אידישע פילאָזאָפען זוכט ער צו בעווייזען גאָט'ס עקזיסטענץ פון דער שעפּפונג. די וועלט קען ניט זיין איביג, ווייל זי איז א צוזאמענגע־שטעלטע. קוים האָט זי אָבער אן אנפאנג מוז זי דאָך האָבען אן אורזאכע פאר איהר עקזיסטענץ. דיעזע אורזאכע פון אלע אורזאכען איז גאָט.

גאָט מוז זיין איינער, אויביג און אונענדליך. ווארום אויב ער איז בעגרעניצט אין צייט אָדער פּלאַטץ מוז ער גופא אויך האָבען א שעפּפער, זיין שעפּפער אן אנדער שעפּפער ביז דער אונענדליכקייט, וואס דאס איז אונמעגליך. זיין גאנצער געדאנקען־גאנג איז דער זעלבער ווי ביי ס ע ד י ה ־ ג א ו ן, ב ח י י און די איבריגע.

ווי ג ב י ר ו ל רעדט אויך א ב ן ־ צ ד י ק וועגען גאָט'ס ווילען אלס די שאפענדע קראפט. ער זעהט קלאָהר די שוועריגקייטען, וואס זיינען פערבונדען מיט דער דאזיגער לעהרע. אויב גאָט'ס ווילען איז אויביג און אונפערענדערבאר ווי גאָט גופא, און איז בלויז אן אונפערמיידליכע אייגענ־שאפט פון זיין וועזען, דאן מוז דאָך די וועלט וואָס קומט ארויס פון דעם ווילען אויך זיין אויביג ;דער ווילען איז דאָך

אַן אויביג שאַפענדע קראַפט. אויב אָבער מיר ווילען זאַגען, אַז דער ווילען איז ניט אויביג און אַז ער האָט אָנגעפאַנגען צו טהאָן זיין שאַפענדע ארבייט ערסט אין א בעשטימטער צייט, דאַן ווילען מיר דאָך מוזען זאָגען, אַז עס איז פאָרגעקומען א געוויסע ענדערונג אין גאָט, וואָס דאָס איז דאָך אונמעגליך. ער פּרובירט זיך דאָרטען ארויסצודרעהען פון דער דאָזינער קשיא דערמיט, וואס ער ערקלעהרט, אַז „צייט" גופא איז אויך בעשאַפען געוואָרען, און אַז דערפאַר קענען מיר ניט פרעגען וואָס עס איז געווען פריהער, ווייל דאַן איז נאָך קיין „צייט" איבערהויפּט ניט געוועזן. ער ענדיגט אָבער: „אין דעם" (אין דער פראגע פון גאָט'ס ווילען) „ליגט א סוד וואָס לאָזט זיך ניט ערקלעהרען".

*   *   *

נאָך א גרויסער געלעהרטער און בעדייטענדער פילאָזאָף האָט געלעבט אין יענער צייט, א ב ר ה ם ב ר ח י י א ה נ ש י א. ער איז געבאָרען געוואָרען אין יאָהר 1065 און געשטאָרבען אין 1136. ער איז אויך בעקאַנט אַלס „אברהם דער איד" און „אברהם סאַוואַסאָרדאָ". ער איז געווען איינער פון די ערסטע, וואס האָבען בעקאַנט געמאַכט די קריסטליכע איירָאָפּא מיט דער אראביש-אידישער וויסענשאַפט און פילאָזאָפיע, איבערזעצענדיג פיעלע וויכטיגע אראבישע ביכער אין לאַטייניש.

א חוץ איבערזעצונגען האָט ער אנגעשריעבען א היבשע צאָהל אָריגינעלע ספרים אין העברעאיש, און האָט אויף אזא אופן בעקאַנט געמאַכט די אידען פון פראנקרייך און דייטשלאַנד מיט דער אידיש-שפּאַנישער פילאָזאָפיע און וויסענשאַפט. ער איז געווען דער ערסטער אידישער שרייבער, וואָס האָט געשריעבען וויסענשאַפט אין העברעאיש. צווישען זיינע ספרים, פון וועלכע ניט אַלע זיינען געבליבען אין גאַנצען, געפינט זיך אן אבהאנדלונג איבער געאָמעטריע, וואָס איז איבערזעצט געוואָרען אין לאַטייניש. אן אבהאנדלונג איבער העכערע מאַטהעמאַטיק און אסטראָנאָמיע; אַן אסטראָנאָ-

מישע אבהאנדלונג אונטער דעם נאָמען „צורת הארץ“, וועל־כע איז אויך איבערזעצט געווארען אין לאטייניש און פראנ־צויזיש; אבהאנדלונגען איבער אסטראלאגיע (שטערנזע־עריי). דערצו געפינען זיך זיינע אסטראָנאָמישע טאבלען און אן אבהאנדלונג וועגען דעם אידישען קאלענדאר אונטער דעם נאָמען „ספר העבור“, וועלכער איז אין פאָריגען יאָהרהונדערט צום ערסטען מאָל געדרוקט געוואָרען אין לאָנדאָן.

איבער פילאָזאָפיע האָט ער אָנגעשריעבען א קליין ווערק אונטער דעם נאָמען „הגיון הנפש“, בעטראַכטונגען פון דער נשמה. אין זיין פילאָזאָפיע איז ער שטארק בע־איינפלוסט געוואָרען פון גבירול און איז זעהר ענליך אויף אבן־צדיק׳ס, וועמעס ספר „עולם קטן“ ער האָט אָבער ניט געזעהן. דער „הגיון הנפש“ איז געשריעבען אין דער פאָרמע פון א מוסר־ספר, בעפוצט מיט דרשות און ער־קלעהרונגען פון פסוקים. אין זיין עטהיק איז ער ענליך צו בחיי.

IX.

(ר׳ משה אבן־עזרא און זיין אונגליקליכע ליעבע. — דער איינפלוס דערפון אויף זיין פּאָעזיע. — זיינע וועלטליכע און רעליגיעזע ליעדער. — משה אבן־עזרא אלס ליטעראטור־קריטיקער. — זיין פילאָזאָפיע).

ר׳ משה אבן־עזרא ווערט בעטראכט אלס איינער פון דיא דריי גרעסטע העברעאישע פּאָעטען, וואָס דאָס שפּאַנישע יודענטהום האָט פון זיך ארויסגעגעבען אין זיין „גאָלדענעם צייט־אַלטער“. איינער פון זיי, ר׳ שלמה אבן־גבירול, איז געוועזן משה אבן עזרא׳ס פארגייענגער און געוויסערמאססען אויך זיין אינדירעקטער רבי; דער אַנדערער, רבי יהודה הלוי, איז געוועזן זיין אינגערער צייט גענאָסע און איינער פון זיינע נאָהענסטע פריינד און בעוואונדערער.

ר׳ משה אבן־עזרא איז געבאָרען געוואָרען אין גראַנאדא אין יאָהר 1070. זיין פאָטער, ר׳ יעקב, האָט פערנומען אַ חשובע רעגיערונגס־שטעלע אונטער דעם וויזיר ר׳ שמואל הנגיד. זיי זיינען געוועזן פיער ברידער, אַלע געלערנטע און בעריהמטע מענשען, אָבער משה איז געוועזן דער גרעסטער און פעהיגסטער צווישען זיי.

אין זיין יוגענד האָט ער זיך פערליעבט אין זיינע אַ פּלימעניצע, אַ טאָכטער פון זיין עלטסטען ברודער, יצחק. זי האָט איהם אויך געליעבט, אָבער איהרע עלטערען און די פאמיליע האָבען צוליעב אַן אונבעקאַנטער אורזאכע דעם

שידוך ניט דערלאָזען, און דער פּאָעט האָט זיך געפונען גע־צוואונגען צו פערלאָזען זיין שטאָדט און לאנד און ארומוואנ־דערען אין דער פרעמד. ער איז ארומגעפאהרען איבער קאסטיליען און פּאָרטוגאל, האָפענדיג אז ער וועט דאָרטען פארגעסען אן זיין אונגליקליכער ליעבע. דאָס האָט איהם אָבער אפּנים ווייניג געהאָלפען: ער האָט זיין ליעבע ניט געקענט פארגעסען. ער איז איהר געבליעבען טריי ביז זיין טוידט און האָט, ווי עס ווייזט אוים, קיינמאָל ניט חתונה געהאט.

זיין וואנדער־לעבען האָט ער בעשריעבען אין פיעלע ליעדער, וואו ער בעקלאָגט זיך ביטער אויף זיין שיקזאל, אויף דיא שלעכטס פון זיינע ברידער, וואָס האָבען איהם צוברא־כען זיין לעבען, און אויף דיא פאלשקייט פון זיינע פריינד, וואָס האָבען איהם פערלאָזען. זיין פריינד ר׳ יהודה הלוי האָט איהם, ווי עס איז דאמאָלס געוועזען די מאָדע צו שרייבען בריעף אין ליעדער, אויפגעפאָדערט אין א ליעד, אז ער זאָל צוריק קומען אהיים און אויפגעבען זיין וואנדער־לע־בען אין דער פרעמד, אָבער דאָס האָט אויך ניט געהאָלפען. ר׳ משה האָט איהם געענטפערט אין א ליעד, וואו ער גיסט אוים זיין גאנצען צער און זיין גאנצען כעס אויף זיינע אייגע־נע ברידער וואָס האָבען איהם פון זיך פערשטויסען.

פערוואָגעלט אין דער פרעמד און ליידענדיג אלערליי צרות, האָט ער אלץ געטראכט וועגען זיין געליעבטער און זיין פערלאָזענעם פאָטערלאנד. דאָס פאָלגענדע איז איינע פון זיי־נע ליעדער אין יענער צייט:

איך בעשווער מיט מיין ליעבע, אייך טויבען,
אייך טויבען ווי וואָלקענס וואָס יאָגען,
צו מיינע דערווייטערטע פריינד און בעהאנטע
פון מיר א גערוס ברייננגט צו טראָגען.

א געהרוס צו מיין ליעבסטער, וואָס האָט איז
מיין הארצען

אַן אייביגען נעסט זיך געוואונען;
אָהן איהר וואָלט איך לאַנג שוין מיין לעבען
פערזשיאוסט.
וואָלט ליעבערסט דעם טוידט זיך געפונען.

איך האָב צוליעב איהר זיך דורך פּיין און
דורך אנגסטען
אליין אין דער פּרעמדקייט פּאַרטריבען;
אָ, טראָגט אַ געררוס פון אַ וואַנדערער, טויבען,
צו דער, וואס מיין זעעלע טהוט ליעבען.
(איבערזעצט פון ה. לייוויק).

זיין געליעבטע האָט ענדליך חתונה געהאַט מיט אַן אַנ־
דערען, וויא עס ווייזט אוים מיט זיינעם אַן איינגערען ברודער.
דאָס האָט צושטערט זיין לעצטע האָפנונג, אַז זיינע קרובים
וועלען סוף כל סוף איינזעהען דעם אונרעכט וואָס זיי זיינען
בעגאַנגען געגען איהם און וועלען איהם לאָזען חתונה האָבען
מיט זיין געליעבטער. לאַנג האָט זיא ניט געלעבט. זי איז
געשטאָרבען אין קינפּעט, און פאַר'ן טוידט האָט זי דערמאָנט
זיין נאָמען. ווען ער האָט זיך דערפון דערוואוסט, האָט ער
אָנגעשריעבען אַ גרויסען ל״עד, פון וועלכען די פאָלגענדע זיי־
נען אַ פּאָאָר פערזען:

זי האָט געבווירען אַ קינד — ניט צום האַלזען,
שוין מעהר ניט פערלאָזען די בעט;
זי האָט אַלץ דערמאָהנט איהר געליעבטען,
מיט ליפּען מיט טוידטע גערעדט.

זי האָט אַלץ דערמאָהנט איהר געליעבטען,
מיט'ן אָטהעם, מיט'ן לעצטען פערכאַפּט;
ביין טהיר פון איהר קבר די ליעבע
האָט שטיל מיט די פינגער געקלאַפּט.
(איבערזעצט פון ה. לייוויק).

דער גרויסער אומגליק, וואָס האָט זיי אַלעמען געטראָפען אין דעם טוידט פון טאָכטער, ווייב און געליעבטע האָט דערנענטערט די ברידער, און זיי האָבען ענדליך געמאַכט שלום צווישען זיך. משה האָט זיי אַלעמען איבערלעבט — ער איז געשטאָרבען אין עלטער פון אכט און זעכציג יאָהר — און האָט אויף זיי אַלעמען געשריבען הספדים אין ליעדער. ער איז געבליעבען דער איינציגער פון זיין פאמיליע. און אין איינע פון זיינע ליעדער בעקלאָגט ער זיך: „צו האָט די צייט געגען מיר א בזנט געמאכט פון מיר אזא שוידערליכע נקמה צו נעהמען און מיין גאנצע פאמיליע צו פערשניידען?“ ער האָט זיך אָבער אזוי ווי געטרייסט מיט'ן געדאנק, אז באלד, באלד וועט ער אויך געהן אהין, וואו זיי זיינען אלע גע־גאנגען:

עס האָבען מיך מיינע געדאנקען געטריבען
צו געהן און בעזוכען דעם פלאַץ, יענעם ליעבען,
וואו פאָטער און מוטער און פריינד מיינע ליגען,
איך האָב זיי געגריסט און זיי האָבען געשוויגען.
זיי האָבען גערעדט מיט א לשון א שטומען:
צו פריהער צו שפּעטער, דו וועסט צו אונז קומען
(אבערזעצט פון אברהם רייזען)

* * *

משה אבן־עזרא איז איינער פון דיא פרוכט־בארסטע העברעאישע פּאָעטען פון זיין צייט. ער האָט געשרי־בען זעהר פיעל „סליחות“ און תפילות (אריבער צוויי הונ־דערט), וועלכע געפינען זיך אין דיא פערשיעדענע „ספר־דישע“ מחזורים. צוליעב דעם, וואָס ער האָט געשריבען אזוי פיעל סליחות האט מען איהם אויך גערופען ר' משה „הסלח“. דער סליחה־מאכער. זיינע סליחות, ווי אלע זיינע ליעדער, צייכנען זיך אוים מיט דער רייכקייט פון דער שפּראך און מיט זייערע שעהנע, כאָטש גאנץ אָפט געקינסטעלטע, פאָרמען. בנוגע די רייכקייט און דיא בויגיגקייט פון זיין שפּראך האָט

ער צו זיך קיין גלייכען ניט. אין דיעזער הינזיכט שטייגט ער אריבער אפילו א ב ן - ג ב י ר ו ל און י ה ו ד ה ה ל ו י. איהם פעהלט אָבער דיא טיעפקייט פון פיהלען, די אינערליכע נשמה־ווארימקייט, וואָס מען טרעפט אין אזא גרויסע מאָס ביי דיא אויבענדערמאָנטע צוויי. סאי אין זיינע נאַציאָנאַלע און סאי אין זיינע ריין־רעליגיעזע ליעדער איז דער דאָזיגער חסרון שטארק קענטיג. עס קען זיין, אז דאָס נעהמט זיך דער־פון, וואָס ער האָט געשיינקט צו פיעל אויפמערקזאמקייט אויף די פאָרמען. דערפאר האָט ער אָבער א גרויסע מעלה, וואָס ער ווייס ווי אויסצודריקען זיינע געדאנקען אין זעהר ווענינ ווערטער. ווי אַלע אָריענטאַלען פאלט ער אויך אריין גאנץ אָפט אין איבערטרייבענעסען און גוזמאות, אָבער קיין איבעריגע מליצות זיינען ביי איהם ניטאָ. ער קען אין א פּאָאר שורות אויסדריקען א געדאנק, וואָס אַן אנדערער וואָלט אויף דעם געדארפט אָנשרייבען גאנצע פערזען.

א חוץ זיינע „הייליגע" ליעדער, א חוץ דיא סליחות און תפילות, האָט ער אויך אָנגעשריעבען אריבער דריי הונדערט „וואָכעדיגע" ליעדער, איבער וועלטליכע ענינים. פון זיי איז צו זעהן, אז משה אבן־עזרא איז ניט שטענדיג געווען א פּאָעט פון טרויער, אז ניט אַלע מאָל האָט ער געוויינט און גע־קלאָגט. ער האָט אויך געוואוסט פון דער פרעהליכערער זייט פון לעבען. ער בעזינגט די נאטור, ער בעזינגט „וויין, ווייב און געזאנג", די טענצערינס אין די האָלען, „די גאָלדענע פליסיג־קייט אין די זילבערנע בעכערען", דעם געזאנג פון די פויגלען, דעם מורמלען פון וואסער־פאלען און אזוי ווייטער. אָט ווי ער בעזינגט דעם אָנקומען פון פריהלינג :

אנגעטהאן האָט זיך דער גארטען
אין א גרין געוועבטען קלייד :
יעדער בוים, אין גאָלד געקעסטעלט,
אויפגעשפּאַנט האָט זיין פרייד.

צו בעגעגענען דעם פריהלינג
אלע בלומען, קליין און גרויס,
טאנצען אלע, און אפריהער
טאנצט דיא סעניגין די רויז.

פון איהר תפיסה — פון די קנאָספּען —
רייסט זי זיך ארויס אליין, —
ווער עס טרינקט פאַר איהר קיין ווײן ניט
יענער טהוט אַ זינד בעגעהן.
(איבערזעצט פון ה. לייוויק).

זיין גרעסטע פּאָעמא איז בעקאַנט אונטער דעם נאָמען „ענק (שנירעל פעריל) אויך אונטער דעם נאָמען „תרשיש", ווייל זי ענטהאַלט צוועלף הונדערט און צעהן שורות. זי בעשטעהט פון צעהן טהיילען. יעדער קאַפּיטעל אָדער טהייל בעהאַנדעלט אַ בעזונדערען געגענשטאַנד. דאָרטען ווערט גע־רעדט וועגען ליעבע, וויין און געזאַנג; וועגען די שעהנקייטען פון דער נאַטור; וועגען די פאַלשקייטען פון פריינד; וועגען די שלעכטסקייט פון עלטער; וועגען דעם צער פון לעבען און דעם טוידט; וועגען האָפנונג אין גאָט און וועגען די גרויסקייט און וויכטיגקייט פון דער פּאָעזיע.

די פאַרמע פון דער דאָזיגער פּאָעמא איז איינע פון דיא שווערסטע. זיא איז געשריעבען אין קורצע פיער־שורה'דיגע סטאַנצען, און דער גראַם בעשטעהט פון ווערטער וואָס האָ־בען דעם ז ע ל ב ע ן קלאַנג, אָבער אַן אַנדערע בעדייטונג. נאָר אַזא מייסטער פון דער שפּראַך ווי מ ש ה א ב ן־ע ז ר א האַט זיך געקענט פערגינען אזא מין לוקסוס. אָבער אויך איהם איז עס ניט אין גאַנצען געלונגען. אין פיעלע פלעטצער קומט ארויס דער געדאַנק צוקריפּעלט און איינגע־קרעמפּפּט. דיא דאָזיגע פאַרמע האָט משה אבן עזרא איבער־גענומען פון מאַנכע פון די אַראַבישע פּאָעטען, און זי איז בע־

קאַנט אונטער דעם נאָמען „אל־מקמת“ (אל־מאקאַמט). פאָל־גענדע זיינען איינינע ביישפּיעלע:

זנח דודים עלי אכל אהבוך, ועל בגד;
ועת קמו בד ימים להרע, בגדו בגד.

(פערלאָז די פריינד וואָס ליעבען דיר צוליעב עסען און א בגד; און קומען שלעכטע צייטען ווערען זיי דיר פאַלש). אין די ערסטע שורה מיינט דער וואָרט „בגד“ — א קלייד; אין דער צווייטער שורה מיינט ער — פאַלש.

אשרי רואה כל טוב עולם חציר יצמח תוך גן ירק,
ונצורת לב יחשוב תבל, ובפניה ירוק ירק.

(וואויל איז דעם, וואָס בעטראַכט די וועלט וויא גראָז וואָס וואַקסט אין א גאָרטען א גרינעם, וואָס בעטראַכט דיא וועלט וויא א פרוי א פאַלשע און טהוט אין איהר פּנים שפּייען). דער וואָרט „ירק“ אין דער ערסטער שורה מיינט — גרין; אין דער צווייטער שורה — שפּייען.

כסעיף הדס תטה צ ב י ה עת תרקוד
ופרע שערה תפרע;
תמית בחציה ומדמי אותם משכרת ולא תפרע.

ווי א מירטען־צווייג בייגט זי זיך, די שעהנע, ווען זיא טאַנצט מיט איהרע האָאָר צו וואָרפען; זי טוידטעט מיט איהרע פּיילען, פון מיין בלוט זעטיגט זי זיי אָן, און ווערט ניט בעשטראָפט). דער וואָרט „תפרע“ אין דער ערסטער שורה מיינט — צואוואַרפענע האָאר; אין דער צווייטער שורה — בעשטראָפונג.

משקה התיש, מזרק כסף מלא ממי זהב שחוט;
חלש יגבר בו, רק גבור ישוב מאין שלח שחוט.

(דעם געטראַנק אהער! א זילבערנעם בעכער אָנגע־פילט מיט דיא גאָלדענע וואסער, די אויסגעדריקטע; דער

שוואכער ווערט שטארק דערפון, נאָר דער שטארקער קעהרט זיך אום ווי אָהן א שווערד געשאכטען). דער וואָרט „שחוט“ אין דער ערסטער שורה, מיינט אויסגעדריקט, אויסגעפרעסט, די וויין וואָס ווערט אויסגעדריקט פון די טרויבען; אין דער צווייטער שורה — געשאכטען.

*　　*　　*

א חוץ מיט פּאָעזיע האָט זיך מ ש ה א ב ן ע ז ר א אויך אָבגעגעבען מיט ליטעראטור־קריטיק און מיט דער גע־שיכטע פון ליטעראטור. ער האָט אָנגעשריעבען אין אראביש א בוך איבער דער העברעאישער פּאָעזיע. דער בוך איז איבער־זעצט געוואָרען אין העברעאיש אונטער דער נאָמען „אשכול הכופר“ פון אן אונבעקאנטען שרייבער; פון דער העברעאי־שער איבערזעצונג זיינען נאָר געבליעבען קליינע טהיילען. אין דעם דאָזיגען בוך מאכט ער די בעהויפּטונג, אז די אידען האָבען זיך בעזעצט אין שפּאניען נאָך אין די צייטען פון ער־סטען חורבן. ער מיינט, אז דער וואָרט „ספרד“ וואָס איז דער־מאָנט אין „ע ו ב ד י ה“ מיינט שפּאניען. דאָרטען ווערט צווישען די איבריגע בעהאנדעלט די העברעאישע פּאָעזיע פון דער ביבעל, און ער בעהויפּטעט, אז אין דער אלטער העברע־אישער פּאָעזיע איז ניטאָ ניט קיין מעטער און ניט קיין גראם. דאָס האָבען די שפּעטערע העברעאישע פּאָעטען איבערגענו־מען פון די אראבער. ער זוכט צו ערקלעהרען די בעזונדערע פעהיגקייט פון די אראבער צו פּאָעזיע דורך די רייכקייט פון דער נאַטור און די שעהנקייט פון דעם קלימאט אין וועלכען זיי לעבען. דאן גיט ער די געשיכטע פון די שפּאנישע העברע־אישע פּאָעטען, געבענדיג א קורצע כאראקטעריסטיק פון די וויכטיגסטע צווישען זיי. ווענען א ב ן ־ ג ב י ר ו ל צום ביישפּיעל זאָגט ער: „גבירול איז געווען א פאָלקאָמענער שריפטשטעלער, וועלכער האָט אין דער פּאָעזיע דערגרייכט דיא העכסטע מדרגה. ער ווייס זיך וויא צו בענוצען מיט די עדעלסטע אויסדריקע און איז דערפאר פון אלעמען בעטראכט געוואָרען אלס דער מייסטער פון וואָרט, און קינסטלער פון

פערז. זיין סטיל איז גלאַט, זיינע אויסדריקע פליסיג, די גאַנ־צע בעהאַנדלונג פון געגענשטאַנד איז פול מיט חן. אַלע האָ־בען געקוקט אויף איהם מיט בעוואונדערונג; אַלע זיינע נאָכ־פאָלגער האָבען זיך בענוצט מיט די געשטאַלטען וואָס ער האָט אויף דער שפּראַך ארויפגעדריקט. אונזער יונגער דיכטער איז געוועזן גרויס אין אַלע ארטען פון דער דיכטונג; אין לויב־ליע־דער ווי אין הספדים און פילאָזאָפישע ליעדער. זיינע פריינד־שאַפט ליעדער זיינען פול מיט צאַרטליכקייטען; זיינע רעלי־גיעזע ליעדער ריהרען צו טרעהרען; זיינע מאָראַלע ליעדער צ׳טרייסלען טיעף אונזערע הערצער. אָבער אויך זיינע סאַ־טירען זיינען געוועזן שאַרף און שטעכיג. פילאָזאָף ווי ער איז געוועזן, איז ער דאָך געוועזן אַן אויפגערייצטער מענש, און דאָס האָט אויסגעאַיבט אַ שטאַרקען איינפלוס אויף זיין שכל״.

די דאָזיגע אבשעטצונג פון גבירול׳ען, וועלכע ווערט דאָ ציטירט לויט קאַרפּעלעסען („געשיכטע דער אידי־שען ליטעראַטור״) איז, קורץ ווי זי איז, פאַלשטענדיג גענוג, אַז דער לעזער זאָל זיך בילדען אַ פאַרשטעלונג וועגען דער פערזענליכקייט און ליטעראַרישער טהעטיגקייט פון גבירול. פון דער דאָזיגער כאַראַקטעריסטיק אַליין קען מען זעהן, אַז משה אבן־עזרא איז געוועזן ניט בלויז אַ גרויסער פּאָעט, נאָר אויך אַ בעדייטענדער קריטיקער.

משה אבן־עזרא האָט זיך אויך בעשעפטיגט מיט דער פילאָזאָפיע. ער האָט אָנגעשריעבען אַ ווערק וועגען פילאָזאָ־פיע אין אראַביש, וועלכע איז איבערזעצט געוואָרען אין העב־רעאיש אונטער דעם נאָמען „ערוגת הבשם״ (דער בשמים־בייט). ער ציינט דאָרט ארוים אַ גרויסע בקיאות אין דער גריי־כישער און אין דער אראַבישער פילאָזאָפיען. צווישען די אי־בעריגע דערמאָנט ער דאָרטען דיא נעמען פון די גריכישע פי־לאָזאָפען סאָקראַטעס, פּלאַטאָ, אַריסטאָ־טעלעס, דעם אראַבישען אַלפּאַראַבי און די אידי־שע סעדיה גאון און אבן־גבירול.

דער „ערוגת הבשם״ שטעלט מיט זיך ניט פאַר קיין סיס־טעמאַטישע אבהאַנדלונג איבער פילאָזאָפיע. דאָס איז ניכער

א מין זאמלונג פון פערשיעדענע געדאנקען פון אנדערע פילאָ־זאָפען און שרייבער. פון געוויסע שטעלען איז צו זעהן, אז ער איז בעאיינפלוסט געוואָרען פון אבן־גבירול, כאָטש ביי איהם ווערט גבירול׳ס „יסוד הכללי“ אָנגערופען „שכל הפועל“.

בקיצור זיינען זיינע לעהרען דיא פאָלגענדע :

גאָט איז א פאָלשטענדיגע און אן אבסאלוטע איינהייט. אזוי וויא אונזערע אויגען קענען ניט זעהן די זונן צוליעב די שטארקייט פון איהרע ליכט־שטראהלען, אזוי קענען מיר אויך ניט בעגרייפען גאָט צוליעב דיא פאָלקאָמענהייט פון זיין ווע־זען. דאָס ענדליכע און בעגרעניצטע קען ניט בעגרייפען דאָס אונענדליכע און אונבעגרעניצטעס. מיר קענען דארום גאָט ניט געבען קיינע נעמען אָדער איהם צושרייבען וועלכע־ניט־איז אייגענשאפטען. דאָס וואָס אין דער ביבעל געפינען זיך אזעל־כע אויסדריקע איז עס מעהר ניט בדרך משל.

דער מענש איז אן „עולם קטן“, א מיניאטור־בילד פון דעם אוניווערזום, אין איהם געפינט זיך אין א זעהר קליינע פארם אלץ, וואָס עס געפינט זיך אין דער גאנצער שעפפונג. ער איז דיא מייסטער־ווערק פון דער גאנצער בריאה.

די ערסטע שעפפונג פון גאָט איז דער „טהעטיגער אינטע־לעקט“ („שכל הפועל“), וועלכער איז אן אויסשטראהלונג פון גאָט׳ס ווילען. דער שכל־הפועל בעשטעהט פון אזא מין ערדלע מאטעריע אין וועלכער עס געפינען זיך שוין אין דער מעג־ליכקייט די אלערליי פארמען וואס עקזיסטירען. דורך איהם איז די וועלט געוואָרען.

און אזוי ווי אין דעם „עולם גדול“ געפינען זיך פערמיט־לער צווישען די חומריות׳דיגע וועלט און גאָט, אזוי איז אויך אין דעם „עולם־קטן“, אין דעם מענשען, פאראנען פערמיטלער צווישען גוף און שכל. דאָס זיינען דער „רוח“ און דער „נפש“. אין דעם מענשליכען לעבען זיינען דאָ טהעטיגקייטען און פונקציאָנען, וואָס מען געפינט אויך ביי געוויקסע, ווי צום ביישפיעל וואקסען, נעהרען זיך און פערמעהרען זיך. עס זיי־נען דאָ אנדערע פונקציאָנען, וואָס מען טרעפט נאָר ביי חיות,

ווי צום ביישפּיעל בעוועגען זיך. די ערסטע פונקציאָנען זיינען אונטער דער אויפזיכט פון „רוח“; די לעצטע ווערען בעאיינ־פלוסט פון „נפש“. זייביידע זיינען עם די פערמיטלער צווי־שען דעם מענשליכען גוף און זיין העכערען וועזען, — דעם שכל.

אין זיין פילאָזאָפיע איז משה אבן־עזרא א גיי־פלאַטאָ־ניקער.

X.

(ר' יהודה הלוי'ס יוגענד. זיינע ליעדער פון יענער צייט. ר' יהודה הלוי אלס דאקטאר. זיין בעשלוס צו פאהרען אין ארץ ישראל. זיין שטורמ־דינע רייזע אויפ'ן ים. זיין אויפהאלט אין מצרים. זיין אנקומען אין ארץ ישראל. זיין בעריהמטע קלאג־ליעד „ציון הלא תשאלי?" און די לעגענדע וועגען זיין טראגישען טויד. זיין נאציאנאלע און רעליגיעזע פילאזאפישע פאעזיע. זיין פילאזאפיע און דער „כוזרי").

ר' יהודה הלוי איז געבארען געווארען אין טאלע־דא, שפאניען, אין יאהר 1085 אדער 1086. דאס קומט אויס בערך אין דער צייט, ווען די שטאדט איז אריי־בערגעגאנגען אין קריסטליכע הענד, אונטער דער הערשאפט פון אלפאנזא דעם זעקסטען. צום גליק איז אל־פאנזא געוועזען איינער פון דיא ווענינע קריסטליכע הערשער אין יענער צייט, וועלכע זיינען ניט געוועזען פערבלענ־דעט פון זייער ווילדען רעליגיעזען פאנאטיזם. אלפאנ־זא אליין איז געוועזען א מענש, וואס האט זיך אינטערעסירט מיט דער פאעזיע און דיא וויסענשאפטען. דיא אראבער און דיא אידען, וואס זיינען געוועזען אונטער זיין הערשאפט האָ־בען פריי און אונגעשטערט זיך געקענט אבגעבען מיט זייער קולטורעלער טהעטינקייט. טאלעדא איז פאר א היב־שע צייט נאכדעם נאך אלץ געבליבען אונטער דעם איינפלוס פון דער אראבישער שפראך און קולטור, און דאס האט געהאט אויך א גוטע ווירקונג אויף דיא קריסטען.

ר׳ יהודה הלוי׳ס פאטער, ר׳ ש מ ו א ל פון ק א ס־ ט י ל י ע ן, איז געווען א חשוב׳ר און פערמעגליכער מענש. ער האָט געהאט דיא מעגליכקייט צו געבען זיין איינציגען זוהן א גוטע ערציהונג. ר׳ יהודה הלוי האָט ניט געוואוסט פון דחקות און צרות אין זיינע יונגע יאָהרען, ער האָט ניט גע־ דארפט אָנקומען צו פערשיעדענע מעצענאַטען, וויא עס איז געווען דער פאל מיט זיין גרויסען פארגייינגער אבן־גבירול. ער האָט פערבראכט א רוהיגע, גליקליכע יוגענד, און דאָס האָט זיך אָבגעשפּיגעלט אין זיין יוגענד־פּאָעזיע. ער האָט דאן בעזונגען דיא שענקייטען פון דער נאַטור, דיא ליעבע, וויין און דערגלייכען. זיין מוזע איז געווען א פרעהליכע, א צופרי־ דענע, צייטענווייז זאָגאר א שטיפערישע. זיא איז ניט בע־ טריבט און ניט טרויעריג וויא גבירול׳ס.

ווען ער איז נאָך געווען א גאנץ יונגער בחור׳ל, האָט איהם זיין פאָטער געשיקט שטודירען אין ל ו צ ע נ א אין דיא בעריהמטע ישיבה פון ר׳ י צ ח ק א ל פ ס י. דאָר־ טען האָט ער געלערענט תלמוד און דאָרטען האָט ער געקראָ־ גען דיא מעגליכקייט זיך צו בעקענען מיט דיא גרעסטע תלמודיסטען פון זיין צייט וויא י ו ס ף א ב ן־מ י ג א ש, י ו ס ף א ב ן־צ ד י ק און אנדערע. ר׳ יהודה הלוי איז בכלל געווען א גליקליכער מענש מיט דיא פריינד, וואָס ער האָט זיך ערוואָרבען. פון זיין פריהעסטער יוגענד איז ער שוין געווען בעפריינדעט מיט דיא גרעסטע מענשען פון זיין צייט.

פאר א פּראָפעסיע האָט ער זיך אויסגעקליעבען מעדי־ צין. ווער עס זיינען געווען זיינע לעהרער אין מעדיצין איז ניט בעקאַנט. עס איז אויך ניט בעוואוסט אויף וויפיעל ער האָט זיך אין דעם אויסגעצייכענט, ווייל קיין מעדיצינישע אבהאנדלונגען זיינען פון איהם ניט געבליבען. ער האָט זיך אָבער ערוואָרבען א גרויסע פּראקטיקע אין זיין געבורטס־ שטאָדט ט א ל ע ד א, וואו ער האָט זיך בעזעצט נאָכדעם וויא ער האָט געענדיגט זיין שטודיום. אין איינעם פון זיינע

בריעף צו א פריינד בעקלאָגט ער זיך, וואָס זיין פראקטיקע איז צו גרוים און זיא רויבט פון איהם אוועק זיין גאנצע צייט.

זיין פּאָעטישער טאַלאַנט האָט זיך פאַרנאַנדערגע־בליהט, ווען ער איז נאָך געווען גאָר יונג. עס געפינען זיך פון איהם ליעדער, וועלכע זיינען געשריעבען געוואָרען ווען ער איז נאָך געווען א איינגעל פון פערצעהן־פופצהן יאָהר. צווי־שען דיא ערסטע ליעדער זיינע בעלאַנגען זיין קלאָג־ליעד אויפ'ן טוידט פון „אלפסי", א חתונה־ליעד צו ר' יוסף אבן־מיגאש און מאַנכע אנדערע.

ר' יהודה הלוי שיינט אויך געווען גליקליך צו זיין אין זיין ליעבע. וויא מען קען ארויסזעהן פון געוויסע שטעלען אין זיינע ליעבעס־ליעדער האָט ער שפּעטער חתונה געהאַט מיט זיין הערצענס־געליעבטע, וועמעס שעהנקייט, ליעבליכקייט און חן ער האָט בעזונגען אין אזעלכע פייער־דיגע פערזען. וויא עס ווייזט אוים איז איהם זיין פרוי גע־שטאָרבען, ווען ער איז נאָך געווען א מאַן אין אָנפאנג פון די מיטעלע יאָהרען. עס איז איהם פון איהר געבליעבען א טאָכ־טער, וועלכע זאָל לויט א לעגענדע האָבען חתונה געהאַט מיט אברהם אבן־עזרא. זיין טאָכטער און איה־רען א קינד, וועמעס נאָמען עס איז געווען יהודה דער־מאָנט ער אין זיינע ליעדער.

אין זיין פּאָעזיע האָט ר' יהודה הלוי צו זיך קיין גלייכען ניט אין דער אלטער העברעאישער ליטעראטור, א חוץ אבן־גבירול. אבן־גבירול'ס רעלי־גיעזע און רעליגיעז־פילאָזאָפישע ליעדער זיינען פיעלייכט צאַרטער און טיעפער וויא יהודה הלוי'ס, אָבער דערפאַר קען זיך דער ערסטער ניט פערגלייכען צום צווייטען אין זיינע נאציאָנאַלע און ציוניסטישע ליעדער. אין דיעזער הינזיכט שטעהט יהודה הלוי אליין און העכער וויא אלע אנדערע אידישע פּאָעטען ביז היינטיגען טאָג. זיין גאַנצע נשמה, זיין גאַנצער וועזען איז דורך און דורך אָנגע־זאַפּט מיט דעם צער און דיא צרות פון זיין פאָלק.

ר׳ יהודה הלוי׳ן האָט קיין זאך ניט געפעהלט. ער איז געווען רייך, איז געליעבט און געעהרט געוואָרען פון זיינע פיעלע פריינד און פערעהרער, האָט זיך ערוואָרבען א גרויסען נאָמען און איז געפייערט געוואָרען פון זיינע צייט־גענאָסען אלס דער גרעסטער פּאָעט און גרויסער געלעהרטער, אָבער זיין פּערזענליכער גליק האָט איהם ניט צופריעדען געשטעלט, האָט ניט בערוהיגט זיין ליידענדע הארץ. ער האָט געליטען ניט זיינע אייגענע פּערזענליכע צרות, נאר דיא צרות פון דעם גאנצען כלל, די צרות פון דעם פערוואָגעלטען פרינץ, דעם צער פון דער שכינה, וואָס געפינט זיך אין גלות. דאָס אידישע פּאָלק, דאָס אידישע לאנד און דיא אידישע תורה זיינען איהם גלייך ליעב און טהייער געווען. ער האָט זיי אלע צוזאמען בעטראכט וויא איין גאנצעס; זיי זיינען אלע אזוי ענג צוזאמענגעבונדען, אז איינער אָהן דעם אנדערען קען גאָר קיין קיום ניט האָאבען.

דיא גרויזאמע פערפאָלגונגען, וואָס דיא אידען האָבען געהאט אויסצושטעהן אין דיא ארומיגע קריסטליכע לענדער; דיא אונטערדריקונגען פון דיא אידען אונטער די נייע מאַהאמעדאנישע הערשער, דיא אלמאָראווידען, צוזאמען מיט דער פעראכטונג, וואָס ביידע צוזאמען האָבען ארויסגעצייגט צום אידישען פּאָלק, ווייל עס האָט ניט קיין אייגען לאנד און קיין אייגענע מלוכה, וואָס איז דאמאָלסט געווען דער בעסטער בעוויז, אז גאָט האָט פערמיאוסט און פערוואָרפען דיא אידען, — דאָס אלעס האָט איהם פערביטערט זיין לעבען. ער האָט פערלאָזען דיא קריסטליכע טאָלעדא און האָט זיך בעזעצט אין דער מאהאמעדאנישער קאָרדאווא, אָבער אויך דאָרטען האָט ער געפונען דיא זעלבע האס און פעראכטונג. אין פיעלע פון זיינע ליעדער און תפילות בעקלאָגט ער זיך, וואָס דיא אידען האָבען צו ליידען פון ביידען, סאי פון דיא קריסטען („אדום“) און סאי פון דיא מאהאמעדאנער („הגר“). דאן איז איהם אריינגעקומען דער געדאנק, אז ארץ ישראל איז דער איין איינציגער

פּלאַטץ, וואו דאָס אידישע פאָלק קען געפינען זיין רוהע. ער האָט געבעטען און געהאָפט, אז גאָט זאָל און וועט שיקען דעם ערלייזער, אָבער דאָס איז פאר איהם געווען נאָך ווייניג. ער האט בעשלאָסען אליין צו פאהרען אהין, צו בעגיסען דאס הייליגע לאַנד מיט זיינע טרעהרען, צו קושען זיינע שטיי־נער, אריינצואָטהעמען זיין נשמה־לופט און צו וויינען אויף זיינע חורבות.

אומזיסט האָבען איהם מאַנכע פון זיינע פריינד געפּרו־בירט אָבהאַלטען פון זיין בעשלוס, אומזיסט האָבען זיי איהם אָנגעצייגט דיא געפאהרען פון אזא רייזע, דיא געפאהרען פון ימים און מדבריות, ר׳ יהודה הלוי איז געבליע־בען ביי דאָס זייניגע. ער האָט פאר זיי אלעמען געהאט איין ענטפער: „צו האָבען מיר אין מזרח אָדער מערב אזא פּלאַץ וואו מיר קענען זיין זיכער?“ אין איינעם פון זיינע ליעדער דערצעהלט ער, וויא זיינע פריינד ווילען איהם ניט דערלאָזען צו דער נסיעה:

— — — — — — — — — — — — — — — —

— — — — — — — — — — — — — — — —

עס ווילען מיר פריינד און געליעבטע פערהאַלטען—
איך הער און איך שווייג און לייד נור
בעהאַלטען.
וואָס זאָל איך זיי זאָגען? וואָס זאָל איך
דערקלעהרען?
זיי וועלען פערשטעהן דען מיין ווייטאָג דעם
שווערען?
צי קען איך פערשטיקען מיין הערצענ׳ס
פערלאַנגען,
פערשקלאַפט וויא א פויגעל ביי קינדער
געפאַנגען?
ביי מיר אין די אויגען איז פינסטער דער שיין,
און ביטער צום גומען דער זיסעסטער ויין.

עס האָט מיר די קנעכטשאפט מיין לעבען
פערביטערט.
און אַנדערע געטער מיין גלויבען ערשיטערט.
געפלאגט און געשלאָגען, געדריקט און געמאַטערט
האָט אימער מיין זעעלע געביינקט און געפלאטערט
אהין, וואו עס זיינען בעגראָבען געוואָרען
די הייליגע אבות, די לוחות, דער ארון.

(איבערזעצט פון י. י. שווארץ)

אין יאָהר 1141, ווען ער איז געווען אין עלטער פון פינף און פופציג יאָהר האָט י ה ו ד ה ה ל ו י אונטערגענומען זיין רייזע קיין ארץ ישראל. בעזאָרגט מיט גענוג הוצאות האָט ער זיך מיט א פּאָאר פריינד געזעצט אויף א שיף צו פאָהרען אין מ צ ר י ם, פון וואנען ער האָט בדעה געהאט פארטצוזעצען זיין רייזע נאָך ארץ ישראל. נאָך א לאנגע און שווערע רייזע אין איינע פון דיא דאמאָלסטדיגע קליינע און ענגע זעגעל־שיפלעך איז ער ענדליך אָנגעקומען קיין א ל ע ק־ ס א נ ד ר י א. פון זיין רייזע אויפ'ן ים איז אונז געבליבען א רייהע פון ליעדער, וועלכע קענען גערעכענט ווערען צווישען זיינע בעסטע.

.1

כוואליעס יאָגען, כוואליעס שלאָגען,
רוישען, קאָכען אין דעם מעער;
ס'זידט דאָס וואסער, ראש און ראשער
מישט זיך, טראָגט זיך ווילד און שווער.

תהומות לאכען, תהומות קראכען
ס'הילכט א בייזער דונער קול;
בערגער טהורמען, בערגער שטורמען,
ס'ברעכט זיך איין א גהינם־טהאָל.

די שיף זי ציטערט, בויגט זיך, פליטערט
האָט פערלאָרען לאנג איהר וועג; —

נור אָהן מורא, כ׳האָף צום בורא
וועלכער שניידט אין ים אַ שטעג.

כוואליעס קומען, כוואליעס ברומען,
ס׳ברעכט דער ווינד פון מאסט דעם בוים ;
ביז צום הימעל אין געטימעל
שפריצט א זילבער-ווייסער שוים.

ס׳זידט אָהן פלאַמען, ניט צום צאַהמען —
ס׳געהט אַ שיכור-טאַנץ די שיף ;
און בעזויפען, וויל פערקויפען
איהרע אָפּפער צו דער טיעף

דער לויתן ווי א חתן
לאדט די וואלפיש איין צום פעסט ;
אלץ געצווינגען, אלץ פערשלינגען
זוכט דער ים און ברומט און פרעסט.

.2

עס דאנקט, גרויסער גאָט, דיר מיין זעעלע
און ס׳לויבט דיר מיין טיעפסטער געזאנג ;
ביי איטליכען שטורם פון די כוואַליעס,
ביי איטליכען שטורעם געדראנג.

ווען ס׳שפרייט אוים דאָס שיף ווי א בושעל
די פליגעל און טראָגט מיך גאנץ שנעל :
און אויך ווען דער תהום קאָכט און שטורעמט
ווי נאכגעאהמט וואָלט ער מיין זעעל.

עס פרעגעלט דער ים זיך אין פלאמען
און ס׳זידט ווי א קעסעל די טיעף.
די וואל-פיש געגרייט צו דער סעודה
בעגלייטען אין מחנות די שיף.

כ׳פערגעס אויך מיין איינציגע טאָכטער,
מיין שוועסטער-נשמה, מיין פרייד;
איהר זוהן וואָס זיין אבשייד, אויף שטיקער
צוריסען מיין הארץ האָט מיט לייד.

די פרוכט מיינע לענדענ׳ס, מיין ציערונג,
קען יהודה יהודה׳ן *) פערגעסען?
וואָס בעטורעפט עס אנטקעגען דיין ליעבע
וואָס האָט מיין נשמה בעזעסען?

ביז כ׳וועל דיינע טויערען בעטרעטען,
די טויערען פון הייליגער שטאָדט
און כ׳וועל אלס א קרבן מיין האַרצען
עס מקריב זיין דיר, גרויסער גאָט!
און מיין קבר זאָל ליעבע פערצעהלען,
מיין גרוים ליעבע צו דיר, שטאַרקער גאָט!
(איבערזעצט פון י. י. שווארץ).

.1

אָנגעברוגזט האָט דער ים זיך
און געקנייטשט זיך און געקרומט —
פלוצים האָט ער זיך צובייזערט
און ער וויגט זיך שוין און ברומט.

און אָט לויפען שוין אנטקעגען
ווילד און בייז מיט ווייסען שוים,
כוואליעס לייבען, כוואליעס שלאַנגען,
אויסגעוואקסען פון דעם תהום.

אָט האָט זיך א טאָהל געעפענט,

*) זיין איינציקעל האט אויך געהייסען יהודה.

אַט שטעהט אויף אַ הויכער בארג —
פלאטער, זעגעל ! בויג זיך, מאסטבוים !
דו, מיין הארץ, בלייבסט פעסט און שטאַרק.

האָסט אַ גרויסען גאָט אין הימעל,
ימים שפּאלט ער מיט זיין האַנד ;
אויף זיין פליגעל מיט זיין שטורם
טראָגט ער דיך צום ליעבען לאנד.

.2

מיט דער לבנה-שיין פערזילבערט,
ווייט רינצעלט זיך דער וואסער-שפּיגעל ;
פערשפּרייט האָט זיך אויף אונז די נאַכט
מיט איהר בלאַ-סאמעטענעם פליגעל.

ס'איז נישט קיין נאַכט — ס'א מלכת-שבא !
געהילט אין בלאַס, מיט גאָלד בעפליטערט,
שטיל אטעמט זי, און אויף איהר ברוסט
שעמערירט דאָס גאָלד, שעמערירט און ציטערט.

ווי שאָף צושפּרייט, די קליינע כוואליעס
שטיל וויגען זיך אין לייכטען דרימעל,
עס ציטערען אין ים די שטערען —
ווער איז דאָ ים און ווער איז הימעל ?
צוויי ימ'ען שלאָפען דאָ צוזאמען
צונויפגעלייגט ווי גלייכע ברידער ;
איין דריטער ים אין מיטען שלאָפט נישט :
מיין הארץ מיט זיינע נייע ליעדער.

(ח. נ. ביאליק נאָך ר' יהודה הלוי)

אין אלעקסאנדריא איז ער עמפּפאנגען געוואָרען מיט גרויס כבוד. די פארשטעהער פון דער דאָרטיגער אידישער קהלה זיינען איהם ארויס מקבל פנים זיין. אהרון־בן־ציון אבן

א ל א מ א נ י, דער רב און דאָקטאָר פון אלעקסאנדריא, אליין אויך א דיכטער, האָט איהם אריינגענומען צו זיך אין הויז, דריי מאָנאָט האָט זיך יהודה הלוי אויפגעהאַלטען אין אלעקסאנדריא ביז וואנען ער האָט זיך ערהאָלט פון זיין שווע־רער נסיעה. דאן האָט ער בעשלאָסען פאָרטצוזעצען זיין רייזע.

זיינע פריינד אין מצריים האבען איהם געפּרובירט אי־בעררייִדען, אז ער זאל בעסער דארטען פערבלייבען, אבער ר׳ י ה ו ד ה ה ל ו י איז געבליעבען ביי דאס זייניגע. אין א ליעד בעט ער זיך ביי זיי, אז זיי זאלען איהם מעהר ניט פערהאַלטען, ווייל ער האָט מורא, אז עס קען איהם נאך טרע־פען א סבה און ער וועט ניט זוכה זיין צו זעהן דאָס לאַנד פון זיין בענעהר. „מיין ווּאונש איז צו זיין געשיצט אין די פליעגלען פון גאָט און צו זיין דארטען, וואו מיינע עלטערען זיינען געוועזען.“

אין ק א א י ר א האָט דאמאָלס זיך אויפגעהאַלטען ר׳ שמואל אבו־מאנסור, וועלכער האָט פערטראַטען א וויכ־טיגע רעגיערונגס־שטעלע. ער איז, וויא עס ווייזט אויס, אויך געוועזען דער אנערקענטער הויפּט פון די אלע עגיפּטישע אי־דען. דער דאזיגער אבו־מאנסור האָט איינגעלאַדען ר׳ יהודה הלוי׳ן צו זיך אין קאאירא. ווען ר׳ יהודה הלוי איז אהין גע־קומען, האָט איהם אבו־מאנסור אנגעבאָטען געלד צו דעקען די קאָסטען פון זיין רייזע. ר׳ יהודה הלוי האָט זיך שעהן בעדאַנקט, ענטפערענדיג, אז ער האָט גענוג פאַר זיך און אז ער האָט אויך איבערגעלאָזען גענוג פאַר דער פאמיליע אין שפּאַניען. עטליכע טעג האָט זיך ר׳ יהודה הלוי אויפגעהאַל־טען אין קאאירא, וואו אבו־מאנסור האָט איהם בעזאָרגט מיט די נויטהיגע דאָקומענטען און רעקאָמענדאַציעס, און דאן האָט ער זיך געלאָזען אויף זיין וועג.

דעם איינדרוק, וואס עגיפּטען מיט איהר וואונדער־שעהנע נאַטור האָט געמאַכט אויפ׳ן פּאָעט, קען מען זעהן פון די פאָלגענדע ליעדער:

1

האָט דיא צייט איהר טרויער פערוואָרפען
און אין גלאַנץ און אין שיין זיך בעקליידט ?
און דיא ערד האָט מיט בלומען בעדעקט זיך,
און פון גאָלד-וועב געפלאָכטען א קייט ?

און דיא פעלדער ביים נ י ל ו ס זיי בליהען
אין ליכטיגע פארבען קאָלירט ;
ס׳איז דער מדבר אין גרינע טאַפעטען,
פיראמידען — אין גין - גאָלד פערציערט.

און דיא רייצענדע טעכטער מצריים׳ס
מיט גאָלד און מיט זילבער בעהאַנגען —
און דאָך אזוי פלינק וויא אינדינען
פערפיהרעריש וועקען פערלאנגען.

און דאָס לייכטזיניג הארץ — עס פערגעסט זיך
און חלומ׳ט פון יוגענד אויף ס׳ניי,
אין גן עדן מצריים׳ס, ביים נ י ל ו ס,
וואו ס׳ציהען זיך אָפען און פריי

דיא וויים-בליהענדע גערטנער, און פעלדער
בעדעקטע מיט גאָלדענע זאנגען.
א מערב - ווינד בויגט זיי, און ס׳דאַכט זיך
זיי לויבען דעם בורא און דאנקען.

2

איהר, זינגער, בעזינגט זייער שעהנהייט
און, שפּיעלער, בעגלייט זיי אין כאָר ;
דיא טעכטער דיא שעהנסטע פון מזרח,
דיא צניעות וואָס לויכט אַזוי קלאָהר.

זיי דאַרפען צום זיעג נישט קיין שווערדען,
דיא ארעמס ענטבלויזט — זייער וואפען.
דיא פוילע זייער בליק אויפצוהויבען,
וויא קען זיי דיא ציערונג פערשקלאַפען ?

און וואָלט זייער בליק אַנגעטראָפען
דיא זונן, וואָלט פערדונקלען איהר פּראַכט.
דיא מארמאָר-געזיכטער און לאָקען, —
אָט מאַכען זיי טאָג, און אָט נאַכט.

פערהילעט אין ליכטיגע קליידער,
בעקרוינטע מיט לאָקען פון שווארצען.
זיי האָבען וויא שטערען אין הימעל
זיך איינגעפּאַסט טיעף אין מיין הארצען.

אָט, דאַכט זיך, פערבייטססטו אויף בליהענדע
בוימער, דיא פרויען וואָס שטראהלען.
אריבער צוויי שניר פּערל-ציינער
פריש דופטען דיא ליפּען קאָראַלען.

און ברוסטען — וויא ראָזיגע עפּעל,
דיא פרישקייט פון ראָזען — געזיכטער ;
געשטאַלטען — וויא פּאלמען וויא שלאַנקע,
וואָס טרוימען אין שאָטענס און ליכטער.

(איבערזעצט פון י. א. שווארץ.)

זיין מארשרוט פון עגיפטען און ארץ ישראל איז געווען
דיא אלטע, שווערע וועג. וואו דאס אידישע פאלק האט אין
זיין יוגענד ארומגעוואנדרעוועט גאנצע פערציג יאהר:

דיא צייט האָט מיך אין מדבר פון מצריים
וויים פערשלאָגען.
בעפעהל דיא צייט זיא זאָל מיך ווייטער,
ווייטער אלץ פערטראָגען.

ביז אָנקוקען דעם מדבר פון יהודה
זאָלען מיינע אויגען,
וואו ס׳ליעגט מיין וואונדער-שעהנע לאַנד
אין גלאַנץ בעצויגען.

און דאָרטען זאָל דאָס גרויסע ליכט פון
גאָטעס נאָמען מיך איינוועבען.
און שיינען זאָל זיין הייליגטהום אויף מיר
און שוועבען.

(איבערזעצט פון י. י. שווארץ)

וויא לאנג עס האט איהם גענומען זיין רייזע און ווען ער
איז אנגעקומען קיין ארץ ישראל, איז ניט בעקאנט. אלט און
צובראָכען טרעפען מיר איהם אין צור און אין דמשק.
עס איז ניט זיכער, אויב ער איז געווען אין ירושלים, כאטש
פון א שטעלע אין איינע פון זיינע תפלות קען מען ארויס־
דרינגען, אז ער איז דארטען געווען, אבער אז ער האט זיך
דארטען ניט געקענט לאנג אויפהאלטען. ירושלים איז דאן
געווען אין קריסטליכע הענד. און דיא קריסטען זיינען א פנים
ניט געווען פריינדליך צו איהם. ער בעקלאגט זיך: „צו זעהן
דיין כבוד האט מיין הארץ געגלוסט, און ווען איך בין ענדליך
געקומען צו דיין הייליגען פלאץ, האט מען מיך פון דארטען
פערטריעבען, גלייך וויא איך וואלט געווען א טמא, אן אונ־
ריינער. דעם שיקזאל פון מיין פאלק מוז איך טראָגען. געדול־

דינג זיך בויגנען אונטער דער רוט פון בעדריקער, ווייל איך וויל ניט דיענען צו קיין פאלשען גאט, און נאר צו דיר וויל איך בעטען".

וואו און ווען ער איז געשטארבען, איז אויך ניט בע־וואוסט. דיא פאנטאזיע פון פאלק האט אבער צוגעשפּונען א פּאַסענדע טראגישע ענדע צו דעם דראמאטישען לעבען פון זיין דיכטער... .דיא לעגענדע דערצעהלט, אז ווען ער איז אנגע־קומען קיין ירושלים און האט דערזעהן דיא חורבות, איז ער געפאלען אויף זיינע קניע, האט גענומען קושען דיא זאמד און די שטיינער און האט דאמאלס פערפאסט זיין בעריהמטע טרויער־ליעד: „ציון הלא תשאלי?". ווען ער האט דיא דאזיגע ליעד געענדיגט, האט איהם א רייטענדער בעדואין דערשטאכען מיט זיין שווערד. זיין נשמה איז אויסגעגאנגען מיט „ציון" אויף דיא ליפּען.

בײנקסט אויך נאָך דיינע קינדער, מוטער ציון,
וויא זיי, צווייטע און צושפּרייטע, ביינקען?
ווילסט אויך, ווי זיי פון דיר, אַ ליבען גרוס בעקומען?
דאָ האָסטו איהם אַ גרוס פון נאָהענטע און ווייטע!
אין הארצען דורות-לאַנג געוואָרעמט, טראָגט איהם
פון אַלע עקען וועלט, דורך ימים און מדבריות,
צו דיר אין שוים אַן עלענד קינד דיינס. איינער
פון דיא, וואָס זאפען אָן, וויא טוי דיין ח ר מ ו ן,
דיא פרעמדע בערג מיט ברענענדיגע טרעהרען,
און שטאַרבען אין דער פרעמד פערליעבטע און
פערביינקטע . . .

מיך ציהט צו דיר! ביינאַכט אויף דיינע חורבות
בין איך דיין נאַכט-אַיילע, דיין יאמער-ליעד.
און חלומ׳ט זיך מיר נאָר דיין מאָרגענשטערען—
ווער איך
דיין נאַכטיגאַל, דיין קלינגענדע האַרפּע.

מיך ציהט צו דיר ! מיין הארץ געהט אויס נאָך
יענע ערטער,
וואו דיא אבות האָבען זיך בעגעגענט מיט מלאכים,
וואו דיא שכינה האָט גערוהט, וואו דיין בעשעפער
האָט דיינע טויערען, דיא הייליגע געעפענט
אנ׳קעגען זיינע הימעלשע שערים ;
וואו ניט דיא זון און ניט דיא לבנה, שטערען —
גאָט׳ס עהרע זעלבסט האָט דיר בעשיינט מיט
גלאַנץ . . .

איך גאַר, אז אויסגיסען זאָל זיך מיין זעלע דאָרטען
וואו ס׳פלעגט אמאָל גאָט׳ס גייסט און גאָט׳ס
גענאַד זיך גיסען
אויף דיינע אויסערוועהלטע, מוטער ציון !
וואו נעהמט מען פליגעל ? שטיקערווייז וואָלט
איך מיין הארץ
ווייט, ווייט צווישען דיינע בערג פערטראָגען.
כ׳וואָלט צוגעפאלען צו דיין ערד, כ׳וואָלט
אויסגעקושט
איהר יעדען פוס-טרעט, יעדעס שטיינדעלע
בעזונדער,
און אומגעוואנדערט וואָלט איך טאָג און נאכט
אַ נאַקעטער, אַ באָרפיסער אויף דיינע חורבות.
כ׳וואָלט מיט מיין שטעקען אויסגעמאָסטען אלע
קברים
מיט דיין נשמה-לופט זיך אָנגעאָטהעמט,
זיך איינגעוויקעלט אין דיין זיסען שטויב,
און ביז צום בלינד ווערן בעוויינט דיין חורבן, ציון...
צי קען דיא שיין פאר מיינע אויגען זיס זיין —
אז שווארצע ראבען פיקען דיינע אדלערס ?
צי קען מען לעבען אויף דער וועלט און צוזעהן,
וויא גאַס-הינד שלעפען דיינע טויטע לייבען ?
גענוג, לאָז אָפּ איין ווייל, כוס פון טרויער !
מיין האַרץ איז איבערפול מיט דיר פערביטערט.

כ׳האָב איינגעזאפּט אין זיך דיין שוים מיט דיינע הייוועז . . .
גענוג ! איך וויל איין חלום זעהן און שטאַרבען...
כ׳וויל זעהן, אָה גרויסער גאָט, נאָר איין
שטראהל ליכט,
נאָר איין שטראהל ליכט פון יענעם מאָרגענשטערן,
וואָס דאַרף, וואָס מוז אַמאָל נאָך העל און ליכטיג
זיך אָנצינדען אויף ציון׳ס בלויען הימעל,
בענייען און בעפרישען זיך מיט יוגענד . . .
גענוג, איין זיסען חלום לאָז מיר זעהן נאָך
און אויסגעהן מיט אַ שמייכעל אויף די ליפּען *).

(ח. נ. ביאַליק נאָך ר׳ יהודה הלוי)

* * *

ר׳ יהודה הלוי האָט געשריבען זעהר פיעל. דיא צאָהל פון זיינע ליעדער גרייכט אין דיא טויזענדער. פיעלע פון זיי זיינען פערפאלען געווארען, אבער פיעלע זיינען אויך גע־בליעבען און זיי זיינען צוזאמענגעקליעבען געווארען אין מעהר אדער ווייניגער פאלשטענדיגע זאמלונגען. דיא ערשטע זאמלונג איז געמאכט געווארען פון ר׳ חייא אל־מאראבי, אן אינגערער פריינד פון פאעט. אין דער נייער צייט האט זיך דערמיט אפגעגעבען דער איטאליעניש־אידישער פארשער שמואל דוד לוצאטא (שד״ל). אין יאהר 1893 האט די חברה „אחיאסף״ ארויסגעגעבען א זאמלונג פון זיינע ליעדער. א טהייל פון זיינע ליעדער איז אויך איבערזעצט געווארען אין דייטש, ענגליש, פראנצויזיש און איטאליעניש. היינריך היינע האט אנגעשריעבען איינע פון זיינע גרעסטע פאעמען לכבוד ר׳ יהודה הלוי. צי האט ער געלעזען

*) ביאליק׳ס איבערזעצונג פון דעם „ציון, הלא תשאלי״ איז אין ערטער ניט אין גאנצען נעטריי צום טעקסט. געוויסע שטעלען האט ער אויסגעלאזען, אנדערע האט ער עטוואס געענדערט. אבער ביאליק׳ן איז מעהר וויא אלע אנדערע איבערזעצער געלונגען איבערצוגעבען דיא ברויזענדע געפיהלען און דיא שטארקייט פון דעם אריגינאל.

זיינע שירים אין העברעאישען אריגינאל אדער אין א דייטשער איבערזעצונג, איז ניט בעקאנט. ער ראטה אבער דארטען אין דער פּאעמא זיין פריינדין זיך צו לערנען העברעאיש, כדי זיא זאל קענען לייענען אין אריגינאל ג ב י ר ו ל, מ ש ה א ב ן ע ז ר א און י ה ו ד ה ה ל ו י.

א חוץ וועלטליכע ליעדער האט ער אנגעשריעבען אריבער דריי הונדערט תפילות, סליחות און קנות, וועלכע זיינען פערשפרייט און אנגענומען געווארען אין אלע אידישע קהלות. אפילו דיא קאראאימען האבען אריינגענומען אייניגע פון זיינע תפלות אין זייערע סדורים.

זיינע „הייליגע" ליעדער קענען איינגעטהיילט ווערען אין רעליגיעז־פילאזאפישע און אין נאציאנאלע. דיא מעהרסטע פון זיי זיינען נאציאנאלע. „דיא טייבעלע, וואס דו האסט געטראגען אויף דיינע אדלער־פליעגלען, ווען דו האסט ביי זיך געמאכט א נעסט, — ווארום האסטו איהר פערלאזען פערוואגעלט אין וועלדער, און פון אלע זייטען שטעלט מען איהר נעטצען?" אדער: „זאלען דיא טרעהרען פון דיא בערויבטע דערגרייכען דיין וואהנונג; מיט דיין קראפט ערלייז דיא שעפעלע פון דיא לייבען; דערבארם זיך, פּאסטוך, אויף דיין סטאדע".

ניט אלע מאל זיינען זיינע נאציאנאלע תפלות פול מיט תחנונים און בקשות. גאנץ אפט זיינען זיי איבערפילט מיט צארטליכקייטען און טרייסט־ווערטער צום אידישען פאלק. דער פּאעט זעהט אין זיין פאנטאזיע, וויא דיא ערלייזונג איז שוין געקומען, און ער רופט אויס: „ירושלים, גיעב דיינע שונאים טרינקען דיין ביטערען כוס. עס איז געקומען דיין גליקליכע צייט, דיין געליעבטער האט זיך צוריקגעקעהרט צו דיר. הער דעם טומעל פון דיא אלע, וואס זיינען געקומען פון אלע זייטען דיך צו פייערען און דיך צו בעגריסען".

די בעציהנג צווישען גאט און דעם אידישען פאלק ווערט ביי יהודה הלוי'ן גאנץ אפט פארגעשטעלט אזוי וויא פון א פערליעבטער פּאארעל. אט צו־ווערטלען זיי זיך און צוקריעגען זיך, ווערען בייז איינע אויף דיא אנדערע. אבער דאס דויערט

ניט לאנג. מען איז פון דאס ניי פערליעבט. דער פּאָעט לאָזט דאן „דיא כנסת ישראל" פיהרען א צוויי־געשפּרעך מיט איהר געליעבטען. זיא פּיעשצעט זיך פאר איהם, זיא וויינט, זיא פרעגט ווארום האסטו מיר פערלאזען? ווארום האסטו איבערגעלאזען דיין געליעבטע אין פרעמדע, שלעכטע הענד? און דער געליעבטער לאַסצעט איהר, זאגט איהר זיסע ווערטער, טרייסט איהר מיט גוטע האפנונגען און הייסט איהר ווארטען ביז דיא צייט וועט קומען.

און דיא געליעבטע איז זיכער מיט איהר געליעבטען. זיא וויים, זיא פיהלט, אז סוף כל סוף וועט ער צוריק צו איהר קומען. ער וועט איהר ניט פערבייטען אויף קיין אנדערע. ער וועט זיך ניט לאזען פערפיהרען פון דיא פאלשע חן'דעלעך און אויגעלעך פון פרעמדע פרויען. עס מאכט איהר צום לאַכען, ווען זיא זעהט וויא אנדערע ווילען איהם אפּריידען פון איהר; „די חן'עווריגע, פון איהר היים דערוויטערט, איהר געליעבטער אין צארן. — וואס לאכט זיא? זיא לאכט פון דער טאכטער פון א ד ו ם און פון דיא טעכטער פון א ר א ב י ע ן, ווערכע ווילען ביי איהר דעם געליעבטען אוועקנעהמען. זיא לאכט, וויא קענען זיי זיך פערגלייכען מיט איהר, מיט דער וואונדערבארער שעהנהייט?"

אין זיינע רעליגיעז - פילאזאפישע ליעדער דריקט ער אבער און ווידער אוים דעם געדאנק, אז גאָט קען מען מיט דעם שכל ניט דערגרייכען; מען קען איהם נאר פיהלען מיט'ן הארצען: „מיין הארץ און מיינע געפיהלען קענען דיך געפינען, אבער ניט מיינע געדאנקען קענען דיך דערגרייכען" (לבי וקרבי ימצאוך, אך לא מחשבי ישאוד). אדער: „דער שעפּפער האט ארויסגעבראכט אלץ פון גארנישט, ער ענט־פּלעקט זיך צום הארצען, ניט צום אויג, דארום פרעג ניט ו ו י און ו ו א ו (יוצר המציא כל מאין. נגלה ללבב ולא לעין, כן אל תשאל איך ואין). דאס איז, איבריגענס, דער הויפּט געדאנק און דער לייט־מאָטיוו פון זיין פילאזאפישען ווערק, דער „כוזרי".

* * *

ר' יהודה הלוי איז בעריהמט ניט בלויז אלס פּאָעט, נאָר אויך אלס דיינקער און פילאָזאָף. וויא אלע אנדערע אידישע פּאָעטען און געלעהרטע פון יענער צייט, האָט זיך אויך ר' יהודה הלוי אָבגעגעבען מיט דעם שטודיום פון דער דאמאָלס־דיגער פילאָזאָפיע. ער איז אָבער געוועזען דער ערסטער צווישען זיי, וואָס האָט זיך אָנגעפאנגען צו בעציהען סקעפּטיש צו דער גאנצער פילאָזאָפיע. ער איז געוועזען דער ערסטער צווישען זיי, וואָס האָט זיך ערלויבט צו צווייפלען אין דער אונפעהלבארקייט פון דער פילאָזאָפיע און דיא פילאָזאָפען. ער איז געוועזען דער ערסטער צווישען זיי, וואָס איז ניט פערבלענדעט געוואָרען פון דיא גלענצענדע שכל'דיגע קונצען־מאכעריי און האָאָר־שפּאלטענדענע לאָגישע דריידלעך און פאָרמולעך פון דער פילאָזאָפיע. ער איז געוועזען דער ערסטער צווישען זיי, וואָס האָט זיך ערלויבט צו דיינקען, אז סוף כל סוף איז דיא גאנצע פילאָזאָפיע בלויז א שפּיעל אין ווערטער און אין בעגריעפע, א שעהנער שפּיעל, וואָס קען אפשר בעפריעדיגען דעם מענשליכען שכל אָבער בשום אופן ניט בערוהיגען דאָס מענשליכע הארץ: „און לאָז זיך ניט פערפיהרען פון דער גריכישער פילאָזאָפיע, וואָס האָט בלויז בלומען, אָבער ניט קיין פרוכט". עס איז זעהר מעגליך, אז זיין סקעפּטישע בעציהונג צו דער פילאָזאָפיע איז ניט אזוי געקומען פון א שניידענדער קריטישער אונטערזוכונג, ווי פון א טיעפער רעליגיעזער איבערצייגונג, אָבער דאָס ענדערט ניט דעם רעזולטאַט. ר' יהודה הלוי איז אין יענער צייט פון דער אראביש־אידישער פילאָזאָפיע געוועזען דער ערסטער אידישער סקעפּטיקער בנוגע דער פילאָזאָפיע.

ר' יהודה הלוי'ס כוזרי איז ניט קיין ריינע אָבהאנדלונג איבער דער פילאָזאָפיע, וואָס האָט קיין שום שייכות ניט מיט דער טראדיציאָנעלער אידישער אמונה, ווי דאָס איז צום ביישפּיעל אבן־גבירול'ס „מקור חיים". ער איז אויך ניט קיין פּרוב צו פעראייניגען און הארמאָנירען דעם יודענטהום מיט דער גריכישער פילאָזאָפיע.

וויא עס איז צום ביישפּיעל דעם רמ"בם'ס „מורה נבוכים“. ר' יהודה הלוי דאַרף ניט זוכען קיין תירוצים, ער דאַרף ניט מאַכען קיין פּשרות צווישען דעם יודענטהום אין דער פילאָזאָפיע, וויא דאָס האָבען געטהאָן אנדערע פאַר און נאָך איהם, ווייל ער בעטראַכט ניט דיא פילאָזאָפיע אלס דעם מקור פוי אלע אמת'ען. אויב דיא גריכישע פילאָזאָפיע שטימט ניט איין אין אלע פּרטים מיט דעם יודענטהום, איז עס דיא שולד פון דער פילאָזאָפיע ; זאָל זיא זיך פערענטפערען, זאָל זיא זוכען תירוצים.

דער „כוזרי“ איז ניט קיין פילאָזאָפישע אָבהאַנדלונג. ער איז פריהער פאַר אלץ פּשוט א פערטהיידיגונג פון דעם יו־ד'ענטה.ום, א פערטהיידיגונג געגען אלע געגנער, סאַי געגען דער פילאָזאָפיע און סאַי געגען די אַנדערע אמונות. דער נאָמען פון זיין ווערק אין דעם אַראַבישען אָריגינאַל איז מאַקע דאַרום געווען : „א פערטהיידיגונג פאַר דיא ערני־עדעריגטע אמונה“. דאָס אידישע פאָלק און דאָס יודענטהום ווערען אטאַקירט פון אלע זייטען ; זיי ווערען בעליי־דיגט און בעשפּאָט פון דיא אלע אַרומיגע פעלקער. דאָס נעהמט זיך דערפון, וואָס דיא אידען זיינען אַזוי שוואַך און הילפלאָז, וואָס זיי זיינען אין גלות, צוזייט און צושפּרייט, און האָבען ניט זייער אייגענע מלוכה. ר' יהודה הלוי, דער גרויסער אידישער פּאַטריאָט, קען ניט בלייבען גלייכגילטיג דערצו, און ער נעהמט זיך אונטער צו בעווייזען, אז דאָס יו־דענטהום איז דאָס גרעסטע, דאָס בעסטע, דאָס העכסטע ניט בלויז פון אלע אַנדערע רעליגיאָנען, נאָר אויך פון דער פילאָזאָפיע. דאָס אידישע פאָלק, כאָטש אונטערדריקט, פער־פאָלגט און ערניעדעריגט איז דאָך דאָס אויסערוועהלטע פון אלע פעלקער, איז דאָס האַרץ פון דער מענשהייט. און אפילו אין זיינע ליידען און צרות איז דאָ א פערבאָרגענער מיין, א פערבעהאלטענע כונה, א בעשטימטער תכלית.

א „פערטהיידיגונג פאַר דיא ערניעדעריגטע אמונה“, אָבער דער כוזרי איז מעהר וויא דאָס, ער איז מעהר וויא א פערטהיידיגונג. ר' יהודה הלוי האלט זיך גאַנץ אָפּט אָן דעם

כלל, אז דיא בעסטע פערטהיידיגונג איז א געלונגענע אטאקע, און דער „כוזרי" איז מעהר אן אטאקע געגען דיא געגנער פֿון יודענטהום וויא א פערטהיידיגונג פון יודענטהום.

געשריבען איז דער „כוזרי" אין דער פֿאָרמע פון א צוויי־געשפּרעך. דעם קעניג פון דיא כאזארען (דעם „כוזרי") האָט זיך עטליכע מאָל גע'חלום'ט, אז א מלאך האָט צו איהם גע־זאָגט: „דיין כונה איז גוט, אָבער דיינע מעשים טויגען ניט". ער האָט דאר"ם בעשלאָסען אוועק צו ווארפען זיין געטצענדיענסט און געפינען דיא ריכטיגע אמונה. ער האָט געשיקט רופען צו זיך א פילאָזאָף און האָט איהם געבעטען, אז ער זאָל איהם ערקלעהרען דיא יסודות פון זיין גלויבען און זיין עטהיק. דער פילאָזאָף האָט איהם געגעבען זיין ענטפער, אָבער דער קעניג איז געבליעבען מיט איהם אונצופריעדען. ער האָט דאמאָלסט בעשלאָסען צו שיקען נאָך די פארשטעהער פון דיא קריסטען און מאהאמעדאנער. וועגען דיא אידען האָט ער גאָר גיט געטראכט, „ווייל זיי זיינען אזוי ערניעדע־ריגט, און אזוי ווייניג, און אזוי פערמיאוסט ביי אלעמען". דער קריסטליכע־ פארשטעהער האָט איהם ערקלעהרט דיא יסודות פון זיין אמונה, בעגרינדענדיג זיך אויף דער אידי־שער תורה און דיא אידישע נביאים. דער קעניג איז אויך מיט איהם געבליעבען אונצופריעדען און ער האָט גענומען; פערנאנדער פרעגען דעם מאהאמעדאנישען געלעהרטען וועגען זיין אמונה. אויך דער מאהאמעדאנער האָט בעגרינדעט זיין אמונה אויף דער אידישער תורה. דער כוזרי האָט ביי זיך געטראכט: „איך זעה, אז איך וועל מוזען אָנקומען צו דיא אידען, ווארום זיי אלע ברייינגען ראיות פון דער אידישער תורה; זיי אלע זיינען מודה, אז דיא אידישע תורה איז אמת און אז דיא אידען זיינען געוועזן דיא אויסערוועהלטע". ער האָט געשיקט רופען א אידישען געלעהרטען, וועלכער זאָל איהם ערקלעהרען דיא יסודות פון דער אידישער אמונה. דער אידישער געלעהרטער קומט און גיט איהם זיין ערקלעהרונג. עס ציהען זיך לאנגע דעבאטען איבער אלערליי רעליגיעזע, עטהישע און פילאָזאָפישע פראגען. דער כוזרי פרעגט קשיות

און דער אידישער געלעהרטער, דער „חבר“. ווי ר׳ יהודה הלוי רופט איהם, גיט זיינע תירוצים, ביז דער קעניג ווערט איבערצייגט אין דעם אמת פון דער אידישער אמונה, און ער און זיין פאָלק ניהמען אן דעם אידישען גלויבען.

ר׳ יהודה הלוי, גלייך וויא דער אראבישער פילאָזאָף אל־גאזאלי, פון וועמען ער איז וואהר־שיינליך בעאיינפלוסט געוואָרען, איז ענטוישט אין דער פילאָזאָפיע. זיא, דיא פילאָזאָפיע, קען ניט בעפריעדיגען דעם מענשליכען גייסט און קען ניט בערוהיגען זיין הארץ. זיא קען ניט דורכדרינגען דיא טיעפסטע טיעפעניסען, זיא קען ניט ארונטעררייסען דעם שלייער, וואָס פערדעקט די סודות פון דער גאָטהייט, פון דער שעפּפונג, און זיי צו ענטפּלעקען פאר דער מענשליכער אויג. דער מענשליכער שכל איז צו שוואך און צו קליין דאָס צו טהאָן. דער מענשליכער שכל האָט זיינע גרענעצען און קען העכסטענס פערשטעהען און בעגרייפען אלץ וואָס עס געפינט זיך „ניעדריגער פון דעם גלגל פון דער לבנה“, דאָס הייסט אלץ וואָס עס געפינט זיך אויף אונזער וועלט, אָבער ניט דאָס וואָס געפינט זיך העכער דערפון. דער מענשליכער שכל איז שוואך און הילפס־לאָז, ווען ער פאנגט זיך אָן צו בעשעפטיגען מיט פראגען, וואָס שטעהען אויסערהאלב זיינע חושים און ערפאהרונגען. דער שכל טאפּט דאָרטען ארום אין דער פינסטערניס, ער בלאָנ־דזשעט וויא אין א פרעמדען לאנד און מוז דאָרטען האָבען א פיהרער און א וועג־ווייזער.

ר׳ יהודה הלוי אטאקירט דיא פילאָזאָפען און דיא פילאָזאָפיע ניט וויא איינער וואָס האָט וועגען דעם קיין ידיעה ניט און ער האָט מורא, אז זיא קען אונטערגראבען זיין אמונה. ער אטאקירט איהר וויא א מענש, וואָס פער־שטעהט איהר גאנץ גוט און ווייס אלע איהרע שוואכקייטען. ער צייגט ארויס א געוואלדיגע בקיאות אין דער גריכישער און אין דער אראבישער פילאָזאָפיען. ער ציטירט און דערמאָנט מעהר פילאָזאָפישע שרייבערס וויא אירגענד וועלכער אנ־דערער אידישער געלעהרטער פאר איהם. ער אטאקירט דיא

שוואכע זייטען פון דער פילאָזאָפיע; ער אַטאַקירט איהר פאר איהר גרויסער חוצפה, וואָס זיא וויל מיט דער הילף פון א פּאָאר שכל'דיגע פארמולען און לאָגישע סילאָגיזמען אריינדרינגען אין דעם סוד פון אלע סודות. דיא פילאָזאָפען, ווען זיי בעטראכטען דיא וואונדערבארע חכמה און דעם סדר פון דער וועלט, דיא חכמה פון דעם קלענסטען מילבעלע, זאָגען זיי, אז דאָס איז דיא נאַטור. אָבער וואָס איז די נאטור? ס'איז אזא קראפט, וואָס זיי אליין ווייסען ניט וואָס דאָס איז. עס קומט אויס, וויא דיא נאַטור וואָלט געווען א בעל שכל, וואָס טהוט אלץ מיט א תכלית. זיי רופען עס נאַטור, אָבער דאָס איז ניט מעהר וויא אן אנדער נאָמען. עס קומט אויס וויא דיא נאַטור איז אויך א בורא. דיא עלעמענטען, די זונן, דיא לבנה און דיא שטערען האָבען בעשטימטע אייגענשאפטען, אָבער מיר קענען ניט זאָגען, אז זיי האָבען חכמה, ווארום חכמה איז בלויז שייך ביי איינעם, וואָס טהוט אלץ מיט א פלאַן און מיט א כונה (ספר הכוזרי, מאמר ראשון).

ער לאכט פון דיא פילאָזאָפען און זייער בעגריעף פון אונשטערבליכקייט. זיי מיינען, אז דיא אונשטערבליכקייט בעשטעהט אין דעם, וואָס דער מענשליכער שכל פעראייניגט זיך און בעהעפט זיך מיט דעם גרויסען וועלט־שכל און ווערט א טהייל פון איהם. אז דאָס איז דיא העכסטע מדרגה צו וועלכע א מענש קען דערגרייכען, און אז ער קען דערצו גרייכען בלויז דורך שטודירען און פארשען. עס קומט אויס, אז נאָר זיי, דיא פילאָזאָפען, קענען דערגרייכען דיא דאָזיגע מדרגה. ער פרעגט מיט א ביטערען סארקאזם: „אויב זיי פעראייניגען זיך מיט דעם וועלט־שכל, טאָ פאר וואָס קומען זיי צו פערשיעדענע אמת'ען? פאר וואָס האָבען זיך דיא נשמות פון ארי סטאָטעלס און פּלאַטאָ און דיא איבעריגע פילאָזאָפען זיך ניט פעראייניגט (אין דעם אלגעמיינעם וועלט שכל)? פאר וואָס ווייסען זיי ניט איינער דעם אנדערענס מיינונג, איינער דעם אנדערענס אמת, און פאר וואָס מיידען זיי ניט אויס זייערע סתירות? פאר וואָס דארפען זיי קומען צו זייערע אמת'ען בהדרגה, דורך

לאָגישע הנחות און שליסע, פאר וואָס קריגען זיי ניט זייערע אמת'ען פּלוצלונג, פּונקט וויא עס איז ביי גאָט אָדער ביי דעם וועלט־שכל ? פאר וואָס פערגעסען זיי צייטענווייז זייערע אמת'ען ? וואָס ווערט פון דיא פילאָזאָפישע נשמות ווען זיי זיינען שכור אָדער ווען זיי ווערען קראַנק ?... און וואָס פּאסירט מיט אזא פילאָזאָף ביי וועמען זיין נאטור האָט זיך געביטען און ער האָט זיך אריינגעלאָזען אין אויסעגלאסענקייט ? האָט ער דאן צוויי נשמות, איינע אין גן־עדן און איינע אין גהינום ? און וויפיעל דארף עס אַ מענש שטודירען און פאָרשען, כדי ער זאָל זוכה זיין צו אונשטערבליכקיים ?" (ספר הכוזרי, מאמר חמישי, י"ד).

דער מענשליכער שכל איז ניט בכוח צו פערענטפערען די אלע גרויסע וועלט־פּראבלעמען, און דערפאר זעהען מיר טאקע, אז דיא פילאָזאָפען זיינען זיך ניט איינינג צווישען זיך. יעדער האָט זיך דארום זיין אמת און זיין שיטה, וואָס איז ניט מסכים און איז אַ סתירה צו דעם אמת און צו דער שיטה פון דעם אנדערען : „עס זיינען כמעט ניטאָ קיין צוויי פילאָזאָפען, וואָס זאָלען האָבען איין מיינונג ניט בלויז אין פראגען פון איבער דער נאטור, נאָר אויך אין פיעלע פראגען פון דער נאטור. און אויב איהר טרעפט אַ כתה, וואָס האַלט זיך אָן איין מיינונג, איז עס ניט דערפאר, ווייל זיי זיינען דערצו געקומען מיט זייער אייגענעם שכל, נאָר ווייל זיי האַלטען זיך אָן דיא שיטות פון זייערע רביים, וויא דיא תלמידים פון פ י ט ה א ג אָ ר א ס, ע מ פּ ע ד א ק ע־ ל ע ס, ה י פּ א ק ר א ט ו ס, א ר י ס ט אָ ט ע ל ס, פּ ל א ט אָ און אנדערע" (ספר הכוזרי, מאמר חמשי, י"ד).

עס איז אָבער דאָ אַן אנדער מקור פון וויסען, וועלכער איז פיעל זיכערער און ראיעלער. דאָס איז אַ וויסען, וואָס קומט ניט דורך דיאלעקטישע מעטהאָדען און דורך לאָגישע פאָרמולען, וועלכע זיינען אזוי ניט זיכער, און אזוי פערפּיהדעריש. דאָס איז אַ העכערער מין וויסען, אַ וויסען וואָס קומט צום מענשען אונמיטעלבאר, פּלוצלונג און מיט אמאָל, אזוי וויא אַ בעלייכטונג פון הימעל. דער מענש זעהט

און בעגרייפט דאן זאכען, וואָס זיינען אונמעגליך צו בע־גרייפען מיט די געוואוינליכע חושים. דאס איז א גייסטיגער זעהן. דאס איז א מין זעקסטער חוש. ר׳ י ה ו ד ה ה ל ו י רופט עס אָן „חוש הרוחני״ און אויך „חוש הנסתר״. „מיט אונזערע חושים בעגרייפען מיר די קערפערליכע וועלט; מיט דעם פערבאָרגענעם חוש בעגרייפען מיר דיא ניט־קער־פערליכע וועלט. דער וואס האָט יענעם פערבאָרגענעם חוש, יענער זעהט די זאכען ווי זיי זיינען אין דער ווירקליכקייט״. (ספר הכוזרי, מאמר רביעי, ג׳).

ניט אלע מענשען האָבען דעם דאָזיגען פערבאָרגענעם חוש; בלויז די אויסערוועהלטע, די נביאים, האָבען איהם. „און דער יעניגער, וואָס בעזיצט יענע פערבאָרגענע אויג איז דער אמת׳ער זעהעדיגער. ער בעטראכט אלע מענשען ווי בלינדע, און ער לערנט זיי און צייגט זיי די ריכטיגע וועג״ (ספר הכוזרי, מאמר רביעי, ג׳). וואָס דאָס איז פאר אזא מין חוש, איז ר׳ יהודה הלוי ניט זיכער. „עס קען זיין, אז דאָס איז דיא פאנטאַזיע, וואס ארבייט צוזאמען מיט דעם שכל״.

די נביאים בעגרייפען זייערע זעהונגען אין בילדער; זיי זעהען אין געשטאַלטען, יעדער לויט זיין השגה נאָך. זייערע אלעמענס זעהונגען זיינען אמת, כאָטש זייערע געשטאַלטען זיינען ניט די זעלבע. „עס איז פונקט ווי איינער וואָלט זאָ־גען: אָט יענער מיט די זיידענע קליידער איז דער קעניג און א צווייטער וועט זאָגען: אָט יענער מיט׳ן בעפעהלענדען קוק איז דער קעניג. זיי זאָגען ביידע אמת: איינער האָט דער־קענט דעם קעניג אַז זיינע קליידער און דער צווייטער אַז זיין קוק. דער קעניג איז דער זעלבער״.

די נביאים זעהען דורך דעם זעקסטען חוש בילדער און געשטאַלטען, וואס מיר פּראָסטע מענשען זעהען ניט, אבער דאס מיינט ניט, אז זייערע זעהונגען זיינען דארום בלויז איל־לוזיאָנען, פאנטאזיען, וואָס האָבען קיין ממשות ניט. אונזער הסכמה איז דאָ ניט וויכטיג. עס איז וויכטיג, אז זיי, דיא נביאים, זיינען אויף דעם מסכים. מיר מיט אונזער חוש פון

געשמאַק ווייסען, למשל וואס עס איז ביטער און וואס עס איז זיס; אויב אימיצער וועט אָנרופען זיס—ביטער, וועלען מיר זאָגען, אז ער איז ניט נאַטירליך, ווייל זיין חוש פון געשמאַק איז געגען אונזער אַלעמענס חוש פון געשמאַק. די ראיה אויף די אמת'קייט איז די הסכמה פון דעם גאַנצען מין. כל זמן דער מין נביאים זיינען זיך אייניג און זיינען מסכים אויף די אמת'קייט פון זייערע זעהונגען, איז עס א גענוגענדער בע־וויז, אז זייערע זעהונגען זיינען ווירקליכקייטען, כאָטש פאַר אונז קענען זיי אויסווייזען ווי אילוזיאָנען. דער נביא בע־לאַנגט דורך זיין פערבאָרגענעם חוש צו אן אַנדער מין.

דער נביא קען מיט זיין פערבאָרגענעם חוש אריינדרינגען אַהין, וואו דער גרעסטער פילאָזאָף קען מיט זיין שכל ניט דערגרייכען. דער נביא בעגרייפט עס אונמיטעלבאר; ער זעהט גאָט דורך זיין פערבאָרגענעם חוש אין געשטאַלטען. דאָס מיינט ניט, אז גאָט איז חס ושלום א געשטאַלט. דאָס מיינט בלויז, אז דער נביא זעהט איהם אזוי אין זיין פאָר־שטעלונג, אז אזוי אנטפּלעקט ער זיך צום נביא. „ער הערט איהם אין זיין נשמה, ניט מיט זיינע אויערען; ער זעהט איהם אין געדאַנק, אבער ניט מיט די אויגען" ((ושומע דבריו בנפשו לא באזניו, ורואה אותו במחשבתו לא בעיניו, כוזרי כאמר ראשון).

די געשטאַלטען, וואס דער נביא זעהט זיינען בלויז סימ־באָלען. זיי זיינען נויטהיג, ווייל נאָר דורך די סימבאָלען קען זיך די מענשליכע נשמה פעראייניגען אין בעהעפטען מיט גאָט. די מענשליכע נשמה איז אזא, וואס קען ניט בעוועגט ווערען, קען ניט הינגעריסען ווערען דורך ריינע אבסטראַק־ציעס. „א מענש קריגט ליעב א שעהנעם בילד, ווען ער זעהט איהם, ניט ווען מען דערצעהלט איהם וועגען דעם". א מענש מוז זיך דערפיהלען צו גאָט, ניט בלויז זיך דער־טראַכטען צו איהם. „און אויב אימיצער וועט זאָגען, אז זיין געדאַנק קען זיך בעהעפטען מיט גאָט דורך זיין שכל אַליין, ניט צו דאַרפען זיך פערלאָזען אויף עטוואָס פיהלבאַרעס, ווי א פאָרשטעלונג פון ווערטער, אדער שריפט, אדער ביל־

דער, געזעהענע צו פאַרגעשטעלטע, זאָלסטו איהם ניט גלויבען“ („ואל תאמין למתחכם, שיאמר כי מחשבתו מתחברת על סדר עד שיגיע אל כל הענינים הצריכים באלהות בשכלו לבד, מבלתי שיסמוך אל מורגש, בראות דמיון ממלות, או מכתב, או מצורות, נראות או מתדמות“. כוזרי, מאמר רביעי).

דער גאָט פון דעם פילאָזאָף לאָזט דעם מענשען קאלט און גלייכגילטיג. ער קען ניט בעוועגען די מענשליכע נשמה, ער קען ניט אָנפילען זיין הארץ מיט ליעבע און ציטערנים. ער איז א קאלטע, אינדיפערענטע ערשטע אורזאכע, וואָס וויס ניט און אינטערעסירט זיך ניט מיט דער וועלט און מיט די מענשען. ווען די פילאָזאָפען זאָגען, אז גאָט האָט בעשאַפען די וועלט, מיינען זיי דערמיט בלויז צו זאָגען, אז ער איז די אורזאכע פון איהר ענטשטעהונג. ער האָט דערביי ניט געהאָט קיין ווילען, קיין כונה, קיין ציעל און קיין תכלית. דאָס איז א גאָט ביי וועמען עס איז ניט שייך קיין ליעבע און קיין שנאה, ביי וועמען מען קען ניט בעטען און פאר וועמען מען קען ניט מתפלל זיין. דאס איז דער גאָט פון שכל, אבער ניט דער גאָט פון הארצען. „דאָס איז דער גאָט פון אריסטאָטעלסען און ניט דער גאָט פון אברהם“ (כוזרי, מאמר רביעי).

ניט אלע מענשען גלייך קענען בעגרייפען גאָט אויף א גלייכע מדרגה, פונקט ווי ניט אלע קערפערס גלייך נעהמען אין זיך אריין די זעלבע זונען־שטראהלען. דימאנטען נעהמען אין זיך אריין מעהר זונען־שטראהלען ווי א פראסטער שווארצער שטיינדעל. מאנכע מענשען בעגרייפען גאָט בלויז אלס די ערשטע סבה. דאס קען בעגרייפען יעדער בעל שכל. יעדער בעל שכל פערשטעהט, אז די וועלט מוז האָבען אן אורזאכע. צו בעגרייפען אבער גאָט אלס דעם בעוואוסטזיניגען שעפּפער פון די וועלטען, וואָס האָט א תכלית און א כונה, קען מען נאָר דורך דער נבואה. די מענשען, וואס בעגרייפען איהם בלויז אלס דיא ערשטע אורזאכע האָבען אין זיך אריינגענומען נאָר ווייניגע פון די געטליכע שטראהלען; די נביאים, וואס האָבען בעגריפען איהם אלס שעפּפער און פיהרער, וואס טהוט אלץ מיט א כונה און מיט א תכלית, האָבען אריינגענו־

מען אין זיך פיעל מעהר פון דיא געטליכע שטראהלען. דעם גאָט, וועלכען מען בעגרייפט מיט'ן שכל אליין בעצייכענט ר' יהודה הלוי מיט דעם נאָמען „אלוהים“, א קראפט. דער גאָט, וועמען די נביאים האָבען בעגריפען אין וואס איז דער שעפפער און פ י ה ר ע ר פון די וועלטען ווערט ביי איהם בעצייכענט מיט דעם נאָמען „י ה ו ה“. די נביאים מיט זייערע ריינע נשמות האָבען אריינגענומען אין זיך מעהר פון די געטליכע שטראהלען, פּונקט ווי די דימאַנטען, וואָס נעהמען אריין אין זיך מעהר זונען־שטראהלען, און זיי האָ־בען בעגריפען דעם דאָזיגען ג אָ ט פ ו ן ה א ר צ ע ן, וועלכער איז „יהוה“ (כוזרי, מאמר רביעי, ט"ו).

די נביאים האָבען איהם בעגריעפען דערפאר, ווייל זיי זיינען די גליקליכע אויסערוועהלטע, וואס זיינען געבענשט מיט דעם „פערבאָרגענעם חוש“, מיט דער „גייסטיגער אויג“. אָבער פאר וואָס זיינען דוקא זיי די אויסערוועהלטע ? פאר וואָס האָבען בלויז זיי דעם דאָזיגען חוש ? ר' י ה ו ד ה ה ל ו י פּרובירט עס צו דערקלעהרען אויף א וויסענשאפט־ליכען אופן, און זאָגט דערביי ארויס געדאנקען, וועלכע זיינען גאַנץ מאָדערנע. דאָ איז כדאי צו בעמערקען, אז ר' יהודה הלוי האָט אין זיין „כוזרי“ ארויסגעבראכט איינינע געדאנ־קען, וועלכע זיינען נאָך היינט ניט פערעלטערט געוואָרען. איהר קענט גאָר ניט אויסזעצען געגען די געדאנקען גופא, כאָטש איהר האָט פיעל אויסצוזעצען געגען דעם, ווי ער ווענ־דעט זיי אָן. אזוי איז צום ביישפּיעל זיין געדאנק, אז עס איז דאָ א וויסען, וואס דער מענש קען דערגרייכען דורך א פערבאָרגענעם חוש, דורך א גייסטיגען זעהן, דורך אינטואי־ציע, לעצטענס אויסגעארבייט געוואָרען פון דעם בעריהמטען אידיש־פראנצויזישען פילאָזאָף ב ע ר ג ס אָ ן. ב ע ר ג־ס אָ ן זוכט עס צו בעגרינדען אויף ביאָלאָגישע יסודות און רופט עס ניט אן א „פערבאָרגענער חוש“ אדער „נבואה“, אָבער דער געדאנק איז אין עצם דער זעלבער. ר' יהודה הלוי'ס בעהויפּטונג, אז דער מענשליכער וויסען, וואס קומט פון היס־טאָרישער ערפאהרונג איז מעהר פערטרויאונגסווערטה וויא

זער וויסען וואס קומט פון ספעקולאַטיווען דענקען, און אז די היסטאָרישע ענטוויקלונג שפּיעלט א גרויסע ראָלע אין רע־ליגיאָן און אין קולטור, די דאָזיגע בעהויפּטונג איז נאָך גיל־טיג אויך היינט, כאָטש דאָס וואס ער רופט היסטאָריע זיינען בלויז לעגענדען לויט אונזער היינטיגען בעגריף. זיינע גע־דאנקען וועגען דער ווירקונג פון דעם קלימאַט אויף דעם מענ־שען און וועגען די אייגענשאַפטען פון די עלטערען, וואס ווע־רען איבערגעגעבען בירושה צו די קינדער, זיינען ניט ווניגער אינטערעסאנט און מאָדערנע.

וואָרום אלזאָ האָבען בלויז די נביאים דעם דאָזיגען פער־באָרגענעם חוש?

ר׳ יהודה הלוי פאנגט אן פון דעם, וואס ער רופט היס־טאָריע.

דער ערשטער מענש, א ד ם ה ר א ש ו ן, איז געווען דער מוסטער פון פאָלקאָמענהייט. שוין דערפאר אליין, וואס גאָט האָט איהם בעשאַפען. ער האָט געקראָגען די העכסטע נשמה, דעם פאָלשטענדיגסטען שכל וואס א מענש קען האבען. א חוץ דעם האט ער אויך בעזעסען א געטליכען כוח וואס שטעהט איבער׳ן שכל (דער „פערבארגענער חוש“). מיט דעם דאזיגען כוח האט ער געקענט זיך בעהעפטען אן גאט און אָן דער רוחניות׳דיגער וועלט. דורך דעם האָט ער געקענט וויסען די אמת׳ען אונמיטעלבאר, אהן שטודירען.

אדם האט געהאט פיעל קינדער, אבער ניט אלע האבען פון איהם איבערגענומען בירושה דעם דאזיגען כוח. ה ב ל איז געווען דער יעניגער, וואס איז געווען עהנליך אויף אדם׳ען. ווען ק י ן האט איהם אויס קנאה ערמארדעט, איז געבארען געוואָרען ש ת, וועלכער איז געווען עהנליך אויף אדם׳ען. די איבריגע קינדער פון אדם׳ען און זייערע קינדער האבען שוין די דאזיגע אייגענשאפט ניט בעזעסען. אזוי איז די דאזיגע מעלה איבערגעגאנגען פון דור צו דור, פון פאטער צום קינד (ניט צו אלע קינדער) ביז נ ח ׳ן.

נ ח האט געהאט דריי קינדער. י פ ת האט זיך בעזעצט אין די צפון־לענדער. אין די קעלטערע געגענדען;

ח ם האט זיך בעזעצט אין די דרום־לענדער, אין די הייסע געגענדען; ש ם איז געבליבען זיצען אין די מיטעלע געגענדען, וואו דער קלימאט איז מיטעלמעסיג און גלייך. פון די מיטעלע געגענדען איז ארץ ישראל דער מיטעלפונקט און האט דעם בעסטען קלימאט. זי איז דארום דאָס לאנד פון דער נבואה. ש ם האָט געקראָגען די נבואה בירושה פון נ ח'ן און האָט עס איבערגעגעבען צו ע ב ר'ן. און אזוי איז עס איבערגעגעבען געוואָרען צו א ב ר ה ם'ן. אברהם'ס פאטער, ת ר ח, האט ניט בעזעסען די דאזיגע מעלה און ער איז געווען א געצענדיענער. „עס טרעפט גאנץ אָפט, אז א מענש גיט זיך ניט איין אין זיין פאָטער. נאָר אין זיין עלטער־פאָטער" (דאָס וואָס מען רופט איצטער „אטאוויזם"). פון אלע אברהם'ס קינדער האָט יצחק געקראָגען די דאָזיגע מעלה בירושה. פון יצחק'ן האָט עס געקראָגען יעקב, און פון יעקב'ן אלע זיינע צוועלף קינדער.

דאס אידישע פאלק, וואס שטאמט אב פון די דאזיגע צוועלף קינדער פון יעקב איז דארום דאס איינציגע פאלק, וואס איז מסוגל געווען צו האבען נביאים צווישען זיך. אבער אויך נאר דאמאלס, ווען עס האט זיך אויפגעהאלטען אין דעם לאנד, וואס איז צוליעב דעם קלימאט מסוגל צו נבואה, אין ארץ ישראל.

איצטער האט דאס אידישע פאלק מעהר קיין נביאים ניט. אבער מיר ווייסען, אז די תורה וואס מיר האבען איז געגעבען געוואָרען פון גאָט דורך דעם גרעסטען פון אלע נביאים, פון מ ש ה'ן, און די שפּעטערע נביאים האבען אונז שטענדיג געוואָרענט, אז מיר זאלען איהר אבהיטען. די אמת'קייט פון דער תורה דארף ניט בעוויזען ווערען מיט שכל'דיגע ראיות, ווייל מיר ווייסען עס פון היסטארישע פאקטען, פון די פיעלע וואונדער, וואס איז צו אונז בעוויזען געוואָרען. א מופת, אן ענדערונג אין דעם געוועהנליכען גאנג פון דער נאטור, איז דער בעסטער בעוויז. און אזעלכע וואונדער זיינען געווען פיעל. די היסטאריע איז דער אמת'ער מקור פון דעם מענש־ליכען וויסען. די ענטפלעקונג אויפ'ן בארג ס י נ י איז א

היסטארישער פאקט. זעקס הונדערט טויזענד מענשען האבען עס בייגעוואוינט, און עס קען דאך ניט זיין, אז זיי אלע האבען געזאגט דעם זעלבען ליגען. ניט נאר די אידען, נאר אויך די קריסטען און מאהאמעדאנער גיבען צו און זיינען מודה אין דער ענטפלעקונג אויפ׳ן בארג סיני, ווייל א היסטארישער פאקט קען ניט אבגעלייקענט ווערען. די שפאלטונג פון ים און דער „מן“ וואס די אידען האבען געקראגען אין דער מדבר פערציג יאהר כסדר זיינען אויך היסטארישע פאקטען. . די אמת׳קייט פון דער אידישער תורה ווערט אלזא בעוויזען פון דער היסטאריע.

„זאגט דער כוזרי: ווער עס הערט אייערע רייד, אז גאט האט גערעדט מיט אייער פאלק, אז ער האט געשריבען פאר אייך די לוחות און דערגלייכען, איז בערעכטיגט צו זאגען, אז איהר גלויבט אין א קערפערליכען גאט. מען קען אייך דערפאר ניט בעשולדיגען, ווייל די היסטאריע זאגט אויף דעם עדות, און מען מוז פערווארפען דעם שכל.“

„זאגט דער חבר: חס ושלום, דאס וואס דער שכל פער־ווארפט און ערקלעהרט פאר פאלש, טהוט גאט ניט ערקלעה־רען פאר אמת. דער ערשטער פערזאג אין די עשרת הדברות איז צו גלויבען אין גאט; דער צווייטער איז, אז מען טאר ניט מאכען קיין בילד און קיין געשטאלט פון איהם. ווי קענען מיר מאכען א בעהויפטונג, אז גאט איז א קערפער, ווען־רענד מיר זאגען ,אז אפילו דער מענש, דער אמת׳ער מענש, ניט זיינע גליעדער און גוף וואס זיינען בלויז זיינע כלים, נאר זיין נשמה, איז אויך אונקערפערליך ? ביי גאט איז אבער אלץ מעגליך, כאטש מיר ווייסען ניט בעשטימט, ווי אזוי דאס איז פארגעקומען. פונקט ווי גאט האט בעשאפען די וועלט מיט זיין ווילען אליין, אזוי איז אויך מעגליך, אז ער האט בעשאפען די לוחות מיט די אויסגעקריצטע עשרת הדברות אויף זיי. מען קען זיך אויך פארשטעלען, אז די לופט וואס האט דערגרייכט די אויערען פון דעם נביא איז געקומען מיט דעם געשטאלט פון די בוכשטאבען, וואס האבען אנגעצייגט

די ענינים. וועלכע גאָט האָט געלאָזען וויסען דעם נביא אדער דעם גאַנצען פאָלק. אגב זאָג איך ניט, אַז דאָס האָט דווקא פּאַסירט אויף אַזאַ אופן. מעגליך, אַז דאָס איז פאַרגעקו־מען אויף אַן אַנדער טיעפערען אופן" (כוזרי מאמר ראשון).

ווען דער „חבר" פאַנגט אָן צו דערצעהלען דעם כוזרי די יסודות פון דער אידישער אמונה, זאָגט ער: „מיר גלויבען אין דעם גאָט, וואָס האָט אונז ארויסגענומען פון מצרים". דער כוזרי ווערט בייז: „איך האָב געמיינט, אַז דו וועסט מיר אָנגעפאַנגען צו ערקלעהרען, אַז דו גלויבסט אין דעם גאָט, וואָס האָט בעשאַפען הימעל און ערד". דער חבר ענטפערט: ווען משה איז געקומען צו פרעה'ן, האָט ער איהם ניט גע־זאָגט, אַז דער גאָט, וואָס האָט בעשאַפען די וועלט, מיר און דיר, האָט מיר צו דיר געשיקט. ער האָט געזאָגט, דער גאָט פון די אידען האָט מיר געשיקט, דער היסטאָרישער גאָט. ביי דער ענטפּלעקונג אויפ'ן בארג סיני האָט גאָט גע־זאָגט: „איך בין אייער גאָט, וואָס האָט אייך ארויסגע־נומען פון מצרים" און ער האָט ניט געזאָגט: „איך בין דער גאָט, וואָס האָט בעשאַפען די וועלט". די אידישע רע־ליגיאָן איז אַ היסטאָרישע. אונזערע עלטערען האָבען געזעהן די ענטפּלעקונג אויפ'ן בארג סיני, און מיר ווייסען עס פון דער היסטאָריע, וואָס איז אַזוי גוט ווי געזעהן".

„זאָגט דער כוזרי: הייסט עס, אַז אייער תורה איז נאָר געגעבען געוואָרען פאַר אייך".

„זאָגט דער חבר: יע, אַזוי איז עס. אָבער אויך אַלע אומות, וואָס בעהעפטען זיך מיט אונז, וועלען קריגען פון דאָס גוטעס, וואָס גאָט וועט מיט אונז טהאָן, כאָטש זיי זיי־נען ניט אין גאַנצען גלייך מיט אונז, ווייל מיר זיינען די אוי־סערוועהלטע צווישען די מענשען."

„זאָגט דער כוזרי: וואָלט ניט גלייכער געווען, אַז די תורה זאָל געגעבען ווערען צו דער גאַנצער וועלט, אַז אַלע מענשען זאָלען זוכה זיין דערצו?"

„זאגט דער חבר: וואלט ניט גלייכער געווען, אז אלע לעבעדיגע זאלען זיין מענשען מיט שכל? האסטו שוין פערגעסען, וואס איך האב דיר דערקלעהרט וועגען דעם, ווי אזוי די געטליכע אייגענשאפטען פון אדם'ען האבען זיך אי־בערגעגעבען בלויז צו מאנכע פון זיינע קינדער. דאס אידי־שע פאלק שטאמט אב פון די צוועלף קינדער פון יעקב'ן, וועלכע האבען אלע געקראגען בירושה די דאזיגע מעלה פון נבואה."

דאס אידישע פאלק איז דאס אויסערוועהלטע, ווייל עס שטאמט אב פון א העכערען מין מענש, פון דעם מין מענש, וואס קען זעהן מיט'ן „פערבארגענעם חוש". דאס מיינט אבער ניט, אז בלויז דאס אידישע פאלק איז זוכה צו „יענער וועלט" און צום אייביגען לעבען. „מ י ר ב ע ר ו י ב ע ן פ ו ן ק י י ן מ ע נ ש ע ן נ י ט, פ ו ן ו ו ע ל כ ע א מ ו נ ה ע ר ז א ל נ י ט א ב ש ט א מ ע ן, א ב ע צ א ה ־ ל ו נ ג פ א ר ז י י נ ע ג ו ט ע מ ע ש י ם. מיר זאגען בלויז, אז דאס פאלק וואס איז נעהנטער צו איהם ביים לע־בען, דערגרייכט א העכערע מדרגה פון גליק נאכ'ן טויט".

דער כ ו ז ר י ענטפערט מיט א ביטערע איראניע: און וואס בעסער עס איז אייך אויף יענער וועלט, אלץ ער־גער דארף אייך זיין אויף דער וועלט"....

„זאגט דער חבר: דו לאכסט פון אונז פאר אונזער ארעמקייט? האסטו דען ניט בעמערקט, ווי אלע גרויסע פעלקער בעריהמען זיך און זיינען שטאלץ ניט מיט זייערע גרויסע גבורים און קעניגע, נאר דוקא מיט דיא, וואס האבען געפריידיגט: „ווער עס שלאגט דיר אויפ'ן רעכטען באק, גיעב איהם אויך די לינקע, און ווער עס נעהמט דיין מאנטעל, גיעב איהם אויך דיין העמד"? ווייסטו דען ניט, אז זיי שטאלצירען גראדע מיט זייערע מארטירער? דאס זעלבע איז אויך מיט די מאהאמעדאנער. אונזערע צרות בעווייזען: אז מיר שטעהען אויף א נעהענטערע מדרגה צו גאט טאקע דער מאר, וואס מיר ליידען" (כוזרי מאמר ראשון, קי"א — קי"ג).

דאָס וואָס דאָס אידישע פאָלק האָט ניט קיין אייגענע מלוכה, קען ניט דיענען אלס א בעוויז, אז עס איז פארלאָזען פון גאָט. דיא קריסטען און דיא מאהאָמעדאנער, וואָס קריעגען איינע געגען דיא אַנדערע, האָבען ביידע גרויסע מלוכות, און עס קען דאך ניט זיין, אז זיי זיינען ביידע אמת. אין דעם אידישען גלות איז דאָ א געוויסע געטליכע כונה. לאָמיר נעהמען אלס ביישפּיעל דעם קערענדעל, וואָס ווערט אריינגעטהאָן אין דער ערד. ער ווערט דאָרטען פערפוילט און עס בלייבט אויגענשיינליך פון איהם גאָרניט. אין דער אמת'ן אָבער זויגט ער אריין אין זיך די ערד און דאָס וואסער און די אַנדערע עלעמענטען און פערוואנדעלט זיי אין מעהר קערענדלעך. ער דערהויבט די ערד און די עלעמענטען צו זיין מדרגה, און עס וואקסט ארויס א זאנג, וואָס ענטהאלט אין זיך פיעל קערנער. דאָס אידישע פאָלק אין גלות איז ווי דער דאָזיגער קערענדעל: ער דערהויבט די אַנדערע פעלקער צו זיין מדרגה. „און ד י ע ז ע פ ע ל ק ע ר — דיא קריסטען און דיא מאהאָמעדאנער — זיינען פ א ר ל ו י פ ע ר, ווי אַ הקדמה, צו דעם ערווארטעטען משיח, וועלכער איז דיא פרוכט. זיי וועלען אלע ווערען איין פרוכט און עס וועט זיין איין בוים, און דאמאָלס וועלען זיי ריהמען און טהייער האַלטען דעם וואָרצעל, וועלכען זיי האָבען מבזה געוועז" (כוזרי, מאמר רביעי, כ"ג). מיר ליידען צרות און בזיונות. אָבער עס איז דאך אונז זעהר לייכט פון זיי פטור צו ווערען. מיט איין ווארט ווָאלטען מיר זיך געקענט בעפרייען פון אונזער שקלאַפעריי און ערניעדערונג. מיר ליידען דיא אלע צרות, ווייל מיר ווילען ניט אויפגעבען אונזער תורה. דאָס אידישע פאָלק איז צווישען די אַנדערע פעלקער, ווי דאָס הארץ אין גוף. דאָס הארץ ליידעט פון די קראנקהייטען פון אלע גליעדער. דאָס אידישע פאָלק ליידעט פון די שלעכטס פון די אַנדערע פעלקער. אזוי ווי דאָס הארץ קען ניט ליידען פון א וואונד, א ראק און דאָס גלייכען, ווייל דאָס

וועט ברייננגען שנעל דעם טויט, אזוי קען דאָס אידישע פאָלק ניט זיין לאנג שלעכט און זינדיג.

ווייסען מיר אלזאָ, אז 1) דאָס אידישע פאָלק איז דאָס אויסערוועהלטע, ווייל עס שטאמט אָפּ פון די מענ־שען, וואָס האָבען פון דיא פריהערדיגע דורות געקראָגען בירושה די מעלה פון נבואה; 2) ארץ ישראל איז צו ליעב איהר געמעסיגטען קלימאט דיא לאנד, וואָס איז ראוי צו נבואה; 3) די אידישע תורה איז בעשטעטיגט געוואָ־רען מיט אונבעשטרייטבארע היסטאָרישע פאקטען, און דער היסטאָרישער אמת איז זעהר צופערלעסיג, מעהר זיכער, ווי דער אמת פון ספעקולאטיווען דיינקען; 4) דער אידישער גלות און דיא אידישע צרות האָבען א בעשטימטע געטליכע כונה. בלייבט איצטער צו בעווייזען מיט וואָס דיא אידישע תורה איז בעסער פאר דער פילאָזאָפיע און פאר די אנדערע רעליגיאָנען.

די פילאָזאָפען, ווען זיי פארשען וועגען דער גאָטהייט, האָבען דערביי קיין אנדער כונה ניט, ווי נאָר צו בעפריעדיגען זייער וויסענסדורשט. זיי בעשעפטיגען זיך דערמיט אויף דעם זעלבען אופן, ווי זיי בעשעפטיגען זיך מיט אַן אנדער ווי־סענשאפט, ווי מיט אסטראָנאָמיע, למשל. דאָס איז אָבער נאָך ווייניג. די פאָרשונג וועגען גאָט דאַרף האָבען א הע־כערען ציעל, א העכערען תכלית. דער מענש דאַרף זיך קענען פערטיעפען און בעהעפטען אין איהם; איהם ליעב האָ־בען און זיך קענען מוסר נפש זיין פון זיינט־וועגען. ער דאַרף זיך לערנען צו געהן אין זיינע וועגען.

דער מענש מיט זיין שכל אליין קען אָבער ניט וויסען, וועלכע מעשים ער דאַרף טהאָן, אום צו געפעהלען גאָט. גע־וויסע גוטע מדות קען דער מענש דערגרהען מיט דעם שכל אליין, אז זיי זיינען גוט, אָבער אפילו וועגען דיא דאָזיגע מדות קען ער אויך ניט וויסען דעם שיעור און די מאָסס. ער איז געגליכען צו אן אונוויסענדען מענשען, אין וועמעס הענר

עס זיינען אריינגעפאלען דיא רפואות פון א בעריהממטען דאָקטאָר. מענשען קומען צו איהם נעהמען רפואות און ער גיט זיי. אבער ער ווייס ניט וועלכע רפואה איז גוט פאר דעם חולה און וויפיעל דער חולה דארף דערפון קריעגען. עס לאזט זיך אויס, אז די גוטע רפואות מאכען גאר קראנק די מענשען אנשטאט זיי געזונד צו מאכען. עס איז בלויז דער גוטער און געניטער דאָקטאָר, וועלכער ווייס וואָס מען דארף געבען צו יעדען און וויפיעל ער דארף קריגען (כוזרי, מאמר ראשון ע"ט).

עס איז אמת, אז צווישען דיא מצוות אין דער תורה געפינען זיך אזעלכע, וואָס מיר פערשטעהן ניט זייער צוועק, אבער עס איז אָהן ספק פאראן א ציעל און א כונה אין זיי.

דער עיקר אין א רעליגיאָן זיינען דיא גוטע טהאטען. גוטע ווינשען און גוטע כונות אליין זיינען וועניג. „אדום (די קריסטען) און ישמעאל (די מאהאמעדאנער) האָבען זיך צוטהיילט מיט דער וועלט און פיהרען מלחמות איינע געגען דיא אנדערע. יעדער פון זיי איז ביי זיך גערעכט, זייער כונה איז פון גאָט'ס וועגען. זיי געהען אין זייערע געבעטהייזער, זיינען מתפלל, פאסטען, און זייער ציעל איז צו הרג'ענען איינער דעם אנדערען. און זיי גלויבען, אז מיט זייער הרג'ענען טהוען זיי א נחת רוח צו גאָט, און יעדער פון זיי מיינט, אז ער קומט דערפאר אריין אין גן־עדן (כוזרי, מאמר ראשון, ב').

די אידישע רעליגיאָן איז א רעליגיאָן פון טהאטען און נים בלויז פון גוטע כונות. זי פאָדערט ניט פון דעם מענשען קיין אונמעגליכעס. זיא פערלאנגט פון איהם ניט, אז ער זאל זיך אבזונדערען פון דער וועלט. ביי אירען זיינען ניטאָ קיין מאָנאַסטירען. דיא אידישע תורה איז א תורה פון לעבען. זיא לערנט דעם מענשען זיך צו פרעהען מיט'ן לעבען און פון איהם הנאה צו האָבען. דאָס לעבען איז גוט און דיא תורה פערשפרעכט לאנגע יאָהרען צום פרומען. א פרומער

ביי אידען איז אזא, וואָס קען בעהערשען זיינע פערלאנגען און קען זיי קאָנטראָלירען. ער ערפילט זיינע גייסטיגע און קערפערליכע פערלאנגען אין א בעשטימטע מאָס און אין א בעשטימטען סדר (כוזרי, מאמר שלישי).

דיא קאראאימען, וועלכע האָבען פערוואָרפען דעם תלמוד און די „תורה שבעל פה" (די טראדיציע) האָבען גע־מאכט א גרויסען טעות. עס זיינען פאראנען פיעלע מצוות און שטעלען אין דער תורה, וואָס זיינען ניט קלאָהר און אונפער־שטענדליך אָהן דער טראדיציע. ר' יהודה הלוי בריינגט דאָרטען פיעלע מצוות, וואָס וואָלטען ניט געקענט ער־קלעהרט ווערען אָהן דער תורה שבעל פה. די קאראאימען, וועלכע ווילען יענע אלע מצוות ערקלעהרען מיט זייערע אייגענע סברות, זיינען זיך ניט אייניג צווישען זיך. סוף כל סוף האָבען זיי זיך געמוזט אויסארבייטען אן אייגענע טראדיציע. אויב אזוי, איז דאָך אונזער טראדיציע פיעל זי־כערער, ווייל זיא איז עלטער. אָט געפינט זיך צום ביישפיעל אין דער תורה א געזעץ „עין תחת עין", אן אויג פאר אן אויג. דאָס איז א געזעץ, וואָס לייגט זיך ניט אויפ'ן שכל. האָבען מיר אויף דעם א טראדיציע, אז דאָס מיינט צו בע-צאָהלען פאר דער אויג (כוזרי, מאמר שלישי, מ"ז).

* * *

עס איז אונמעגליך איבערצוגעבען בקצור דעם אינהאלט פון דעם „כוזרי", איינער פון די מערקווירדיגסטע ביכער פון דער מיטעל - אלטערליכער אידישער ליטעראטור. צוזאמען מיט בריליאנטענע טיעפע געדאנקען, מיט וואונדערבארע פאָעטישע פערגלייכונגען, מיט דיא צארטעסטע רעליגיעזע געפיהלען, מיט די ערעלסטע געפיהלען פון ליעבע צום אי־דישען פאָלק, צום אידישען לאנד, צו דער אידישער תורה און צו דער העברעאישער שפראך, צוזאמען מיט דעם גע־פינען זיך דאָרטען אויך א היבשע ביסעל שטותים פון אונ־

זער איצטיגען שטאַנדפּונקט. ווען איהר דערמאַהנט זיך אָבער אין וועלכע צייט ער איז געשריעבען געוואָרען, וואונדערט איהר זיך ניט אויף די שטותים; איהר וואונדערט זיך מעהר אויף די טיעפקייט און פרישקייט פון פיעלע פון זיינע געדאַנקען, וועלכע זיינען נאָך עד היום ניט פערעלטערט געוואָרען.

בעשטרייטענדיג די בעדייטונג און דעם אויטאָריטעט פון דער פילאָזאָפיע, אָבלאָכענדיג פון דיא פילאָזאָפען און זייערע פּרעטענזיעס אויף אונפעהלבאַרקייט, קען זיך ר׳ יהודה הלוי צום סוף אזוי וויא ניט איינהאַלטען, און אין פינפטען טהייל פון דעם „כוזרי" גיט ער איבער די פילאָזאָפיע פון זיין צייט.

די דאָזיגע פילאָזאָפיע איז שוין דעם לעזער בעקאַנט פון די פאַריגע אַרטיקלען. די עקזיסטענץ, די איינהייט, די אונקערפּערליכקייט און די אונענדליכקייט פון גאָט ווערט איז דער דאָזיגער פילאָזאָפיע בעוויעזען דורך דער וועלט־שעפּפונג, די וועלט, זייענדיג א צוזאַמענגעשטעלטע, מוז זיין א בעשאַפענע. גאָט איז די ערשטע סבה, וואָס קען ניט האָבען קיין סבה צו זיך, און אַלס אַזעלכער מוז ער זיין איינער, אונענדליך, אייביג, אונקערפּערליך און אזוי ווייטער.

ר׳ יהודה הלוי האַלט זעהר וועניג פון דער גאַנצער פילאָזאָפיע. ער גיט איבער די פילאָזאָפישע אַרגומענטען בקצור און בעמערקט דערביי, אז דאָס איז ניט מעהר ווי שכל׳דיגע גימנאַסטיק („אין בזה תועלת זולת החדוד בדברים").

דער גאָט פון ר׳ יהודה הלוי, דער גאָט פון משה און די נביאים, איז אַן עטהישער ווזען און ניט בלויז די ערשטע סבה. ר׳ יהודה הלוי׳ן אינטערעסירט דאַרום שטאַרק די פראַגע פון פאַראויסבעשטימונג (דעטערמיניזם) און פרייען ווילען. האָט דער מענש א פרייען ווילען אָדער ניט? אויב עס איז ניטאָ קיין פרייער ווילען, קען דאָך אויך ניט זיין קיין בעצאָהלונג און בעשטראָפונג. אויב עס איז אָבער יע דאָ א פרייער ווילען, טאָ ווי אזוי קען עס שטימען מיט דעם געדאַנק, אז גאָט ווייס אַלץ פון פאַראויס? אויב גאָט ווייס פון פאַר־

אוים אַלץ וואָס דער מענש וועט טהאָן, הייסט דאָך עס, אַז דער מענש האָט קיין אַנדער ברירה ניט.

פון טעגליכער ערפאַהרונג וויסען מיר, אַז דער מענש האָט אַ פרייען ווילען. דער מענש איז ביי זיך בעוואוסט, אַז ער קען האַנדלען פריי. דער מענש בעזאָרגט זיך מיט געוועהר געגען זיין פיינד און מיט שפייז און געטראַנק פאַר זייז הונגער און דורשט. מען וועט זאָגען, אַז ער איז דערצו געצוואונגען צוליעב דעם געפאַהר פון דעם שונא אָדער צוליעב זיין הונגער, אָבער דערמיט גופא גיעבען זיי דאָך שוין צו, אַז עס זיינען פאַראַנען אַנדערע אורזאַכען אַ חוץ די ערשטע אורזאַכע. וואָס בעשטימען די מענשליכע טהאַטען. אַלץ וואָס פאַסירט אויף דער וועלט זיינען פאָלגען פון אורזאַכען, און אַז איהר וועט אַנאַליזירען די גאַנצע קייט פון אורזאַכען און פאָלגען, וועט איהר סוף כל סוף קומען צו די ערשטע אורזאַכע. דאָס מיינט אָבער בשום אופן ניט, אַז אַלע פאַסירונגען שטאַמען ארויס דירעקט פון דער ערשטער אורזאַכע; עס זיינען דאָ פ ע ר־מ י ט ל ע נ ד ע אורזאַכען. אין דעם לאַנגען קייט פון אור־זאַכען און פאָלגען איז דער מענשליכער ווילען גופא אויך אַן אורזאַכע, די לעצטע און די ענטשיידענדע אורזאַכע אין בעצוג צו זיין האַנדלונג.

דיא אַלע פאַסירונגען קענען איינגעטהיילט ווערען אין פיער קלאַסען: 1) אין נ ע ט ל י כ ע, ווי צום ביישפיעל די וועלט־שעפּפונג און דער סדר העולם; 2) נ אַ ט י ר ל י כ ע, ווי צום ביישפיעל אַז פון דעם צוזאַמענלעבען פון מאַן און פרוי ווערט געבאָרען אַ קינד. די זריעה פון מאַן און דאָס בלוט פון דער פרוי זיינען די פערמיטלענדע אורזאַכען, און האָבען אַ בעשטימטען ציעל און כונה צו פערפאָלקאָמענען די נאַטור. 3) צ ו פ ע ל י ג ע, וועלכע ווערען אויך ארויסגערופען פון פערמיטלענדע אורזאַכען, אָבער ביי וועלכע עס איז ניטאָ קיין ציעל און קיין כונה. 4) פ ר י י ע טהאַטען פון דעם מענשען, אין וועלכע דער מענשליכער ווילען איז די פערמיטלענדע אורזאַכע. ר׳ יהודה הלוי איללוסטרירט זיין געדאַנקען מיט

איינינע ביישפּיעלע, פון וועלכע דאָ ווערט געבראכט דאָס פאָלגענדע: דער נביא רעדט, ווייל ער איז דערצו געצוואונגען פון גאָט'ס קראַפט, ער האָט ניט קיין ברירה — דאָס איז א געטליכע אורזאכע; מענשען ריידען צווישען זיך מיט זייערע פערשיעדענע שפּראכען, וואָס בעשטעהען פון געוויסע קלאַנגען און בעוועגונגען, דאָס איז די נאַטירליכע וועג פון צוזאמענריידען און דיא מענשען האָבען דערביי א ציעל און א תכלית. דער משוגענער רעדט און עס קלעפּט זיך ניט א וואָרט צו א וואָרט, אהן א ציעל און אהן א כונה, — דאָס איז א צופעליגער ריידען. דער פּאָעט זיצט און קלייבט זיינע ווערטער און אויסדריקע, וואַרפט אוועק איין וואָרט און קלייבט אויס אן אנדערען, וואָס פּאַסט זיך בעסער צו זיין ענין, דאָס איז א פרייער אויסוואהל פון ווערטער.

דער מענש האָט א פרייען ווילען, און דאָס איז ניט קיין סתירה מיט גאָט'ס וויסען. פּונקט וויא אונזער וויסען פון דער פערגאַנגענהייט איז ניט די סבה פון דאָס געשעהענע, אזוי איז גאָט'ס וויסען פון דער צוקונפט ניט קיין סבה פון דאס וואס וועט געשעהן".

* * *

און ווען דער לאַנגער ויכוח צווישען דעם כוזרי און דעם חבר האָט זיך געענדיגט, האָט דער לעצטער איהם ערקלעהרט אז איצטער איז געקומען די צייט, ווען ער פערלאָזט איהם, ווייל ער וויל געהן אין ארץ ישראל.

נאָך'ן דערענדיגען זיין ווערק דעם כוזרי, האָט זיך ר' יהודה הלוי ווירקליך גענומען צו זיין רייזע אין ארץ ישראל.

XI.

ר׳ אברהם אבן־עזרא און זיין כאראקטער. — דער פיעל זייטינסטער פון אלע זיינע צייט־גענאסען. — זיין בעדייטונג אלס ביבעל־קריטיקער און קאמענטאטאר. — זיין פאעזיע. — דיא אידישע לאגע אין מאהאמעדאנישען שפאניען. — דיא פערפאלגונגען פון דיא אלמאהאדען געגען דיא אידען. — דער אבן־עזרא פערלאזט שפאניען און פאנגט אן זיין וואנדער־לעבען. — דיא צוויי פעריאדען פון זיין לעבען. — זיינע וויסענשאפטליכע און מאטהעמאטישע ספרים. — זיין פילאזאפיע. — דער אבן־עזרא איז איינער פון דיא וואס מאכט בעקאנט אייראפא מיט דער אידיש־שפאנישער קולטור.

איינער פון די גרעסטע פערזענליכקייטען פון יענער צייט איז געווען ר׳ אברהם אבן־עזרא, וועלכער איז בעסער בעקאנט אלס „דער אבן עזרא“. ער איז געבארען געווארען אין טאלעדא, שפאניען, אין יאהר 1092 (לויט גרעטץ אין 1088) און איז געשטארבען אין ק א ל א ה א ר א, אין יאהר 1167.

ער איז געווען בעפריינדעט מיט אלע גרויסע מענשען פון זיין צייט, וועלכע האבען פון איהם געהאט די העכסטע מיינונג. זיין עלטערער צייט־גענאסע דער פאעט משה אבן־עזרא רעדט פון איהם אלס פון א גרויסען פילאזאף. זיין אינגערער צייט־גענאסע אברהם אבן־דאוד אין זיין „סדר הקבלה“ זאגט וועגען איהם: „ער איז געווען דער לעצטער פון די גרויסע מענער, וואס זיינען געווען דער שטאלץ פון דעם שפאנישען יודענטהום. ער האט געשטארקט די הענד

פון דעם אידישען פאָלק מיט זיינע ליעדער און מיט זיינע טרייסט־ווערטער". ער איז אויך געוועזן א נאָהענטער פריינד פון ר' יהודה הלוי.

דער „אבן־עזרא" איז געוועזן דער פיעל־זייטיגסטער פון זיינע אַלע צייט־גענאָסען. זיין ליטעראַרישע טהעטיגקייט האט זיך בעצויגען אויף אַלע געביטען פון דער מענשליכער וויסענשאַפט און קונסט. און ער האט זיך אין זיי אַלע מעהר אדער ווענינער אויסגעצייכענט. ער איז געוועזן פּאָעט, פילאָזאָף, וויסענשאַפטס־מאַן, אסטראָנאָם און מאַטהעמאַטי־קער, אסטראָלאָג (ער האט געגלויבט אין שטערנזעהעריי), און פילאָלאָג. ער האט וועגען די אַלע געגענשטענדען גע־שריעבען. אם מעהרסטען אבער האט ער זיך אויסגעצייכענט און זיך אויף אייביג פערדיענט געמאַכט אַלס קאָמענטאַטאָר און ביבעל־קריטיקער. ער ווערט פון פיעלע בעטראַכט אַלס דער ערשטער וויסענשאַפטליכער ביבעל־קריטיקער. און שפּי־נאָזא אין זיין „טהעאָלאָגיש־פּאָליטישען טראַקטאַט" ציטירט איהם אַלס אויטאָריטעט. אזוי צום ביישפּיעל איז אבן־עזרא דער ערשטער, וואס האט זיך ערלויבט אנצודייטען, אז דער בוך „ישעיה" ווי מיר האָבען איהם איצטער, איז צוזאַמענגע־שטעלט פון צוויי בעזונדערע פערפאַסערס, וואס האָבען גע־לעבט אין גאַנץ פערשיעדענע צייטען. דער „ערשטער ישעיה" איז ביז דעם קאַפּיטעל פערציג; פון קאַפּיטעל פער־ציג ביז דער ענדע פון דעם בוך איז פון ישעיה דעם צווייטען. ער איז אויך דער ערשטער וואס האט געמאַכט די השערה, אז דער ספר „איוב" איז אן איבערזעצונג. וועגען בוך „אסתר" בעמערקט ער, אז דאָרטען געפינט זיך ניט דער־מאָנט גאָט, און ער וואונדערט זיך וואָרום ער איז אריין אין די הייליגע שריפטען.

אין זיין כאַראַקטער איז ער געוועזן איינער פון די זאָנ־דערבאַרסטע מענשען, א מענש פון שטימונגען און קאַפּרי־זען. ער האט ניט געהאַט קיין בעשטימטע, אויסגעשפּראָכע־נע, קלאָהרע וועלט־אנשויאונג. ער איז געוועזן א מענש פון ספיקות און האט זיך גאַנץ אָפט געוואָרפען פון איין עקסט־

רעם צום צווייטען. ער איז געוועזן אזוי ווי געמאכט פון ווידערשפרוכען און סתירות, און אין איהם האבען זיך פער־אייניגט גענענזעצטע מיינונגען און געפיהלען. ער איז געוועזן אי אויסגעשפראכען און אי צוריקגעהאלטען; ער זאגט ארוים די פרייעסטע געדאנקען, אבער ער זאגט זיי ארוים אזוי פערשטעלט, מיט אזעלכע סודות און דונקעלע אנצוהערעניסען, אז נאר יחידי סגולה פערשטעהען וואס ער מיינט. דערביי איז ער בשום אופן ניט קיין היפאקריט; צביעות איז פרעמד דעם כאראקטער פון אבן־עזרא. ער איז א מענש פון מאמענט. אט איז ער א ראדיקאלער פריידענ־קער און אט איז ער א פערביסענער פרומאק; אט איז ער א שארפער, אונ׳ברחמנות׳דיגער קריטיקער און אט זידעלט ער אם שארפסטען אנדערע פאר זייער צו פרייע קריטיק; אט גלויבט ער אין גאט און אט האט ער מורא פאר דער ווירקונג פון די שטערען. אט לאכט ער פון דער וועלט און די רייכע מיט זייער נארישען יאגען זיך נאך כבוד, און אט פיהלט ער זיך שטארק בעליידיגט, וואס מען האט איהם ביי א מאהלצייט ניט געגעבען זיין חלק פיש צום ערשטען. קומט ער צופאהרען אן אורח אין פראנקרייך און דערוויסט זיך, אז דער גרעסטער פראנצויזישער איד פון יענער צייט, דער בעריהמטער „רבינו תם" שרייבט אויך ליעדער. ווערט ער בייז און פרעגט אין א ליעד: „ווי קומט דער פראנצויז אין דעם פאלאסט פון פאעזיע?" און וועז יענער, בעשיידענער מענש וואס ער איז געוועזן, ענטפערט איהם אין א ליעד, וואו ער דריקט אוים בעוואונדערונג און דרך ארץ צום פרעמדען, וואנדערענדען פאעט, געהט אבן עזרא אריבער צום אנדע־רען עקסטרעם און ערקלערט זיך שיעור ניט אלס שקלאף פון רבינו תם. אין קליינע און אין גרויסע זאכען, אין זיין פריוואט לעבען און אין זיין פארשען, איז אבן עזרא א מענש פוי שטימונגען.

גאנץ ריכטיג זאגט וועגען איהם גרעטץ: „זיין קלאה־רער קוק, זיין שארפער, אנאליטישער שכל, זיין שניידענדע קריטיק, וועלכע האלט זיך פון קיין זאך ניט אב און וואס

פיהרט איהם כמעט צום פאנטהעאיזם, געהט האנד אין האנד מיט א טיעפען דרך ארץ פאר אויטאריטעטען. דאס האט געפיהרט דערצו, וואס ער האט, ווי אן אמת׳ער פאנאטיקער, אטאקירט אונאבהענגיגע דענקער אין אפיקורסות. זיין גרונטאוונער שכל, וועלכער האט אונטערזוכט דעם אור־שפרונג פון יעדער ערשיינונג, האט איהם ניט צוריקגעהאל־טען פון צו בלאנדזשען אין די דונקעלהייטען פון דעם מיסטי־ציזם. איבערפילט מיט בטחון אין גאט, אין וועמעס הענד ער האט זיך אין גאנצען איבערגעגעבען, האט ער פון דעסט־וועגען געגלויבט אין דעם איינפלוס פון די שטערען, פון וועלכען קיין מענש קען ניט אנטרינען. אויף אזא אופן איז אבן־עזרא געווען אן אונערשראקענער קריטיקער און א שקלאף צום בוכשטאב פון געזעץ, א ראציאנאליסט און א מיסטיקער, א טיעף־רעליגיעזער מענש און אן אסטראלאג״.

אבן־עזרא איז זיין גאנצען לעבען געווען א גרויסער קבצן. ער האט ניט געוואוסט היינט פון וואס ער וועט דעם מארגעדיגען טאג לעבען, און ער האט שטענדיג געמוזט אנ־קומען נאך הילף צו זיינע פריינד און פערעהרער. די פאלקס־לעגענדע שטעלט איהם פאר שוין אין זיינע יונגע יאהרען אלס בעטלער. זיא דערצעהלט: „אז אבגעריסענער און גע־קליידעט ווי א בעטלער איז ער אריינגעקומען אין דער הויז פון דעם רייכען ר׳ יהודה הלוי. דער לעצטער האט באלד דערקענט אין דעם בעטלער א געלעהרטען מענשען און א גרויסען פּאָעטישען טאלאנט. ער האט איהם אריינגענומען צו זיך אין הויז און האט איהם געגעבען זיין איינציגע טאכ־טער פאר א ווייב״. די מעשה וועגען דעם, אז ער איז געווען ר׳ יהודה הלוי׳ס אן איידים איז ניט אמת. עס איז בעקאנט אז ר׳ יהודה הלוי׳ס טאכטער האט געהאט בלויז איין זוהן, וואס האט געהייסען יהודה, וועהרענד דער אבן עזרא דער־צעהלט, אז ער האט געהאט פינף קינדער און זיין זוהן, וועל־כער האט שפעטער אנגענומען דעם מאהאמעדאנישען גלוי־בען, האט גאר געהייסען יצחק. אבער, אז ער איז געווען א גרויסער ארימאן, אויף דעם זאגט אבן־עזרא אליין עדות.

אין זיינע ליעדער בעקלאגט ער זיך גאנץ אפט אויף זיין
ארימקייט, ווענלבע ער ערקלערט דורך זיין שלעכטען מזל און
דורך דער ווירקונג פון די שטערען אין הימעל.

דער הימעל האט ביי מיין געבוירען
א ריכטונג אן אנדערע גענומען;
ווען איך וואָלט מיט ליכט אויך געהאנדעלט
וואָלט קיינמאָל די נאכט ניט געקומען.
איך זוך אלץ מיין גליק און געפין ניט,
פערבלאָנדזעט אין הימעל מיין שטערען;
ווען איך וואָלט תכריכים פערקויפען
וואָלט דעמאלט דער טויט גאר אויפהערען.
(איבערזעצט פון אברהם רייזין).

און ניט נאר האט ער קיין מזל ניט אין זיינע געשעפ־
טען, נאר אפילו ווען ער דארף געהן צום גביר בעטען א טובה
אדער א גמילות חסד, געפינט ער איהם ניט, ווי אויף צו־
להכעים אין דער היים:

קום איך צום גביר אין דער פריה
איז ער גאר שפּאַציערען געפאָהרען;
קום איך אין אָווענט צום גביר —
נאר וואס אנשלאָפען געוואָרען.

אדער ער פאָהרט
אדער ער ליעגט;
דעם ארעמען מענשען
קיינמאָל ניט גליעקט..
(איבערזעצט פון אברהם רייזין).

ניט אלע מאָל ברייננגט איהם זיין ארימקייט אין א גע־
דריקטער שטימונג. ער איז א פרעהליכער קבצן, און מאכט

אָפּט חוזק פון זיך אליין. ער בעשרייבט זיין מאַנטעל, וועל־כער דיענט איהם ביינאַכט אין זיין וואַנדער־לעבען אַלס גע־צעלט. דורך די לעכער קען ער בעטראַכטען די אַלע שטערען פון הימעל, וועלכע שיינען דורך זיי אריין.

כ׳האָב אַ מאַנטעל איז ער אַלט —
האָט פערלאָרען זיין געשטאַלט.
ווי אַ זיפּ איז ער געוואָרען
זיפּ דורך איהם כאָטש ווייץ און קאָרן.
ווען עס ווערט פון איהם געמאַכט
אַ געצעלט אין פינסטערער נאַכט
זעה איך דאַן דורך איהם אין גאַנצען
ווי די אַלע שטערען גלאַנצען.
זיינע לעכער — אַ פערמעג!
ווי די צעהנער פון אַ זעג.
און די לאַטעס—האָב איך מורא —
זיינען מעהר שווין פאַר דער סחורה.

* * *

ליעבער גאָט, איהם בייט מיר אום
אויף אַ מאַנטעל צו מיין רוהם!

(איבערזעצט פון אברהם רייזין).

און ווען ער געפינט זיך אין אַן ערנסטערע שטימונג, שרעקט איהם אויך די ארעמקייט ניט. ארעם צו רייך, גליק אדער אונגליק, וואס איז דער חלוק? דאס לעבען געהט סיי ווי סיי אוועק:

ניט ווער דערשראָקען פון דעם טאָג,
דען אַלץ וואס פּאַסירט האָט קיין דויער.
ניט פרעה זיך ווען ס׳טרעפט דיר אַ גליק,
אַן אונגליק — ניט וויין און ניט טרויער.

פון טאָג פון דעם גוטען און שלעכטען
וועט סיי ווי סיי ווערען א נעכטען.
(איבערזעצט פון אברהם רייזין).

אין איינעם פון זיינע ליעדער מאכט ער א קורצען סך־הכול פון מענשליכען לעבען:

דער מענש דארף זיך שטענדיג בעקלעהרען
ער וועט זיך צו שטויב צוריק קעהרען.

* * *

צו פינף יאהר איז פול מיט ענטציקען
דאס אינגעל מיט זוניגע בליקען.
די מוטער וועט אַלץ איהם פערטראָגען,
די האַלדז פון דעם טאַטען—זיין וואָגען.

דאס אינגעל איז צעהן יאָהר געווארען —
ניט מוסר׳ט איהם, רעדט נישט מיט צאָרן.
לאָזט פריי זיינע יונגע געפיהלען,
זאָל ער מיט פאַמיליע זיך שפּיעלען.

צו צוואַנציג ווי שעהן איז דאס לעבען
ער וואָלט בלויז אומשפרינגען און שוועבען.
ער לאָכט פון די לעהרער און טוגענד,
די ליעבע — געפאַנגען זיין יוגענד.

און זיינען איהם דרייסיג פערשוואונדען
דאָן איז מיט א ווייב ער פערבונדען.
ער קעמפּפט שוין—אַזוי ווי געפאַנגען —
פאר ווייב און פאר קינדער׳ס פערלאַנגען.

און זיינען איהם פערציג בעפאלען
דאָן פיהלט ער ביי זיך שוין געפאלען.
צופריעדען מיט פיעל און מיט ווענינ —
און טראָגט שוין זיין יאָך אונטערטעניג.

און זיינען איהם פופציג אריבער
דאַן ווערט ער שוין טרויעריגער, טריבער.
ער שפּאַט פון דעם מענשליכען יאָגען
און שרעקט זיך: די שעה וועט באלד שלאָגען.

און ווערט ער מיט זעכציג געלאָדען
דאַן האט ער שוין מעהר ניט קיין באָדען...
ער קען שוין, א מאַטער, ניט שטרייטען
און מוז בלייבען שטעהן פון דער ווייטען.

דערגרייכט ער שוין זיבציג מיט גבורה
ער האט ביי דער וועלט ניט קיין צורה.
קיין האַנד וועט איהם קיינער ניט שטרעקען —
א לאַסט נאר פאר זיך און זיין שטעקען...

און האט ער שוין אַכטציג דערצויגען
דאַן דיענען ניט מעהר שוין די אויגען.
די קינדער איהם ווילען ניט וויסען,
פער׳סמ׳ט איז זיין טרונק און זיין ביסען.

דערנאָך איז דער טויט איהם שוין ליעבער...
אַז וואויל איז דעם מאַן, וואס טראַכט איבער
און וויים, אַז דאס לעבען איז שטויביג
און בלויז יענע וועלט איז אויף אייביג.

* * *

דער מענש דאַרף זיך שטענדיג בעקלעהרען
ער וועט זיך צו שטויב אומקעהרען.

(איבערזעצט פון א. ר. און נ. ג.)

אריעמקייט איז אבער ניט געוועזן דיא איינציגע צרה, פון וועלכע דער אבן־עזרא האט געהאט צו ליידען. עס האבען זיך אנגעפאנגען רדיפות און פערפאלגונגען געגען די שפּאַ־נישע אידען, וועלכע האבען געלעבט אונטער דער הערשאפט

פון די מאהאמעדאנער. א געוויסער אבדאלהא אבן־טומארט האט געגרינדעט א נייע סעקטע אין דעם מאהאמעדאניזם, וועלכע ער האט א נאמען געגעבען אלמאהאדען. זיין נאכ־פאלגער אבדולמומען, א בעגייסטערטער רעליגיעזער פאנא־טיק, האט גענומען פיהרען מלחמות געגען דער דינאסטיע פון די אלמאראווידען, וועלכע זיינען אין זיינע אויגען ניט געווען גענוג פרום. איהם איז געלונגען צו בעזיעגען די אלמאראווידען ניט בלויז איז צפון־אפריקא, נאר אויך אין שפאניען. ער האט דאן זיך גענומען אפרעכענען מיט די אידען, וועלכע האבען נאמירליך געהאלטען מיט די ליבע־ראלערע אלמאראווידען. „איהר גלויבט ניט", האט ער זיך געווענדעט צו די אידען, „אין די שליחות פון נביא (מאהא־מעד). איהר ווארט אויף דעם משיח, וואס איז אייך פער־שפראכען געווארען, אז ער זאל קומען בעשטעטיגען אייער תורה. נוז, אייערע עלטערען האבען פערזיכערט, אז משיח מוז קומען אם שפעטסטען פופציג יאהר נאך מאהאמעד'ס טוידט. די צייט איז שוין לאנג אריבער. מיר קענען אייך מעהר ניט לאזען אין אייער אונגלויבען. איהר האט פאר זיך די ברירה: דעם „איסלאם" אדער דעם טוידט". א גרוי־סער טהייל פון די אידען האבען לפנים אנגענומען דעם „איסלאם"; א היבשער טהייל זיינען זיך צולאפען אין די בענאכבארטע לענדער און מאנכע וויעדער האבען זיך גע־לאזט טוידטען אויף „קדוש השם". די אידישע שוהלען און בתי מדרשים אין די אלטע בליהענדע אידישע קהלות פון קארדאווא, לוצענא, סעוויל און אנדערע שטעדט זיינען הרוב געווארן. אבן־עזרא איז ניט געבליעבען גלייכגילטיג צו דעם גרויסען אונגליק, און אין א קינה וואס פאנגט זיך אן: „וועה אויף דעם אונגליק, וואס איז אראפ אויף שפאניען", גיסט ער אוים זיין ביטער הארץ, און רעכענט אוים די אלע אידישע קהלות וואס זיינען חרוב געווארען.

א חוץ די צרות פון כלל האט דער אבן עזרא בערך יע־נער צייט געהאט אריבערצוטראגען אויך פיעל אייגענע צרות. זיין פרוי און פיער קינדער זיינען געשטארבען. עס

איז איהם געבליעבען איין זוהן, יצחק אבן עזרא, וועלכער איז אויך געוועזען, לויט די עדות פון יהודה אל־חריזי, א גרויסער פּאָעט. דער דאָזיגער זוהן האט אבער פערראַטהען דעם אידישען פאָלק און איז אריבער צום איסלאַם: „ער האט אראבגעוואָרפען פון זיך זיין טהייערען מאַנטעל און האט אנגעטהאַן אנדערע קליידער", ווי אלחריזי דריקט זיך אוים וועגען דעם. דער אונגליקליכער פאטער האט אנגעשריעבען א הערצרייסענדע קלאָג־ליעד אויף'ן זוהן. ווען ער האט בעטראכט פאר געשטאָרבען: „איך בין דער מענש, וועמען עס האט געטראָפען דער אונגליק, וועמעס פרייד עס איז פערטריעבען געוואָרען. איך האב פערלאָרען מיין קינד; דער קינד, וועלכער איך האָב געהאָפט, וועט זיין מיין טרייסט און שטיצע אויף דיא עלטערע יאהרען... מיינע פריינד, לאָזט מיר אָפּ, טרייסט מיר ניט. דערמאָנט מיר מיין אונגליק ניט, דערמאָנט מיר ניט זיין נאָמען. דאס איינציגע שטיקעל פייער, וואס איז מיר געבליבען האט זיך אויך אויסגעלאָשען. מיין הארץ איז מיר געבליעבען פוסט און וויסט, טוידט פונקט ווי יצחק איז טוידט".

די מוזע פון אבן עזרא האט אויפגעהערט צו זיין שטיפעריש. זיינע שפּעטערע ליעדער, פונקט ווי זיינע קינות און סליחות, זיינען שוין פול מיט צער און טרויער:

וועןֹ מיינע טרערען וואָלטען לויט מיין אונגליק רינען,
וואָלט קיינער אויף דער ערד קיין טרוקען אָרט געפינען;
נאר ניט פאר נח'ן אליין — פאר מיינע אויגען
האט אויך געוויזען גאָט דעם רעגענבויגען...
(איבערזעצט פון אברהם רייזין).

די רדיפות געגען די אידען, זיינע פערזענליכע צרות און אפשר אויך די שאנדע, וואס זיין זוהן האט איהם פערשאַפט, האבען אבן עזרא'ן בעוואוינגען ער זאָל פערלאָזען שפּאַניען. עלענד און אליין, האט ער, אין דעם עלטער פון קרוב פופציג יאהר, פערלאָזען זיין פאטערלאַנד, וועלכע ער

האט אזוי שטארק געליעבט און וועלכע ער האט קיינמאל ניט געקענט פארגעסען. זיין צוריסענער מאנטעל און זיין שטעקען, דאס איז געווען זיין גאנצער פערמעג.

* * *

אין וועלכען יאהר דער אבן עזרא האט פארלאזען שפאניען איז ניט אין גאנצען בעשטימט. מיר ווייסען בלויז, אז אין יאהר 1140 האט ער זיך אויפגעהאלטען אין רוים. איטאליען. אבער איידער ער איז אהין אנגעקומען האט ער א לאנגע צייט ארומגעוואנדערט איבערן אריענט. ער איז געווען אין עגיפטען, אין ארץ ישראל און אויך אין באגדאד. לויט ווי א לעגענדע דערצעהלט איז ער זאגאר געווען אין אינדיען. מען קען דארום אננעהמען, אז ער האט פארלאזען שפאניען צווישען די יאהרען פון 1137 און 1138.

אין רוים האט ער זיך אויפגעהאלטען בערך פינף יאהר. ער האט דארטען געקראגען תלמידים און פערעהרער. אבער זיין אונרוהיגער גייסט און זיין וואנדער־לוסט האט איהם ניט געלאזען איינזיצען אויף אן ארט. ער האט פארלאזען רוים און גענומען וואנדערן איבער איטאליען. ער איז געווען אין לוקא, מאנטוא, ווערא נא און אנדערע שטעדט. איבעראל האט מען איהם עמפפאנגען מיט גרויס כבוד און איבעראל האט ער איבערגעלאזען תלמידים און פריינד. פון איטאליען איז ער אנגעקומען קיין פראנקרייך, וואו ער האט זיך בעקענט מיט די דארטיגע בעריהמטע תלמודיסטען פון יענער צייט, די אייניקלאך פון רש"י, — „די בעלי התוספות" רבינו תם און דער רשב"ם.

נאכדעם ווי ער האט בעזוכט מעהרערע אידישע קהלות אין פראנקרייך איז ער אריבער קיין ענגלאנד, און אין יאהר 1158 טרעפען מיר איהם אין לאנדאן. דער לאנדאנער קלימאט איז איהם אפנים ניט געפעהלען, ווייל אין 1160 געפינען מיר איהם שוין ווידער אין פראנקרייך. אויף זיינע עלטערע יאהרען האט ער זיך פערבענקט נאך זיין

פּאַטערלאַנד, וועמעס זוניגע הימלען האָט ער קיינמאָל ניט פאַרגעסען. אויף'ן וועג אהיים איז ער קראַנק געוואָרען און איז געשטאָרבען אין קאַלאַהאָררא, אין צפון שפּאַניען, ניט ווייט פון פראַנצויזישען גרעניץ.

אבן־עזרא'ס לעבען קען אַלזאָ איינגעטהיילט ווערען אין צוויי פּעריאָדען. אין דער ערשטער פּעריאָדע ביז בערך 1137 האָט ער זיך אויפגעהאַלטען אין שפּאַניען. אין דער צווייטער פּעריאָדע, פון 1137 ביז 1167, האָט ער ארומגעוואַנדרעוועט איבער דער וועלט. די מייסטע פון זיינע ליעדער, סאַי די וועלטליכע און סאַי די רעליגיעזע, זיינען אָנגעשריעבען געוואָרען אין דער ערשטער פּעריאָדע. וועגען יענער צייט זאָגט ער אויף זיך: „אין מיין יוגענד האָב איך ליעדער געשריעבען, וואָס זיינען געווען ווי פּערעל פאַר די העברייער" ער האָט געהאַט זעהר א הויכע מיינונג וועגען זיין פּאָעזיע. פון איינעם פון זיינע ליעדער קען מען ארויסזעהן, אז ער האָט פון זיין אייגענער פּאָעזיע געהאַלטען אפילו מעהר ווי פון ר' יהודה הלוי'ס, וועמען ער האָט בעטראַכט פאַר אַלטמאָדיש. ער האָט ליעב זיך אנצורופען „דער פּאָעט". די צאָהל פון אבן עזרא'ס ליעדער, וואָס זיינען אונז בעקאַנט, זיינען אריבער צוויי הונדערט, א חוץ סליחות און קינות. א זאמלונג פון זיינע ליעדער, אין צוויי טהייל, איז ארויסגעגעבען געוואָרען אין יאָהר 1894 פון דער חברה „אחיאסף" אונטער דער רעדאַקציאָן פון דוד כהנא. צווישען די איבריגע געפינען זיך דאָרטען אויך זיינע ליעדער וועגען דעם שאַך־שפּיעל, וועלכען דער אבן־עזרא האָט גוט געקענט. זיינע ליעדער צייכנען זיך אויס מיט דער קורצקייט און שאַרפקייט פון זייער שפּראַך און מיט זייער געדאַנקען־רייכקייט. דער אבן־עזרא בעזיצט א גרויסע מאָס פון הומאָר און וויטץ און אויך א בייסענדע סאַטירע.

זיין רייזע איבער דער וועלט האָט איהם געגעבען די געלעגענהייט זיך צו בעקענען מיט די ליטעראַטורען פון די פערשיעדענע פעלקער, און אין איינעם פון זיינע עפּיגראַמען,

וועלכע ווערט דא איבערזעצט אין פּראָזא, גיט ער א קורצע כאראקטעריסטיק פון זייערע ליעדער :

דיא אראַבער זיי זינגען נאָר וועגען ליעבע ;
וועגען מלחמות און נקמות זינגען די רוימער.
געדאנקען-פול איז דער געזאנג פון די גריכען,
די אינדיער—דורכאויס משלים און רעטניסע,
און די אידען — נאָר צו גאָט טהוען זיי זינגען.

זיינע וויסענשאפטליכע ..ון פילאזאפישע ווערק, ווי אויך זיינע בעריהמטע קאָמענטארען אויף דער ביבעל, האָט ער געשריעבען אין דער צווייטער פעריאָדע פון זיין לעבען. פלעגט קומען אין א געוויסע שטאָדט, זיך דארטען אויפהאל־טען א געוויסע צייט, ערווערבען זיך תלמידים און פאר זיי אָנשרייבען א ווערק. דאן קומען אין אַן אנדער שטאדט און דארטען טהאן פונקט דאס זעלבע. „איבעראל האב איך גע־וואוינט, געשריעבען ביכער און ערקלעהרט געהיימניסע“ (בכל מקום גרתי, ספרים חברתי, וסודות בארתי), דערצעהלט ער וועגען זיך.

אין זיינע פירושים אויף דער ביבעל זוכט ער זיך צו האלטען אַן דעם איינפאכען זינן פון דיא ווערטער. ער זידעלט די „אללעגאריסטען“, די בעלי הסוד, וואָס געפינען אין דער תורה נאָר אינערליכע כונות און פערנאכלעסיגען דארום די מצוות פון דער ‏תורה. ער האלט זעהר ווניג פון די דאזיגע מפורשים, וואָס זוכען אריינצושפּארען אין די פסוקים זייערע פילאָזישע מיינונגען און סברות. ער איז אויך ניט אין גאנ־צען צופריעדען מיט דעם וועג ווי די „דרשנים“ זוכען אויסצור־טייטשען די פסוקים דורך דרשות „פון וועלכע מאנכע זיינען גראָב ווי זעק און אנדערע עדעל ווי זייד“. מען קען אבער ניט זאָגען, אז ער אליין איז אין גאנצען ריין דערפון. ער אליין דערקלעהרט מאנכע שטעלען אין דער תורה, ווי צום ביישפּיעל די מעשה פון דעם „עץ הדעת“, אלס משלים און אללעגאריען. דערצו האָט ער אליין אריינגעשפּארט זיין גאנצע פילאָזאפיע אין זיינע ערקלעהרונגען פון דער ביבעל. דעם בעקאנטען פּאָרשער נ ח מ ן ק ר א כ מ ע ל איז אויף אזא אופן געלונגען

צוזאַמענצושטעלען די גאַנצע סיסטעם פון אבן עזרא'ס פילאָ־זאָפיע פון זיינע פירושים אויף דער ביבעל (זעה, מורה נבוכי הזמן, שער חכמת המסכן).

גאַנץ אָפט זוכט דער אבן עזרא צו דערקלעהרען די וואונ־דערליכע מעשיות פון דער תורה אויף א נאַטירליכען וועג. וועגען דעם טורם פון בבל, פון וואַנען די מענשען זיינען פערשפּרייט געוואָרען און זייער שפּראַך איז צומישט גע־וואָרען זאָגט ער: „די בויער פון טהורם זיינען גאָר ניט געווען אַזעלכע נאַרען צו דענקען, אַז זיי וועלען אַרויפקומען אויף'ן הימעל. זיי האָבען געבויט דעם מויער, כדי זיי זאָלען ניט פערשפּרייט ווערען, אָבער דאָס איז געווען געגען גאָט'ס ווילען, געגען דער נאַטור . . . נאָך מיין מיינונג זיינען זיי פערשפּרייט געוואָרען (דורך זייער פערמעהרען זיך). און נאָכדעם, ווי זיי האָבען זיך פערשפּרייט... און עס זיינען אויפ־געשטאַנען נייע קעניגע, און ווען דער ערשטער דור איז אויס־געשטאָרבען איז די ערסטע שפּראַך פערגעסען געוואָרען. זייער פערשפּרייטען זיך איז גראָדע געווען גוט פאַר זיי, ווייל זיי האָבען בעזעצט די גאַנצע וועלט".

גלויבענדיג אין אַסטראָלאָגיע (שטערענזעהעריי), ער־קלעהרט ער מאַנכע ניסים דורך דער ווירקונג פון די שטערען. בלעם, מיינט ער, האָט געוואוסט פון דער אַסטראָלאָגיע, פון דעם צוזאַמענהאַנג פון די שטערען, ווען צו שילטען און ווען צו בענשען. אַז עס זאָל מקוים ווערען.

אין מאַנכע שטעלען גיט ער אַנצוהערעניסען, אַז געוויסע פּלעטצער אין דער תורה זיינען איבערזעצונגען: „דער נאָמען משה איז איבערזעצט פון עגיפּטיש. זיין עגיפּטישער נאָמען איז געווען מוניוס". איהם איז געווען קשה, ווי אַזוי האָט פּרעה'ס טאָכטער, וועלכע איז געווען אַן עגיפּטיאַנערען, איהם געקענט געבען דעם העברייאישען נאָמען משה, און דערצו נאָך די ערקלעהרונג, ווייל זי האָט איהם אַרויסגעצויגען (משיתיהו) פון וואַסער. ווי קומט זי צו העברעאיש? דער תירוץ איז דאָרום, אַז דאָס איז איבערזעצט געוואָרען פון עגיפּטיש. ער דערשרעקט זיך אָבער פאַר זיין אייגענע העזה

עטוואס אזעלכעס צו בעהויפטען, און ער ענדיגט: „אפשר האט זי זיך אויסגעלערנט זיין שפראך".

אט די דאזיגע מורא מערקט מען ביי איהם אפט אן. „און דא געפינט זיך א סוד, וועלכען איך קען ניט מגלה זיין, און דער קלוגער וועט פערשטעהן", בעגעגענט מען אן ביי איהם אויף שריט און טריט. דערביי גיט ער פערשטעלטע אנדייטונגען און סימנים, ווי אזוי „דער קלוגער" קען עס אויסגעפינען.

א ב ן - ע ז ר א איז געווען א גרויסער מאטהעמאטיקער. ביים פאלק האבען זיך פערשפרייט אלערליי וואונדער־מעשיות וועגען דעם. אזוי ווערט דערצעהלט, אז ער איז אמאל געפאהרען אויף א שיף מיט זיינע פופצעהן תלמידים. די שיף האט געהאלטען ביים זינקען. עס איז געבליעבען ביים קאפיטאן, אז מען זאל א טהייל פון די פאססאזשירען ארייווארפען אין ים. דער אבן עזרא האט געמאכט א פארשלאג, אז מען זאל די רייזענדע אויסשטעלען אין רייהען און יעדען ניינטען ארייננווארפען אין וואסער. דער קאפיטאן האט מסכים געווען. דער אבן עזרא האט זיי אזוי אויסגעשטעלט, אז קיינער פון זיינע תלמידים איז ניט אויסגעקומען דער ניינטער.

סאי אין זיינע פירושים אויף דער ביבעל און סאי אין זיין פילאזאפיע האט דער אבן־עזרא ליעב אנצודייטען אויף די אייגענטהימליכקייטען פון די צאהלען און די געאמעטרישע פיגורען. אין דער מאטהעמאטיק איז דער „איינס" דער יסוד פון אלע צאהלען ביז דער אונענדליכקייט. ווען איהר זאגט „צוויי", מיינט עס צוויי מאל „איינס"; „דריי" — דריי מאל „איינס"; א „מילליאן" — א מילליאן מאל „איינס" און אזוי ביז דער אונענדליבקייט. ס'איז ניטא קיין צאהל, וואו דער „איינס" זאל ניט זיין, אפילו ווען איהר זאגט א העלפט" א פיערטעל און אזוי ווייטער, מיינט עס א האלבער „איינס", א פיערטעל „איינס" און אזוי ווייטער. קיין צאהל קען ניט אויסקומען אהן דעם איינס; דער איינס אליין דארף ניט קיין אנדער צאהל. דער איינס מאכט אלע צאהלען, און

אַלע צאָהלען געפינען זיך שוין אין איהם, ווייל אַלע צאָהלען זיינען נאָר איבער'חזר'ונגען פון דעם איינס. דער איינס איז אין אַלע צאָהלען, וועהרענד ער אליין איז ניט קיין צאָהל, ווייל א צאָהל מיינט די ו ו י ד ע ר ה א ל ו נ ג פון איינס. דער „איינס", דער סתם־איינס, דער ניט בעשטימענדער איינס, איז בלויז א פאַרשטעלונג אין שכל: ער האָט ניט קיין ממשות'דיגע עקזיסטענץ. איהר זאָגט איין מענש, איין הויז, איין עפּעל, איין פלוים, דער איינס קריעגט דאַן א ממשות, ווייל ער איז א בעשטימטער איינס. ווען איהר זאָגט אָבער „איינס" אליין, אַהן א שום בעשטימונג, איז עס בלויז א פאַר־שטעלונג אין שכל.

דאַס, וואָס דער „איינס" איז אין צאָהלען איז דער „פונקט" אין פיגורען. דער פונקט איז דער יסוד פון אַלע פיגורען. די ל י נ י ע איז די פאַרזעצונג פון דעם „פונקט" אין דער לענג; די פאַרטזעצונג פון דער ל י נ י ע אין דער ברייט איז דער ש ט ח. דער פונקט איז בלויז א פאַרשטע־לונג אין שכל, ווייל קוים שטעלט איהר, למשל, א פונקט אויף'ן פּאַפּיער איז ער שוין ניט מעהר קיין פונקט: ער ווערט אליין א פיגור. דער „איינס" און דער „פונקט" זיינען דאַרום ביי דעם אבן עזרא דער סימבאָל פון גאָט. אַלע צאָה־לען קומען פון „איינס"; אַלע פיגורען קומען פון „פונקט". ביידע, סאַי דער איינס און סאַי דער פונקט, זיינען בלויז פאַרשטעלונגען אין שכל, אָהן שום ממשות'דיגער עקזיסטענץ, אָבער אָהן זיי איז אונמעגליך די בילדונג פון אירגענד וועלכען צאָהל אָדער אירגענד וועלכער פיגור.

פון זיינע ספרים איבער מאַטהעמאַטיק געפינט זיך דער „ספר האחד", א קורצע אָבהאַנדלונג וועגען די אייגענטהימ־ליכקייטען פון די צאָהלען 1—9. „יסוד מספר" איבער אריפ־מעטיק. „לוחות" — אַסטראָנאָמישע טאַבעלען; „ספר העבור", וועגען דעם קאַלענדאַר (מאַנכע זיינען מיט דער מיי־אז די „לוחות" זיינען פון א ב ר ה ם ב ר י ח י י א) דערצו האָט ער אויך געשריעבען איינינע אָבהאַנדלונגען איבער דער

העברעאישער גראמאטיק, די בעסט בעקאנטע פון וועלכע זיינען „מאזנים“ און „צחות“.

דער אבן עזרא האט אלע זיינע ספרים געשריעבען אין העברעאיש, כאטש ער האט זעהר גוט געקענט אראביש. דאס און דער אומשטאנד, וואס ער האט געפיהרט א וואנדערענדען לעבען און איז געקומען אין פערזענליכער בעריהרונג מיט די פארשטעהער פון די אידישע קהלות אין איטאליען, פראנקרייך און ענגלאנד, האט געבראכט דערצו, וואס ער איז געווען איינער פון די וויכטיגסטע פערשפרייטער פון דער אידיש־אראבישער קולטור צווישען די אידען פון די אנדערע אייראפעאישע לענדער. ער האט דורך דעם אויך בייגעטראגען צו דער פארברייטונג פון דער דאזיגער קולטור צווישען די אייראפעאישע פעלקער בכלל.

* * *

קיין ספעציעלע סיסטעמאטישע ווערק איבער פילאזאפיע האט אבן עזרא ניט אנגעשריעבען. עס געפינט זיך פון איהם א פילאזאפישע ליעד אונטער דעם נאמען „די בייטען פון חכמה און דער גארטען פון געדאנקען“ (ערוגות החכמה ופרדס המזמה). אין יאהר 1901 איז אין לאנדאן ארויסגעגעבען געווארען זיינער א קורצער ספר מיט דעם נאמען „ספר העצמים“ (דאס בוך פון סובסטאנצען). עס געפינט זיך אויך פון איהם א קורצע אפהאנדלונג איבער עטהיקס אונטער דעם נאמען „יסוד מורא“ (דער פונדאמענט פון מאראל). זיין גאנצע סיסטעם פון פילאזאפיע איז אבער אויסגעארבייט געווארען פון נחמן קראכמעל, וועלכער האט זי ארויסגענומען פון אבן עזרא'ס פרושים אויף דער ביבעל (מורה נבוכי הזמן, חכמת המסכן). נאך קראכמעל זיינען געקומען אנדערע פארשער, וויא ראזין און ארשאנסקי.

זיין גאנצע פילאזאפיע איז כמעט ווי ווערטערליך איבערגענומען פון אבן־גבירול. עס קען גאר קיין צווייפעל ניט זיין, אז דער אבן־עזרא איז געווען בעקאנט מיט גבירול'ס פילאזאפיע. אויף דעם פסוק „בראתיו, יצרתיו אף עשיתיו (ישעיה מ"נ), זאגט ער: „דער פאעט

ר׳ שלמה האָט ערקלעהרט, אז אין דעם ליעגט דער גאַנצער סוד פון דער וועלט־שעפּפונג״.

די גאַנצע שעפּפונג בעשטעהט פון צוויי זאַכען: פון מאַטעריע און פאָרמע. מאַטעריע בעצייכענט ער מיט דעם נאָמען „גרם״ און פאָרמע מיט דעם נאָמען „מקרה״, ווייל די מאַטעריע איז דאָס אויביגע אונפערענדערבאַרע און די פאָר־מען זיינען נור צופאַלען. די מאַטעריע קען אַננהמען אַלערליי פאָרמען אָבער זי ווערט אין עצם ניט גענענדערט. („התבוננתי בעצם העולם, ואראה כי כלו שני דברים: „גרם״ „ומקרה״. והמקרה יפסד בבוא מקרא אחר שיהיה הפך הראשון, והגרם ישאר״, ס פ ר ה ע צ מ י ם). די מאַטעריע איז ניט קיין קער־פּער, זי איז אַ רוחניות; אַ קערפּער איז מאַטעריע, וואָס האָט שוין אַ פאָרמע. מאַטעריע קען נאָר בעגריעפען ווערען, ווען זי האָט שוין אַ בעשטימטע פאָרמע.

אַלע שעפּפונגען, פון די העכסטע ביז די ניעדריגסטע, אפילו פון די העכסטע וועלטען, בעשטעהען פון מאַטעריע און פאָרמע. מיר מיט אונזערע חושים קענען נאָר בעגרייפען די זאַכען דורך זייערע פאָרמען, אָבער ניט אין זייער עצם („כי החרגשות אינם מרגישים רק המקרים״). אַלע זאַכען בעשטע־הען פון די דאָזיגע צוויי, פון מאַטעריע און פאָרמע, אַ חוץ גאָט, וועלכער איז אַן אַבסאָלוטע איינהייט (והכל שניים חוץ מיוצר הכל״).

די מאַטעריע איז אייביג און אונקערפּערליך. די שעפּ־פונג איז פאָרגעקומען, ווען די מאַטעריע האָט געקראָגען די פאָרמען. דער וואָרט „ברא״ אין העברעאיש, ערקלעהרט אבן עזרא, מיינט ניט בעשאַפען עטוואָס פון גאָר נישט (יש מאין); ער מיינט בלויז געבען אַ בעשטימטע פאָרמע צו דאָס, וואָס האָט ניט קיין פאָרמע, צו דער מאַטעריע. ער ברענגט אַ ראיה דערפון, וואָס אויך ביים מענשען שטעהט: „ויברא אלהים את האדם״ (גאָט האָט בעשאַפען דעם מענ־שען). אויף׳ן מענשען קען מען דאָך ניט זאָגען, אז ער איז בע־שאַפען געוואָרען פון גאָר נישט, ווייל ער איז דאָך געמאַכט געוואָרען פון דער ערד, וואָס איז אַ עטוואָס. די תורה מיינט

אלזא ניט, אז די וועלט איז בעשאפען געווארען פון גאר גיט; זי מיינט בלויז, אז די וועלט איז בעשאפען געווארען דורך דעם ארויסרופען פון די פארמען אין דער מאטעריע. פאר אונז הייסט עס א נ י י ע שעפּפונג, ווייל מיר קענען בעגרייפען זאכען נאר דורך זייערע פארמען און ניט זייער עצם.

צי איז די דאזיגע מאטעריע אן איינגענשאפט פון גאט'ס נאטור אדער אויך ניט מעהר ווי א שעפּפונג, איז ניט אין גאנצען קלאהר ביי דעם אבן־עזרא. די פארמען ווערען ארויס־גערופען אין דער מאטעריע דורך „גאט'ס ווילען", וועלכען ער רופט אן „חפץ פשוט".

די שעפּפונג איז אלזא דער ארויסרופען פון די פארמען אין דער מאטעריע דורך גאט'ס איינפאכען ווילען, וועלכען ער רופט אויך „חכמה".

גאט אליין איז אונקערפּערליך און אהן אירגענד וועלכען פארם. ער איז ווי דער „איינס", דער מאטהעמאטישער איינס, אין צאהלען און ווי דער „פונקט", דער מאטהעמאטי־שער פונקט, אין פיגורען. דער „איינס" און דער „פונקט זיינען די יסודות פון אלע צאהלען און פיגורען, כאטש אליין זיינען זיי ניט קיין צאהל אדער פיגור. דאס, וואס אין דער תורה געפינען זיך אויסדריקע, וואס ריידען פון גאט אלס קערפּער, איז עס נאר בדרך משל, פיגוראטיוו. ווען א מענש וויל אויסדריקען זיינע אידעען און געדאנקען, מוז ער געברוי־כען די מענשליכע בעגריפע, די מענשליכע טערמינען. די מענשליכע שפּראך קען אבער ניט אויסדריקען עטוואס, וואס איז איבער־מענשליך אדער אונטער־מענשליך. ער דערנידריגט דארום די העכערע און דערהויבט די ניעדריגערע צו זיך. ער זאגט „פי הארץ" (די מויל פון דער ערד) „יד הירדן" (די האנד פון ירדן), „ראש עפרות תבל" (די קאפּ פון וועלט שטויב). די ערד האט ניט קיין מויל, דער ירדן האט ניט קיין האנד און די וועלט־שטויב האט קיין קאפּ ניט. אין דעם פאל בעלעבט דער מענש זיי און ער ד ע ר ה ו י ב ט זיי צו זיך. פונקט אזוי איז עס ווען ער זאגט: „גאט האט גערוהט", „גאט האט חרטה געהאט", „דער וואס זיצט אין הימעל

לאַכט", אין דעם פאַל דערניעדעריגט דער מענש די העכערע צו זיך.

דער אוניווערזום ווערט ביי דעם א ב ן ע ז ר א איינגע־טהיילט אין דריי וועלטען. די א ו י ב ע ר ס ט ע ו ו ע ל ט, די וועלט פון דער וועלט־נשמה און די מלאכים. די מענשליכע נשמה שטאַמט אויך פון דאָרטען. די דאָזיגע וועלט איז די ערשטע אויסשטראַהלונג פון גאָט.

די צווייטע אָדער מ י ט ע ל ע ו ו ע ל ט איז די וועלט פון די הימעלשע קערפּערס, פון די „גלגלים" און די שטערען. זי איז אַ מין אויסשטראַהלונג פון דער אויבערסטער וועלט.

די דריטע וועלט אָדער דער „ע ו ל ם ה ש פ ל" איז אונ־זער וועלט, די ערדישע וועלט. אין איהר איז דער מענש דער חשובסטער פון אַלץ און איהר מיטעל־פּונקט. דאָס איז דער־פאַר, ווייל ער האָט אַ נשמה, וועלכע שטאַמט פון דער אוי־בערשטער וועלט. אונזער וועלט איז ניעדריגער אין מדרגה פון דער מיטעלער וועלט און שטעהט דאַרום אונטער איהר איינפלוס. די שטערען, די גלגלים און זייער איינאָרדנונג האָבען דאַרום אַן איינפלוס אויף די געשעהעניסען און פּאַ־סירונגען אויף אונזער וועלט. זייער איינפלוס איז אָבער ניט קיין פרייער און ניט קיין בעוואוסטזיניגער, ווייל זיי גופא זיינען אונטער דעם איינפלוס פון דער העכערער וועלט.

דאַ פאַלט א ב ן ־ ע ז ר א אריין אין זיין אַסטראָלאָגישען אָבערגלויבען. ער גלויבט, אַז די ווירקונג פון די שטערען איז פאַטאַל און אונפערמיידליך, און ער זוכט מיט אַלערליי פּלפּולים און דריידלעך צו מאַכען אַ פּשרה צווישען דעם פאַ־טאַלען ווירקען פון די שטערען און די השגחה פון גאָט, וואָס קענען איינע מיט דער אַנדערער ניט שטימען. ביי איהם קומט אויס, אַז דער גוטער מענש קען דורך זיינע גוטע מעשים און דורך תפלות ענדערען זיין מזל, וואָס איז בעשטימט פון די שטערען. דער שלעכטער מענש קען זיך אָבער ניט ארויס־דרעהען פון דעם שיקזאַל, וואָס איז פאַר איהם בעשטימט געוואָרען דורך די שטערען.

מיט דער גאַנצער שאַרפקייט און טיעפקייט פון זיין שכל, איז דער אבן עזרא דאָך געוועזן בלויז אַ קינד פון זיין צייט.

* * *

אין זיין עטהיק איז ער אויך ניט אָריגינעל. דער מענש איז אַן „עולם קטן“. ער האָט דריי נשמות; די נשמה פון צמחים, וואָס האָט צו טהאָן מיט וואַקסען; די נשמה פון בעלי חיים, וואָס האָט צו טאָן מיט בעוועגונג און די ריין־מענשליכע נשמה, וואָס האָט צו טאָן מיט׳ן שכל, און וועלכע שטאַמט פון דער אויבערשטער וועלט. די אויפגאַבע פון דעם מענשען איז צו זעהן, אַז זיין שכל׳דיגע נשמה זאָל בעהערשען זיינע פערלאַנגען, וואָס שטאַמען פון די אַנדערע נשמות. דעם ראַ־זיגען געדאַנק האָבען מיר שוין אַנגעגעגענט ביי אַנדערע אי־שע דענקער פון יענער צייט. ער שטאַמט אָב פון פּלאַטאָ און זיינע תלמידים.

XII.

אברהם אבן־דאוד ליידעט אַ מאַרטירער־טויט. — זיין ספר איבער אַסטראָנאָמיע. — זיין „סדר הקבלה" איבער אידישע היסטאָריע. — אבן־דאוד דער ערשטער אַריסטאָטעליאַנער אין דער אידישער ליטעראַטור. — זיין ספר „אמונה רמה" איבער פילאָזאָפיע. — וויא ער בעווייזט דיא עקזיסטענץ פון גאָט. — זיין מיינונג װעגען נוט און שלעכט און װעגען פרייען ווילען.

אברהם אבן־דאוד (בעקאַנט אונטער דעם נאָמען „דער ערסטער ראב"ד) איז איינער פון די לעצטע גדולים אין „דער גאָלדענער עפּאָכע פון דער אידיש־שפּאַנישער קולטור".

פון זיין לעבען איז אונז גאַנץ וועניג בעקאַנט. ער איז געבאָרען געוואָרען אין טאָלעדאָ, שפּאַניען, אין יאָהר 1110 און איז געשטאָרבען אַ טוידט פון אַ מאַרטירער אין יאָהר 1180. וועהרענד פיעלע פון זיינע צייט גענאָסען האָבען ניט געקענט ביישטעהן דעם נסיון און האָבען לפנים װעגען אָנגענומען דעם מאַהאַמעדאַניזם, האָט דער גרייז־גרוייער אבן־דאוד זיך ענטזאָגט צו פערראַטהען זיין פאָלק און זיין גאָט. ער האָט ניט געוואָלט און ניט געקענט פאַרמאַסקירען זיין אידישקייט, און ער האָט זיך געלאָזט הינ־ריכטען אויף קדוש השם אין עלטער פון זיעבציג יאָהר.

פון בערוף אַ דאָקטאָר, וועלכער האָט געהאַט אַ הויכע מיינונג פון זיין פּראָפעסיע, איז ער דערצו געווען אַ גרויסער

תלמודיסט און א בעדייטענדער וויסענשאפטס־מאן בכלל. ער האט געשריבען א ווערק איבער אסטראנאמיע, וועלכע ווערט דערמאנט פון שפעטערע שרייבער אבער וועלכע איז פארלא־רען געגאנגען. אם בעסטען איז ער בעקאנט אלס היסטארי־קער און פילאזאף.

איבער היסטאריע האט ער אנגעשריבען זיין „סדר הקבלה", וואו ער האט אין א כראנאלאגישען סדר איבערגע־געבען די נעמען פון די פארשטעהער פון דער טראדיציא־נעלער תורה פון דור צו דור, אנפאנגענדיג מיט דער ביבעל און ענדיגענדיג מיט זיין צייט. איהם צו פערדאנקען ווייסען מיר עטוואס וועגען די דונקעלע פעריאדע פון דער אידישער געשיכטע, די פעריאדע פון די „רבנן סבוראי" און די ערשטע „גאונים".

דעם ציעל וואס ער האט זיך געשטעלט אין דעם „סדר הקבלה" איז געווען צו בעקעמפפען די קאראאימען. די הויפט טענה פון די קאראאימען ביז היינטיגען טאג בעשטעהט אין דעם, אז די גאנצע „תורה שבעל פה" איז אן אויסגעטראכ־טע זאך פון די שפעטערע תלמודיסטען, אז די אידען האבען קיינמאל ניט געקראגען קיינע מינדליכע איבערליעפערונגען, און אז זיי, די דאזיגע איבערליפערונגען, זיינען בלויז א צו־טשעפענים צו דער תורה. אבן־דאוד נעהמט זיך דארום אונטער צו בעווייזען. אז די אידישע טראדיציע איז זעהר אן אלטע, אז זי שטאמט דירעקט פון משה'ן, און אז זי איז איבערגעגעבען געווארען פון דור צו דור, פון רבי'ן צום תלמיד, ביז זיין צייט, ביז ר' יוסף אבן מיגאש.

* * *

אין זיין פילאזאפיע איז אבן דאוד דער ערשטער אריסטאטעליאנער אין דער אידישער ליטעראטור; ער איז דער ערשטער וואס האט געפרובירט פעראייניגען און האר־מאנירען אריסטאטעל'ס פילאזאפיע מיט דעם יודענ־טהום. איז דעם פרט קען ער מיט רעכט בעטראכט ווערען אלס דער רבי פון רמב"ם, כאטש עס איז ניט זיכער, אז דער

רמב"ם האט געזעהן א ב ן ־ ד א ו ד ׳ ס פילאָזאָפישעס ווערק. מאנכע פון די פריהערדיגע אידישע פילאָזאָפען האבען אמת אויך געוואוסט פון די לעהרען פון אריסטאָטעלס'ען, ווי זיי זיינען אויסגעטייטשט געווארען דורך די אראבישע שרייבער. אבער זיי זיינען ניט געווען אין גאנצען קלאָהר ביי זיך וועגען דעם גרויסען אונטערשיעד וואס עס געפינט זיך צווישען די לעהרען פון דעם רבין פ ל א ט א און זיין תלמיד, וועלכער איז געווארען א רבי פאר זיך — א ר י ס ט א ט ע ל ס. דער־פאר האט גאנץ אָפט פּאסירט, אז זיי האבען צונויפגעמישט געדאנקען פוןביידען און געמאכט דערפון איין גאנצעס. גאר ניט פיהלענדיג די סתירה צווישען זיי.

די אידישע פילאָזאָפען ביז זיין צייט זיינען הויפּטזעכ־ליך געשטאנען אונטער דעם איינפלוס פון פ ל א ט א און זיינע תלמידים, און טהיילווייזע אויך אונטער דעם איינפלוס פון פ י ט ה א ג א ר א ס און זיינע תלמידים. (דער איינ־פלוס פון לעצטען איז שטארק קענטיג אין דער „קבלה"). דער פלאטאניזם און דער ניי־פלאטאניזם איז בכלל שוין ניט געווען קיין נייעס אין דער אידישער ליטעראטור. שוין ניט ריידענ־דיג דערפון, וואס איינער פון די וויכטיגסטע ניי־פלאטא־ניקער איז געווען „פ י ל א דער איד". געפינען זיך צושפּרייט אין תלמוד און אין די מדרשים פיעלע פלאטאנישע געדאנקען. די פלאטאנישע לעהרען, וועלכע ענטהאלטען אין זיך אזוי פיעל שעהנקייט און פּאעזיע, האבען בעסער געקענט אפּע־לירען צום מענשליכען הארצען און צו דער מענשליכער פאנ־טאזיע, ווי די גאנץ פּראזאאישע, טרוקענע לעהרען פון אריס־טאטעלס'ען, וועלכע זיינען געווען ניט מעהר ווי א זאך פון שכל. די ערשטע האבען זיך דארום בעסער געפּאסט פאר א רעליגיאָנס־פילאָזאָפיע. די פלאטאנישע לעהרען האבען דא־רום ניט ארויסגערופען אזא ביטערע געגנערשאפט און קאמפּף געגען זיך, ווי די אריסטאָטעלישע, ווי, לאָמיר זאָגען, דעם רמב"ם'ס „מורה נבוכים"... דא איז אויך כדאי צו בעמערקען די אינטערעסאנטע ערשיינונג, וואס דוקא די דאזיגע אידישע פילאָזאָפען, וועלכע זיינען אויך געווען פּאָעטען, זיינען געווען

מעהר אדער וועניג פלאטאניקער, וועהרענד די אריסטאטעל־יאנער, ווי אבן דאוד, דער רמב"ם און אנדערע האבען זעהר וועניג געהאלטען פון פאעזיע, און האבען זיך דערמיט ניט בעשעפטיגט.

פלאטא׳ס לעהרען וועגען דער „אידעען־וועלט", וואס בעשטעהט אין דעם, אז די וועלט, וואס מיר בעגרייפען מיט אונזערע חושים איז בלויז א דונקעלע אפשפיעגלונג פון דער אמת׳ער, ווירקליכער וועלט, וועלכע איז די וועלט פון „די אידעען", און וועלכע עקזיסטירט אין „עולם העליון"; זיין לעהרע וועגען דער מענשליכער נשמה, וואס עקזיסטירט נאך איידער דער מענש איז געבארען געווארען און איז א טהייל פון דעם „עולם העליון"; זיין לעהרע, אז אונזער אמת׳ער וויסען, אונזער ריינע ערקענטנים, איז א מין ערינערונג דערפון, וואס אונזערע נשמות האבען געוואוסט אין זייער פריהערדיגער, פאר־ערדישער עקזיסטענץ, — דאס אלץ האט זיך בעסער צוגעפאסט צו דער רעליגיאן.

עס איז אמת, אויך אריסטאטעלס לייקענט ניט אפ די עקזיסטענץ פון אידעען; אויך ער מיינט, אז דער אמת׳ער וויסען בעשטעהט פון אלגעמיינע אידעען און ניט בלויז פון איינצעלנע זאכען, אבער ביי איהם זיינען די אידעען בלויז אלגעמיינהייטען, כללים וואס קומען ארויס פון פרטים, אויב מען קען זיך אזוי אויסדריקען. ביי אריסטא־טעלס׳ען זיינען די אידעען ניט קיין וועזענס, זיי האבען ניט קיין ווירקליכע עקזיסטענץ, זיי זיינען ניט עטוואס רעאלעס. ווירקליך־עקזיסטירענדע זיינען סוף כל סוף נאר דאס, וואס מיר בעגרייפען מיט אונזערע חושים. די אידעען זיינען ניט קיין זעלבסט־עקזיסטירענדע וועזענס, נאר קינדער פון אונזער שכל: פון א סך פרטים מאכט דער שכל איין כלל, אבער דיעזער כלל האט ניט קיין בעזונדערע עקזיס־טענץ. אין אנדערע ווערטער: די אידעען פון זאכען ליגען ניט אויסערהאלב די זאכען, האבען ניט קיינע בע־זונדערע עקזיסטענצען, נור זיי ליגען אין די זאכען גופא. מיר קומען, למשל, צום בעגריף „מענש", סתם־מענש, ניט וויייל

ערגעץ־וואו עקזיסטירט די אידעע „מענש“ אויסערהאלב אונז, נור ווייל מיר האבען ערפאהרונגען דורך אונזערע חושים וועגען איינצעלנע מענשען, וועגען ר א ו ב ן, ש מ ע ו ן, ח י י ם און ב ר ו ך, קומען מיר צום אלגעמיינעם בעגריף, צו דעם בעגריף פון דעם מ י ן, צו דער אידעע פון „מענש“. פון סתם־מענש.

דער חילוק צווישען די דאזיגעביידע אויסטייטשונגען פון דער „אידעע“ האט א גרויסע פראקטישע בעדייטונג. אויב די „אידעע“ ליעגט אין די זאכען, דאן קען מען צו איהר קומען דורך דער ערפאהרונג, דורך אונזערע חושים, דורך'ן זוכען און פארשען, דורך זאמלען אלץ מעהר און מעהר ערפאהרונגען. דאס איז די וועג, וואס פיהרט צו דער וויסענשאפט. אויב אבער די אידעען ליגען אויסערהאלב די זאכען, אויב זיי האבען א ווירקליכע עקזיסטענץ ערגעץ אין דעם „עולם העליון“ און אונזער נשמה אדער שכל איז א טהייל פון יענעם עולם העליון, דאן קענען מיר צו זיי קומען נור דורך דעם פערטיעפען זיך אין זיך גופא, דורך התבודדות, דורכ'ן בעהעפטען זיך מיט די אויבערשטע וועלטען. פארשען און זוכען זיינען דאן איבריג. דאס איז די וועג פון פּאעזיע, רעליגיאנס־פילאזאפיע און מיסטיציזם.

א ר י ס ט א ט ע ל ס' לעהרען וועגען גאט, וועגען דער אייביגקייט פון דעם אוניווערזום, זיינע לעהרען וועגען דער מענשליכער נשמה און אונשטערבליכקייט זיינען דערוויעדער דיא אידישע לעהרען פון דער תורה. אלע אנשטריינגונגען פון די אידישע אריסטאָטעליאנער דאָס אויסצוגלייכען און צו הארמאָנירען, דיא געוואלדיגע חריפות וואָס זיי האָבען דערביי ארויסגעוויזען, האט זיי ווייניג געהאָלפען. זיי האָבען אין געוויסע פונקטען אָדער געמוזט פערוואָרפען אריסטאָטעלסען ענטוועדער דיא תורה. און אזוי וויא זיי האָבעןביידע זאכען ניט געוואָלט און ניט געקאָנט זיינען ביידע, סאי דיא תורה, סאי אריסטאָטעלס ארויסגעקומען צוקריפּעלטע.

* * *

פון די אידישע פילאָזאָפען דערמאָנט אבן־דאוד בלויז סעדיה גאון און שלמה אבן־גבירול. צום ערשטען בעציהט ער זיך מיט גרויס דרך־ארץ, כאָטש ער איז ניט מסכים מיט אַלע זיינע מיינונגען. אבן־גבירול'ן דאגעגען בעקעמפפט ער כסדר, און אָפט אין שארפע אויסדריקע. ער בעשולדיגט איהם, וואָס ער האָט אָבגעגעבען א גאנצען ספר צו בעהאנדלען בלויז איין איינציגען פילאָזאָפישען ענין, וואָס האָט דערביי קיין ספעציעלע שייכות ניט מיט דער אידישער תורה. ער בעשול־דיגט איהם אויך, אז ער מאכט לאָגישע סילאגיזמען און ער קימערט זיך ניט צו דיא „הנחות" זיינען אמת'ע. ער לאכט אויך פון זיינע פיעלע בעווייזע: ער זאָגט וועגען דעם: „ער, אבן־גבירול, מיינט אז פיעלע ניט אמת'ע בע־ווייזע קענען פארנעהמען דעם פּלאַטץ פון איין אמת'ען בע־וויז" ער גיט אויך אָנצוהערענים, אז אבן־גבירול'ס פילאָ־זאָפיע איז געגען יודענטהום, זיא איז צו פאנטהעאיסטיש *).

אבן־דאוד איז ניט מסכים מיט אבן־גבירול'ס ערקלעהרונג וועגען דער מאטעריע. ער בע־שולדיגט אבן־גבירול'ען אין דעם, וואָס לויט איהם קומט אויס, אז דיא מאטעריע האָט א ווירקליכע עקזיס־טענץ נאָך איידער זיא קריעגט א פאָרם. אבן־דאוד מיינט, אז מאטעריע איידער זיא קריעגט א פאָרם האָט בלויז א מעגליכע עקזיסטענץ. אלץ וואָס האָט א ווירקלי־כע עקזיסטענץ מוז בעשטעהן פון מאטעריע און פאָרם צוזאַ־מען. דיא ערד האָט א ווירקליכע עקזיסטעץ, ווייל זיא האָט

*) וגם כן עמדנו על ספר ר' שלמה בן גבירול ז"ל. כיון להועיל בו כונה אחת מהפלוסופיא, ולא ייחד בו האומה לבד, אבל הוא בענין ישתתפו בו כל מיני האנשים. ועם זה הביא רב דברים בענין אחד, עד שספרו אשר רמזנו עליו אשר קראו „מקור חיים" באולי אם יצטרף ענינו במצרף, יוכלו דבריו בפחות מעשירית הספר ההוא. ועוד שהוא התעסק לעשות הקשים, ולא נתחייב שתהיינה הקדמותיהם אמתיות, אך הספיק לפי דעתו, הקדמות מרומות בצורת הקש אמתו. אכן חמריהם חמרים מסופקים, ולפי ששיער בעצמו מאוז, הביא הרבה מופתים, בסבור שהמופתים הרבים הבלתי אמתים עומדים מקום מופת האחד האמתי..... ולא הייתי מגנה דבריו, לולא שרבר סרה גדולה על האומה. ידעה מי שעמד על ספרו (אמונה רמה).

א פאָרם, דיא פארם פון ערד ; אזוי איז וואסער, אזוי איז לופט און אזוי איז פייער (דיא פיער עלעמענטען פון דער דאמאָלסטדיגער כעמיע). מאטעריע אליין, איידער זי האָט געקראָגען א פארם איז בלויז א מעג־ליכקייט און האָט נאָר א מעגליכע עקזיסטענץ. מאטעריע איז אזוי צו זאָגען א שטיק מעגליכקייט. „מיר זעהען וויא פון דער ערד ווערט וואסער (?) פון וואסער ווערט לופט, פון לופט ווערט פייער, וואָס דאָס מיינט, אז איין עלעמענט געהט אריבער אין דעם אנדערען. מיר זעהן אלזאָ, אז דיא מאטע־ריע איז אין דער מעגליכקייט אי ערד, אי וואסער, אי לופט און אי פייער. אליין האָט דיא מאטעריע קיין פארם ניט, נאָר זיא קען אָננעהמען דיא אלע פארמען. דערפון דרינגען מיר ארויס, אז עס איז דאָ איין אלגעמיינע מאטעריע, וואָס מיר רופען דיא אור־מאטעריע („חומר הקדום"). און מיר גלוי־בען, אז גאָט האָט איהר בעשאפען צום ערשטען, אזוי וויא יעדער קינסטלער גרייט זיך אָן מיט דעם נויטהיגען מא־טעריאל" (אמונה רמה).

אבן־דאוד׳ס ערקלעהרונג פון דער מאטעריע איז די אריסטאטעלישע. אבער וועהרענד אריסטאטעלס בעהויפ־טעט, אז דיא מאטעריע איז פון אייביג, זאָגט אבן־דאוד: „מיר גלויבען אז גאָט האָט איהר בעשאפען", דאָס איז א ניט־געלונגענע פשרה מיט דער תורה. עס פרעגט זיך, צו וואָס האָט גאָט געדארפט בעשאפען די אור מאטעריע? ווארום האָט ער גלייך ניט בעשאפען דיא וועלט? און אויב עס איז שווער אָנצונעהמען, אז דיא וועלט איז בעשאפען גע־וואָרען פון גאָר נישט, טאָ וויא אזוי האָט ער בעשאפען דיא „אור־מאטעריע" פון גאָר נישט? דער אריינברייגנען פון דער אור־מאטעריע מאכט דיא פּראבלעמע ניט לייכטער. אבן־דאוד מערקט אפנים דיא שוועריגקייט, און ער זאָגט דארום אין אן אנדער פלאטץ אז דיא אור־מאטעריע איז בלויז א לאָגישער בעגריעף, אָבער ניט קיין רעאליטעט („הוא עצם מושכל לא נמצא").

נאָכדעם וויא ער האָט בעהאַנדעלט דיא פראגע פון מאַ־טעריע ,נעהמט ער זיך צו דער פראגע וועגען בעוועגונג (אמונה רמה, פרק שלישי). בעוועגונג איז דער איבערגאנג פון מעג־ליכקייט אין ווירקליכקייט. קיין זאך קען זיך אליין ניט בע־וועגען, זיא מוז ווערען בעוועגט פון אן אנדער זאך. אלע ענ־דערונגען וואָס קומען פאר אין דער מאטעריע, סאי אין צייט, סאי אין רוים (חלל), סאי אין קוואנטיטעט (כמות), סאי אין קוואליטעט („איכות") קומען פון דער בעוועגונג. דער מענש און דיא חיות בעוועגען זיך אויך ניט אליין ; זיי ווערען בעוועגט פון זייערע נשמות. קורץ, דער גאנצער פראצעס פון ווערען, פון זיין און פון אונטערגאנג, וואָס קומט פאָר אין דעם אוניווערזום, איז א רעזולטאט פון דער בעוועגונג.

אין פיערטען קאפיטעל פון „אמונה רמה" נעהמט זיך א ב ן ־ ד א ו ד אונטער צו בעווייזען, אז „אונענדליכקייט סאי אין א קערפער, סאי אין א שטח, סאי אין א ליניע, סאי אין א צאָהל איז אן אונמעגליכקייט אין דער ווירקליכקייט. ס'איז אויך אונמעגליך, אז קערפערס וואָס מוזען זיין ענדליך זאָלען בעזיטצען אן אונענדליכע קראפט.

אָט וויא ער בעווייזט עס :

לאָמיר זיך פארשטעלען אז דיא ליניע א——————ב איז אונענדליך אין דער ריכטונג פון „ב". לאָמיר מאכען א צווייטע גלייכע ליניע: ג———ה———ד וועלכע איז אונענדליך אין דער ריכטונג פון „ד". לאָמיר פון דער ליניע ג ד" אָבשניידען א שטיקעל — „ג ה".

דיא ליניע „ה ד" איז אָדער גלייך צו „א ב" אָדער ווע־ניגער פאר איהר.

אויב דיא איבערגעבליעבענע ליניע „ה ד" איז גלייך צו דער ליניע „א ב", און „ג ד" איז דאָך אויך גלייך צו „א ב", דאן וועט עס דאך הייסען אז א טהייל („ה ד") איז גלייך צו דער גאנצע („ג ד"). וואָס דאָס איז אונמעגליך.

אויב „ה ד“ איז װעניגער װיא „א ב“ און זיא איז פון דעסטװעגען אויך אונענדליך, װעט עס דאָך הייסען, אז עס איז דאָ א קלענערע און א גרעסערע אונענדליכקייט, װאָס דאָס איז װיעדער אונמעגליך.

מיר מוזען אלזאָ זאָגען, אז די ליניע „ה ד“ איז ענדליך. לאָמיר איצטער מאַכען א חבור פון דיאביידע ענדליכע ליניען „ג ה“ און „ה ד.“ מיר װעלען דאמאָלסט קריגען דיא ליניע „ג ד“, װעלכע מוז זיין ענדליך, װייל זיא בעשטעהט פון ענדליכע טהיילען. די ליניע „ג ד“ איז דאָך אָבער גלייך צו דער ליניע „א ב“, פאלגליך מוז „א ב“ אויך זיין ענדליך. עס איז אלזאָ ניטאָ קיין אונענדליכע ליניע.

און קוים קען ניט זיין קיין אונענדליכע ליניע, קען אויך ניט זיין קיין אונענדליכער שטח, װארום א שטח איז דיא פערשפּרייטונג פון א ליניע אין דער ברייט. און קען ניט זיין קיין אונענדליכער שטח, קען אויך ניט זיין קיין אונענדליכער קערפּער, װייל א קערפּער איז דיא פערשפּרייטונג פון א שטח אין דער גרעב.

א צאָהל קען אויך ניט זיין אונענדליך. אונענדליך הייסט דורכאויס מיטען (אָהן אן אָנפאנג און אָהן אן ענדע), אָבער א צאָהל מוז דאָך האָבען אן אָנפאנג און אן ענדע.

אויף דעם זעלבען אופן װערט בעװיעזען, אז א קערפּער װאס מוז דאך זיין ענדליך קען ניט האבען קיין אונענדליכע קראפט:

לאָמיר זיך פארשטעלען, אז דער קערפּער א———————ב
ג ד ה
בעזיצט אן אונענדליכע קראפט. און לאָמיר איהם צוטהיילען אויף דיא חלקים „ג ד ה“. אויב יעדער חלק בעזונדער האָט אן אונענדליכע קראפט, װעט עס דאָך הייסען, אז א חלק האָט פּונקט אזוי פיעל קראפט װיא דאָס גאנצע, װאָס דאָס איז אן אינמעגליכקייט. אויב יעדער חלק האָט אָבער אן ענדליכע קראפט, דאן מוז אויך „א ב“ האָבען אן ענדליכע קראפט,

ווארום פון ענדליכקייטען קען ניט ווערען קיין אונענדליכ־
קייט.

אויפ'ן גרונד פון דיעזע פרינציפען בעווייזט אבן־
ראוד דיא עקזיסטענץ פון גאָט. יעדער בעוועגטער קער־
פער מוז האָבען א בעוועגער. דער ערשטער ווערט בעוועגט
פון צווייטען, דער צווייטער פון דריטען, דער דריטער פון
פיערטען ביז דער אונענדליכקייט. אָבער אן אוננעדליכער
צאָהל פון בעוועגענדע און בעוועגטע קערפערס איז דאָך אונ־
מעגליך. מיר מוזען אלזאָ אין אונזער שכל ענדליך קומען צום
ערשטען בעוועגער, וועלכער געפינט זיך אליין אין רוהיגקייט,
ווארום אויב ער ווערט בעוועגט פון אן אנדערען איז ער דאָך
ניט דער ערשטער. דער דאָזיגער ערשטער אונבעוועגטער בע־
וועגער, וואָס איז דער מקור פון אלע בעוועגונגען, איז גאָט.

דער ערשטער בעוועגער מוז זיין אונקערפערליך, ווייל ווי
מיר האָבען אויבען געזעהן מוז יעדער קערפער זיין ענדליך
און א קערפער וואָס איז ענדליך קען ניט בעזיטצען קיין או־
נענדליכע קראַפט.

ביי אריסטאָטעלס'ען, וועלכער גלויבט אין דער אייביג־
קייט פון דער וועלט און אין דער אייביגקייט פון דער בעווע־
גונג איז דער דאָזיגער בעווייז א שטארקער. דיא אונענדליכע
קראַפט פון בעוועגונג קען ניט ארויסקומען פון א קערפער,
וואָס מוז לויט זיין נאַטור זיין ענדליך. אבן־דאוד
גלויבט אָבער, אז דיא וועלט איז בעשאַפען געוואָרען, וואָס
דאָס מיינט, אז דיא בעוועגונג איז ניט אייביג, זיא האָט אן
אנפאנג און איז דארום ניט אונענדליך. דער גאנצער ארגו־
מענט פערליערט זיין ווערטה. אבן־דאוד פיהלט אפנים דיא
שוואכקייט פון זיין ארגומענטאציע און ער ברייננגט דאָרטען
אנדערע בעווייזע וועגען דער עקזיסטענץ פון גאָט, געבאָרגט
פון די אראבישע פילאָזאָפען. וועלכע זיינען אָבער שוין ניט
קיין אריסטאָטעלישע.

דער הויפט חסרון פון דיא אלע בעווייזע בעשטעהט
אָבער סוף כל סוף אין דעם, וואָס זיי בעווייזען בלויז, אז עס

איז דאָ א ערסטע סבה, אָבער בשום אופן ניט, אז עס איז דאָ א בעוואוסטזיניגער שעפּפער. ר׳ יהודה הלוי׳ס טענה, אז דער גאָט פון די פילאָזאָפען איז בלויז די ער־שטע סבה אָבער ניט קיין גאָט, איז א גאנץ בערעכטיגטע.

אבן־דאוד האָט אויך שוועריגקייטען, ווען ער קומט צו דער פראגע פון דער מענשליכער נשמה. וואָס איז אזעלכע די נשמה? ער בעקעמפּפט די מיינונג פון היפּאקראטוס. און גאלען, וועלכע בעהויפּטען אז די נשמה איז בלויז אן ערשיינונג פון דעם קערפּער, דער פּועל־יוצא פון די פערשיעדענע לעבענס־טעהטיגקייטען. דאָס וואָלט מיינען, אז מיט דעם טוידט פון דעם גוף פער־שווינדט אויך די נשמה; דאָס וואָלט מיינען, אז ניט נאָר איז ניטאָ קיין אונשטערבליכקייט, נאָר אז די נשמה האָט בכלל ניט קיין זעלבסטשטענדיגע עקזיסטענץ, אז זיא איז בלויז א „צופאל“ (מקרה) פון גוף.

אויך דאָ מאכט אבן־דאוד א פּשרה. די נשמה איז ניט קיין צופאל (מקרה) פון גוף, נאָר זיא איז א זעלבסט־שטענדיגער וועזען (עצם). זיא האָט אָבער ניט עקזיסטירט איידער זיא איז אריין אין גוף, וויא דאָס האָבען געלערנט פּלאטא און זיינע תלמידים. די נשמה איז א בעשאַפע־נע און זיא ווערט בעשאַפען צוזאַמען מיט׳ן גוף. אלע נשמות האָבען אן אלגעמיינעם מקור, און יעדער גוף קריגט די נשמה וואָס עס פאסט זיך פאר איהם. אין פערלויף פון לע־בען האלט די נשמה אין איין ענטוויקלען זיך, און וואָס מעהר דער מענש זוכט, פאָרשט און גריבעלט זיך אין הויכע ענינים, אלץ א העכערע מדרגה דערגרייכט די נשמה זיינע. די נשמה מוז האָבען דעם גוף, ווייל נאָר דורך איהם, דורך די חושים און ערפאהרונגען, קען זיא דערגרייכען די דאָזיגע הויכע מדרגה, וואָס גיט איהר די מעגליכקייט צו פעראייני־גען זיך מיט דעם „שכל הפועל“ און געווינען אונשטערבליכ־קייט. די נשמה ווערט אלזאָ בעשאפען צוזאמען מיט׳ן גוף אָבער זיא איז אונשטערבליך.

ער פערבערייטעט זיך דארטען צו בעווייזען, אז דיא נשמה קען ניט האבען קיין אינדיווידועלע עקזיסטענץ איידער זיא קומט אריין אין גוף. זיא קען ניט האבען קיינע אייגענשאפטען מיט וועלכע זיא זאל זיך אונטערשיידען פון אן אנדער נשמה, ווייל א נשמה איז לויט איהר נאטור נאך אן איינפאכער וועזען. ער פערגעסט אבער, אז דיעזער ארגומענט איז אויך גילטיג אויף דער נשמה נאכ'ן טוידט. אויב זיא האט ניט געקענט האבען קיינע אינדיווידועלע אייגענשאפטען פריהער, טא וויא אזוי קען זיא זיי קריגען שפעטער ? און אויב זיא קען זיי ניט קריגען, קען דאך די נשמה ניט האבען קיין אינדיווידועלע אונשטערבליכקייט, וויא דאס יודענטהום און אלע רעליגיאנען פערשפרעכען. דיא פראגע בלייבט ; האט דער מענש אן אינדיווידועלע אונשטערבליכקייט ? דיא דאזיגע פראגע בלייבט אונפערענטפערט סאי ביי אבן־דאוד און סאי ביים רמב"ם. דאס איז איינע פון די הויפט אורזאכען, וואס האבען ארויסגערופען דעם קריעג געגען רמב'ם און געגען דעם אריסטאטעליאניזם בכלל.

דאן בעהאנדעלט ער דיא פראגע פון גאט'ס אטריבוטען און קומט צום געדאנק, וועלכער איז אונז שוין בעקאנט, אז וועגען גאט קענען מיר בלויז ריידען וואס ער איז ניט; מיר קענען אבער ניט וויסען זיין פאזיטיווע זייט, וואס ער איז יע. אלע אויסדריקע פון דער ביבעל, וואס ריידען פון גאט אלס א קערפערליכען וועזען אדער א וועזען מיט אייגענשאפטען מוזען פערשטאנען ווערען אלס משל.

* * *

אבן־דאוד איז פונקט דער היפוך פון ר' יהודה הלוי, כאטש זיי זיינען געבוירען געווארען אין דער זעלבער שטאדט און כמעט אין דער זעלבער צייט. אבן־דאוד גלויבט, אז עס איז דיא פליכט פון יעדען מענשען זיך צו בעשעפטיגען מיט דער פילאזאפיע. ער מיינט, אז דיא תורה

גופא הייסט זיך אָבגעבען דערמיט. דער ציעל פון פילאָזאָפיע איז גוטע מדות.

זיין ספר „אמונה רמה“ האָט אבן־דאוד געשריבען אין יאָהר 1168 אויף אראביש. עס געפינען זיך צוויי איבערזעצונגען אין העברעאיש. דער בוך איז געשריבען אין א קלאָהרע, איינפאכע שפּראַך, אָהן מליצות און אָהן משלים, וויא א לעהר־בוך וועגען פילאָזאָפיע דארף געשריבען ווערען. זיינע בעווייזע זיינען קלאָהר און צום פונקט, אין אזוי וועניג ווערטער וויא מעגליך. אין דיא ערשטע קאפּיטלען בעשעפטיגט ער זיך מיט דער אריסטאָטעלשער פיזיק און מעטאפיזיק. נאָך יעדען קאפּיטעל געפינט זיך אזוי וויא אן אנמערקונג, וואו ער ברייננגט ראיות אויף זיינע לעהרען פון תנ"ך און תלמוד. אין דיא שפּעטערע קאפּיטלען בעהאנדעלט ער דיא פראגען פון גוט און שלעכט, פון פאראויסבעשטימונג און פרייען ווילען, די פראגע פון נבואה, דיא אונפערענדערבארקייט פון דער תורה און אנדערע רעליגיעזע פראגען.

קיינע נייע געדאנקען זאָגט ער וועגען דעם ניט ארויס. וועגען דער פראגע פון גוט און שלעכט האלט ער זיך אן דיא מיינונג פון סעדיה גאון, אז אלץ וואָס עס עקזיסטירט איז גוט. שלעכט איז בלויז דיא אבוועזענהייט פון גוט. ווען מיר בעטראכטען זאכען פון אונזער שטאַנדפּונקט, פון דעם שטאנדפּונקט וואָס איז ניצליך פאַר אונז, געפינט זיך שלעכטס. בעטראכט מען אָבער דיא זאכען פון דעם שטאנדפּונקט פון דער גאנצער שעפּפונג איז נימאָ קיין שלעכטס. יעדער זאך האָט זיך זיין פּלאטץ. אלץ אין איינעם איז א לאַנגע קייט פון רינגעלעך, וועלכע פאנגט זיך אן אונטען אין ריינער מעגליכקייט אָהן שום ווירקליכקייט, אין דער מאַטעריע, און ענדיגט זיך אויבען אין דער ריינסטער ווירקליכקייט, וואָס איז גאָט. דאָס איז דער פּלאן פון דער שעפּפונג. ווען אלץ וואָלט געוועזען ריינע ווירקליכקייט, וואָלט דאָך ניט געווען קיין וועלט מיט די אלע פערשיעדענע מדרגות: עס וואָלט געוועזען בלויז גאָט.

דער מענש האָט א פרייען ווילען. דאָס וואָס גאָט ווייס ניט פון פאָראויס וויא אזוי דער מענש וועט אויסקלייבען צו האנדלען אין א געוויסען פאל, קען בשום אופן ניט דיענען אלס א בעווייז געגען גאָט'ס אל־וויסען, ווייל גאָט האָט לכתחילה און מיט א כונה בעשאפען דעם מענשען, אז ער זאָל האָבען א פרייע ברירה.

דער „אמונה רמה" האָט געמאכט א וועג פאר דעם רמב"ם'ס „מורה נבוכים". מען קען כמעט זאגען, אז דער לעצ־טער איז א פערבעסערטער און א פערגרעסערטער „אמונה רמה".

XIII.

דעם רמב"ם'ס יוגענד. — זיין וואנדער־לעבען. — האט דעם רמב"ם'ס פאמיליע אנגענומען דעם מאהאמעדאניזם? — רבי מימון און זיין פאמיליע אנטלויפט פון צפון אפריקא אין ארץ ישראל. — דער רמב"ם בעזעצט זיך אין עגיפטען. — דעם רמב"ם'ס „מאמר קדוש השם". — דיא אידען־פערפאלגונגען אין תימן. — דער פאלשער משיח דוד אל־ראי. — דעם רמב"ם'ס „אגרת תימן".

רבי משה בן מימון, בעסער בעקאנט אלס „דער רמב"ם", איז געבאָרען געוואָרען אין קארדאווא, שפּאניען, אין דעם יאָהר 1135 און איז געשטאָרבען אין קאירא, עגיפּטען, אין יאָהר 1204.

דיא לעגענדע דערצעהלט, אז ביז דעם צוואנציגסטען יאָהר פון זיין לעבען איז דער רמב"ם געווען א גרויסער פּראסטאַק. דאָס האָט זיין פּאָטער, וועלכער איז אליין געווען א גרויסער תלמודיסט און געלעהרטער, זעהר שטארק גע־קריינקט און ער האָט דעם זוהן פון זיך פערטריעבען. דאן האָט זיך דער רמב"ם גענומען צום לערנען און צום שטודי־רען און איז אין פערלויף פון עטליכע יאָהר אויסגעוואקסען איינער פון דיא פעהיגסטע און גרעסטע מענער פון זיין צייט. עס פערשטעהט זיך, אז דיא דאָזיגע לעגענדע ענטהאלט אין זיך ניט קיין איינציגען קערענדעל פון אמת. דיא פאָלקס־פאנטאזיע האָט ליעב צו מאָהלען איהרע העלדען אין העלערע פארבען, און דיא גרויסקייט פון רמב"ם ווערט נאָך גרעסער

דערמיט, וואס ער ווערט פארגעשטעלט אלס עם־הארץ אין זיינע יונגע יאהרען. אזוי האט אויך דיא פאלקס־פאנטאזיע געמאהלען דעם גרויסען תנא ר׳ ע ק י ב א אלס עם־הארץ און ווילדער פיינד פון געלעהרטע, און דאס זעלבע האט פאסירט מיט׳ן „בעל־שם־טוב“ און אנדערע אידישע גדולים.

זיין ערשטער רבי אין אידישע למודים און אין די וויסענשאפטען איז וואהרשיינליך געווען זיין פאטער אליין, וועלכער, ווייזט אויס, איז געווען א דין אין ק א ר ד א ו ו א. ווען דער רמב״ם איז געווען א אינגעל פון דרייצעהן יאהר איז ק א ר ד א ו ו א געפאלען אין דיא הענד פון דיא פאנאטישע אלמאהאדען. צווישען דיא אידען, וואס זיינען געצוואונגען געווארען צו פערלאזען דיא שטאדט אדער אנצונעהמען דעם מאהאמעדאנישען גלויבען לפנים ווענען, האט זיך אויך געפונען דעם רמבם׳ס פאטער, רבי מימון און זיין פאמיליע.

מאנכע היסטאריקער זיינען מיט דער מיינונג, אז ר ב י מ י מ ו ן האט פאר א קורצער צייט אויסגעקליעבען דאס לעצטע, אנערקענענדיג דעם מאהעמאדאניזם בפרהסיא און אבהיטענדיג דיא אידישע רעליגיאן אין דער שטיל. פיעלע אנדערע אנגעזעהענע אידען האבען געטהאן דאס זעלבע. ניט וועלענדיג אדער ניט קענענדיג פערלאזען זייער היים, זייער האב און גוטס, האבען זיי בעסער אויסגעקליעבען דעם צוויי־פנים׳דיגען לעבען פון די אנוסים איידער דעם טוידט אדער דעם גלות. דאס שפאנישע יודענטהום האט ניט געקענט בייזטעהן דעם נסיון. דיא אידען פון ד י י ט ש ל א נ ד, פ ר א נ ק ר י י ך און ע נ ג ל א נ ד אין יענער צייט האבען זיך געלאזען הינריכטען אין דיא הונדערטער און אין די טויזענדער אויף קדוש השם, גאר ניט פרעגענדיג קיין שאלות און ניט זוכענדיג קיין היתרים וויא זיך דערפון ארויסצודרעהען. דיא דייטשע און פראנצויזישע אידען אין זייער נאאיווען גלויבען, אין זייער טיעפער איבערצייגונג, אין זייער איבערגעבענהייט צום אידישען פאלק זיינען געווען א בעסערער מאטעריאל פאר „קדושים“ און מארטירער, וויא דיא

משה ברבי מימון ז״ל

שפאנישע אידען מיט זייער בילדונג און קולטור... ביי דיא שפאנישע אידען האבען זיך זאגאר געפונען געוויסע רבנים, וואס האבען אזא שריט גערעכטפערטיגט. זייער טענה איז געוועזן, אז „כל זמן מען צווינגט ניט דיא אידען עובר צו זיין אויף דיא מצוות פון דער תורה, כל זמן מען צווינגט זיי ניט צו דיענען פרעמדע געטער, כל זמן מען פאדערט פון זיי בלויז, אז זיי זאלען נאר מיט דיא ל י פ ע ן אנערקענען דיא נביאות פון מ א ה א מ ע ד, זיינען דיא אידען ניט מחויב זיך מוסר נפש צו זיין". לויט זיי קומט אויס, אז פאר דיא קלענסטע עברה דארף זיך א איד יע לאזען מוסר נפש זיין, ווערענד ער איז עס ניט מחויב צו טהאן, ווען עס פאדערט זיך „בלויז" דיא אנערקענונג פון מאהאמעד'ס נביאות. אינ־טערעסאנט איז, וואס זאגאר דער רמב"ם דריקט אויס דיא זעלבע מיינונג.... אין זיין „מאמר קדוש ה'", וועלכען ער האט געשריעבען מיט צוועלף יאהר שפעטער אין עלטער פון פינף און צוואנציג יאהר געפינט זיך פאלגענדע שטעלע : „און די עצה, וואס איך גיב זיך, מיינע פריינד און אלע די וואס פרע־גען ביי מיר אן עצה, איז : צו פערלאזען יענע פלעצער און נעהן דארטען, וואו מען קען אבהיטען דיא תורה אהן מורא. און זאל קיינער זיך ניט אבהאלטען צוליעב זיין האב און גוטס, ווייל דיא רעליגיאן איז דיא וויכטיגסטע זאך אין דער וועלט. און יעדער, וואס קען ניט פערלאזען זיין פלאטץ צו־ליעב זיינע רייכטהימער אדער צוליעב דיא מורא פאר דער רייזע איבער דיא ימים, דארף זיך בעטראכטען אזוי וויא ער וואלט פארשוועכען גאט'ס נאמען כמעט מיט'ן איינגענעם ווי־לען.... דאס איז אלץ געזאגט, ו ו ע ן ע ר ו ו ע ר ט נ י ט ג ע צ ו ו א ו נ ג ע ן צ ו ט ה א ן א ן ע ב ר ה, א ב ע ר ו ו ע ן מ ע ן צ ו ו י נ ג ט א י ה ם ע ו ב ר צ ו ז י י ן א פ י ל ו א ו י ף א י י ן מ צ ו ה, ד א ן ט א ר ע ר ד א ר ט ע ן נ י ט ב ל י י ב ע ן". פון זיינע ווערטער : „און דיא עצה וואס איך גיב זיך" און פון מאנכע אנדערע אויסדריקע אין דעם זעלבען „מאמר־קדוש־

השם", קען מען ארויסדרינגען, אז ער האָט טאַקע ז י ך
נ ו כ א געגעבען דיא דאָזיגע עצה...

אַלס א פערטהיידיגונג פאר דיא שפּאנישע אידען פון יענער צייט קען פיעלייכט דיענען דער פאקט, וואָס דער מאַ־האמעדאניזם האָט ניט ארויסגערופען געגען זיך ביי דיא אי־דען אזא ווידערווילען וויא דער קריסטענטהום. דיא סתירה צווישען דעם יודענטהום און דעם מאַהאַמעדאניזם איז ווייט ניט אזוי שאַרף און אזוי בולט וויא צווישען דעם יודענטהום און קריסטענטהום. דיא פאָלשטענדיגע און אבסאלוטע איינ־הייט פון גאָט איז דיא וויכטיגסטע און דיא הויפּט־דאָגמאַ אין דער אידישער רעליגיאָן. פאר דעם „שמע ישראל ה' אלוהנו ה' אחד" זיינען די אידען געגאנגען דורך פייער און דורך וואסער; עס איז געווען ניט בלויז א רעליגיעזע דאָגמאַ, נאָר עס איז אויך געוואָרען א נאַציאָנאַלער קאמפּפס־רוף. דיא מאַהאַמעדאנישע אמונה פּרעדיגט די זעלבע אמונה, איהר מאָנאָטהעאיזם איז ניט וועניגער ריין וויא דער אידי־שער. מ א ה א מ ע ד איז בלויז א נביא, ניט קיין זוהן, ניט קיין ווייצע־גאָט, ניט קיין צווייטער גאָט. „אַללאַה איז אַללאַה און מאַהאָמעד איז זיין נביא", דאָס איז דער הויפּט יסוד פון דער מאַהאָמעדאנישער תורה. דער רמב"ם זאָגט טאַ־קע דארום אז „דיא מאַהאַמעדאנער גלויבען אין אן איינציגען גאָט וויא געהעריג איז" (אלו הישמעאלים אינם עובדי ע"ז כלל, וכבר נכרתה מפיהם ומלבם, והם מיחדים את ה' יחוד כראוי). דאָס יודענטהום האָט בלויז אויסצוזעטצען געגען דער צווייטער העלפט פון פסוק, אז „מאַהאמעד איז זיין נביא"; ער קען אָבער גאָר ניט אויסזעטצען געגען דער ערשטער העלפט, אז „גאָט איז גאָט". גאנץ אנדערש איז עס אָבער דער פאַל מיט דעם קריסטענטהום. דיא דייטשע און דיא פראנ־צויזיש אידען האָבען געמוזט, אום צו אנערקענען דעם קריס־טענטהום, פערלייקענען דעם הויפּט־יסוד פון זייער אמונה, פערלייקענען דיא איינהייט פון גאָט, און זיי האָבען זיך בע־סער געלאָזט הינריכטען. דיא אַלע פילאָזאָפישע דריידלעך,

וואָס בעוויזען, אז דריי איז איינס און איינס איז דריי, קען אפשר זיין גוט פאר פילאָזאָפישע מיסטיקער, אָבער ניט פאר דעם געזונדען, פשוט׳ען פערשטאנד פון גרויסען עולם. איי־בעריגענס, דער גרויסער פשוט׳ער קריסטליכער עולם האָט דאמאָלסט, און טהיילווייז אויך נאָך איצטער, געגלויבט אין דריי וואָס איז דריי און ניט אין דריי וואָס איז איינס....

דערצו דארף מען ניט פארגעסען, אז דיא מאהאמעדאַ־נער זיינען נאָך דאמאָלסט ניט געווען אזוי „קלוג“ וויא דיא קריסטען איינצופיהרען אן אינקוויזיציע און א געהיים־פּאָליציי, וואָס זאָל אכטונג געבען אויף די נייע „בעקעהרטע“ און פערביטערען דעם לעבען פון די אונגליקליכע „אנוסים“ מיט שפּיאָנעריי און מסירות. זיי האָבען זיך ווייניג געקימערט וועגען דעם פּריוואט לעבען פון די אנוסים. די געהיימע אידישע קהילות האָבען ניט בלויז געעקנט אבהיטען די אידישע רעליגיאָן אין אלע איהרע איינצעלהייטען, נאָר זיי האָבען אפילו געהאט געהיימע ישיבות, וואו עס איז גאַנץ אָפען פלייסיג געשטודירט געוואָרען די תורה און דער תלמוד.

סאַי ווי סאַי, דער דאָזיגער פערמאסקירסטער לעבען האָט דערעסען רבי מימון. ער האָט פערלאָזען קארדאווא און האָט געזוכט זיך צו בעזעצען ערגער־אנדערשוואו, וואו ער זאָל קענען פריי און אָפען אָבהיטען די אידישע תורה. ווי עס ווייזט אוים איז דאמאלס געווען א שווערע אויפגאַבען צו געפינען אזא פּלאַץ, און מימון מיט זיין פאמיליע האָבען געמוזט פיהרען א וואַנדער־לעבען, אויפהאלטענדיג זיך א קירצערע אָדער לענגערע צייט אין פערשיעדענע שטערט אין שפּאניען. אזוי שנעל ווי מען האָט איהם אין זיין נייעז וואהן־פּלאַץ געגומען חושד זיין אין אידישקייט און ער האָט אָנ־געפאנגען זיך צו פיהלען אונזיכער, פלעגט ער פערלאָזען די שטאדט און זיך בעזעצען אנדערש־וואו. אזוי האָט ער ארומ־געוואנדערט פון צעהן ביז צוועלף יאהר.

אין יאָהר 1160 האָט ער אין גאנצען פערלאָזען שפּאניען און געקומען אין פּעץ, צפון אפריקא, האָפענדיג אז דאָרטען,

וואו ער איז ניט בעקאַנט, וועט ער קענען רוהיג לעבען אלס א פערשטעלטער מוסעלמאַן. זיין האָפנונג איז אָבער געווען א פאלשע. די לאגע פון די אידען אין פעץ איז געווען ערגער ווי אין קארדאווא. פעץ איז אויך געווען אונטער דער הער־שאפט פון די אלמאהאדען, וועלכע זיינען אָבער געווען שטרענ־גער געגען די אנוסים ווי די אלמאָהאדען אין שפּאניען. א היב־שער טהייל פון דעם אידישען פּראָסטען עולם האָט זיך בים־לעכווייז איינגעוועהנט צו זיין נייעם ארט לעבען. זיי זיינען פערמאטערט געוואָרען פון די צרות און רדיפות און האָבען באמת אָנגעפאנגען צו גלויבען אין די נביאות פון מאהאָמעד. זיי האָבען אָנגעפאנגען צו גלויבען, אז „גאָט האָט פערלאָזען זיין פאָלק און האָט זיך אויסגעקליבען אן אנדער אומה". צו שטארקען און צו טרויסטען די דאָזיגע שטרויכלענדע און שוואכע, האָט דעם רמב"ם'ס פאטער אָנגעשריעבען א „טרויסט־בריעף", אין וועלכען ער מונטערט זיי אויף, אז זיי זאָלען ניט פערליערען די האָפנונג און זיך האלטען אָן דער אידישער תורה: „מיר זיינען אין גלות, ווי איינער וואָס טרינקט זיך אין ים... די שטריק פון דער תורה און די מצוות איז צוגעבונדען צום הימעל... ווער עס האלט זיך אָן דער שטריק קען האָפען ניצול צו ווערען. ווער עס האלט זיך אָן דער שטריק פעסט מיט אלע זיינע כוחות האָט מעהר האָפנונג ווי יענער וואָס האלט זיך ניט אזוי פעסט. דער וואָס האלט זיך אן איהר אפילו מיט די שפּיצען פינגער האָט אלץ מעהר האָפנונג ווי דער, וואָס האָט איהר אין גאנצען ארויסגעלאָזען פון זיינע הענד".

עס האָבען זיך אָבער געפונען מוסרים, וואָס האָבען געלאָזט וויסען די אלמאָהאדען, אז די אידען האלטען זיך אין דער שטיל אָן זייער אייגענער תורה און אז אין דעם זיינען שולדיג ר' יהודה הכהן אבן־ששון, דער ראש־ישיבה פון פעץ, ביי וועמען דער רמב"ם האָט געלערנט תלמוד, און די פאמיליע מימון. יהודה אבן־ששון איז הינגעריכ־טעט געוואָרען, און עס האָט געהאלטען דערביי, אז די גאנצע פאמיליע מימון זאָל האָבען דעם זעלבען פּסק. א מאהאָמעדא־

נישער פּאָעט און פילאָזאָף אבן־מו־וואשא, וועלכער איז געוועזן בעפריינדעט מיט׳ן רמב׳ם, האָט אויף איהם עדות געזאָגט, אז ער איז א כשר׳ער מוסולמען און האָט איהם אויף אזא אופן געראַטעוועט פון טויט.

לאנג זיך אויפהאלטען אין פעץ איז געוואָרען אונמעגליך. אין יאהר 1165 האָבען זיי פערלאָזען פעץ צו פאָהרען נאָך ארץ ישראל. זיי זיינען אָנגעקומען אין עכו, וואו זיי האָבען זיך אויפגעהאלטען א קורצע צייט. זיי האָבען אויך בעזוכט ירושלים און אנדערע הייליגע שטעדט. ירושלים איז דאמאלס געווען אין קריסטליכע הענד, און די לאגע פון די ווענינגע אידען, וואָס האָבען זיך דאָרטען געפונען, איז געוועזן ווייט פון צו זיין גוט. דעם רמב״ם׳ס פאטער, רבי מימון, איז געבליבען אין ארץ ישראל, וועהרענד ער, זיין ברודער דוד און זיין פאמיליע האָבען בעשלאָסען זיך צו בעזעצען אין עגיפּטען. א קורצע צייט האָבען זיי זיך אויפגעהאלטען אין אלעקסאנדריע. פון דארטען זיינען זיי אריבער אין קאירא.

אָנקומענדיג אין מצרים איז דער רמב״ם געווען א יונגער כאָן פון קרוב איין און דרייסיג יאהר. די אלע צרות וואס ער האָט געהאט אויסצושטעהן די גאנצע צייט דעם לעבען פון א וואנדערער, וואָס ער איז געצוואונגען געווען צו פיהרען, האָבען איהם ווענינג געשטערט אין זיין לערנען און שטודירען. ער איז שוין אין יענער צייט געווען איינער פון די גרעסטע תלמודיסטען, פון די בעסטע וויסענשאפטס־מענער און פון די טיעפסטע פילאָזאָפען פון זיין צייט. פון די ספרים, וואָס ער האָט אָנגעשריעבען נאָך גאָר אין זיינע יונגע יאהרען, קען מען שוין ארויסזעהן דעם שפּעטערען אונשטערבליכען רמב״ם. עס איז ווירקליך א וואונדער ווי אזוי אזא יונגער מענש, לעבענדיג אונטער אזעלכע שלעכטע אומשטענדען, האָט זיך געקענט ערווערבען אזא אלזייטיגען און אזא גרונטאָוונעם וויסען.

די ערשטע צייט פון זיין אויפהאלט אין עגיפּטען, האָט

דער רמב"ם אויד ניט געפונען דיא געזוכטע רוה. דיא צרות זיינע זיינען געקומען איינע נאָך די אנדערע. פריהער איז געשטארבען דער פאטער און שפּעטער איז זיין ברודער, דוד מימון, וועלכער איז געווען א סוחר פון ציערונג און די איינציגע שטיצע פון דער פאמיליע, דערטרונקען געוואָרען אויף א שיפּס־ברוך אין אינדישען אָקעאַן. ניט נאָר האָט דער רמב"ם אין איהם פערלאָרען א גוטען, געטרייען ברודער, וועלכער האָט איהם געגעבען די מעגליכקייט רוהיג צו לערנען און צו שטודירען, נאָר אויך זייער גאנצער פערמעגען איז פערלאָרען געגאנגען. אין איינעם פון זיינע בריעף צו א פריינד שרייבט דער רמב"ם וועגען דעם: „און דער לעצטער אונגליק וואָס איז אויף מיר געקומען איז דער גרעסטער וואָס האָט מיר געטראָפען זינט איך לעב. מיין ברודער, דער צדיק, איז דערטרונקען געוואָרען אין אינדישען אָקעאַן, און ער האָט ביי זיך געהאַט פיעל געלד, מיינע, זיינע און פרעמדע. און ער האָט געלאָזען א קליינע טאָכטער און זיין אלמנה ביי מיר. דער אונגליק האָט מיר אזוי שטארק געטראָפען, אז איך בין קראנק געוואָרען אויף א גאנצען יאהר. און נאָך איצטער ווען עס זיינען שוין אריבער פיעל יאָהרען, קען איך זיך ניט טרייסטען. און ווי קען איך זיך טרייסטען? איך האָב דאָך איהם אויפגעהאָדעוועט, ער איז געווען דער ברודער, דער תלמיד און דער פערדיענער. און איך פלעג זיצען רוהיג און לערנען..."

נאָכ'ן ברודער'ס טויט האָט דער רמב"ם געמוזט זוכען מיטלען זיך צו בעזאָרגען מיט חיונה. אזוי ווי ער האָט בשום אופן ניט געוואָלט נעהמען קיין געצאָהלט פאר רבנות, האָט ער בעשלאָסען אָנצופאנגען צו פּראקטיצירען מעדיצין, די וויסענשאַפט וועלכע ער האָט שוין פריהער געהאט שטודירט, און ער האָט זיך געפונען געצוואונגען צו געבען לעקציעס איבער פילאָזאָפיע צו א צאָהל תלמידים. פון אָנפאנג איז זיין פּראקסיס געווען א קליינע, אבער באלד האָט ער זיך ערוואָרבען א זעהר גרויסען נאָמען אלס דאָקטאָר, ווי איינער פון די גרעסטע אין זיין צייט. אין פערלויף פון איניגע

יאהר איז ער געווארען דער לייב-ארצט פון סאלאדין׳ס וויזיר אלפאדיל; דורך דעם איז ער שפעטער אויך געווא־רען דער דאקטאר פון קעניגליכען הויף. לויט ווי אן אראבישער היסטאריקער דערצעהלט האט דער רמב״ם געקראגען אן איינלאדונג פון דעם ענגלישען קעניג ריטשארד דעם ערשטען צו ווערען זיין הויף־דאקטאר, אבער ער האט זיך ענטזאגט.

זיין נאמען און רעפוטאציע איז אלץ געוואקסען. ער איז געווארען בעריהמט ניט בלויז אלס דאקטאר, געלעהר־טער און פילאזאף, נאר אויך אלס א גרויסער אויטאריטעט אין תלמוד און אין „הלכה“. שוין אין יאהר 1175 פלעגען די רבנים פון נאהענט און פון ווייט זיך ווענדען צו איהם מיט אלערליי רעליגיעזע פראגען. און ניט בלויז איבער רעליגיעזע פראגען, נאר וואו עס פלעגט זיך ערגעץ מאכען א צרה אדער אן אונגליק, פלעגט מען זיך קעהרען צו רמב״ם.

נאך האבען ניט אין גאנצען אויפגעהערט די גזרות געגען די אידען אין שפאניען און אין צפון־אפריקא, ווי עס האבען זיך אנגעפאנגען שרעקליכע גזרות געגען די אידען פון תימן (יעמען). דער מאהאמעדאנישער הערשער פון תימן האט זיך א פנים פערקוקט אויף די אלמאהאדען און ער האט אויך גענומען דורכפיהרען די זעלבע גזרה פון שמד אויף די אידען, וואס געפינען זיך אין זיין מלוכה.

צעהנדליגע טויזענדער אידען פון תימן האבען זיך געפונען אין א שוידערליכע לאגע, ניט וויסענדיג וואס צו טהאן און ווי צו האנדלען. עס האט זיך נאך געפונען צווישען די דארטיגע אידען א משומד, וועלכער, אום צו געפעלען די מאהאמעדאנישע מאכטהאבער, האט געהאלטען אין איין פרעדיגען און בעווייזען מיט ראיות פון פסוקים אין דער תורה, אז מאהאמעד איז ווירקליך געווען א נביא געשיקט פון גאט. פיעלע אידען, איבערהויפט פון פראסטערען עולם, האבען אנגעפאנגען צו גלויבען אין די ראזיגע דרשות און האבען אנגענומען דעם מאהאמעדאנישען גלויבען. די יעניגע, וואס האבען זיך ניט געלאזען אזוי לייכט פערפיהרען פון

דעם משומד'ס דרשות, האָבען אָנגעפאַנגען צו ווערען אונ־געדולדיג און אונרוהיג. זיי האָבען אין די דאָזיגע אַלע צרות און אונגליקען געזעהן די „חבלי־משיח", די ליידען פון משיח־צייט: זיי זיינען געווען זיכער, אַז אַט באַלד מוז זיך משיח בעווייזען.

ווי אין די אַלע שווערסטע צייטען פון דער אידישער געשיכטע האָט זיך דער געדאַנק וועגען אַ באַלדיגע ערלעזונג און וועגען דעם אָנקומען פון אַן ערלעזער זיך אויך דאַן גענומען פערשפּרייטען ביים אידישען עולם. דאָס אידישע פאָלק אין תימן איז געווען זיכער, אַז לאַנג קען אַזוי ניט אָנהאַלטען, אַז גאָט מוז און וועט זיך סוף כל סוף דער־באַרעמען אויף זיין פאָלק, און וועט שיקען דעם ערלעזער, וועלכער וועט בעפרייען די אידען פון זייערע פיינדע. די שטימונג איז געווען אַ געדריקטע, אָבער די לופט איז געווען אַזוי ווי אָנגעפילט מיט האָפנונג, מיט יענער האָפנונג וואָס קומט ווען די לאַגע איז אַם ערגסטען. אַלע האָבען געהאָפט און געוואַרט.

דער באָדען איז געווען אַזוי ווי צוגעגרייט פאַר דעם ארויסטריט פון אַ משיח,—און עס האָט ניט לאַנג גענומען און דער משיח האָט זיך בעוויזען. דער נאָמען פון דעם דאָזיגען משיח איז ניט בעקאַנט, אבער ווי עס ווייזט אויס איז עס געווען דוד אל־ראי, פון וועמעס לעבען און טהעטיגקייט לאָרד ביקאָנספּיעלד האָט אָנגעשריבען אַ ראָמאַן. לויט ווי עס ווערט דערצעהלט אין „שבט ישורון" זאָל דוד אל־ראי זיך האָבען געטראָפען מיט דעם רמב"ם.

דוד אל־ראי איז געווען אַ יונגער, שעהנער, פעהיגער מאַן, אַ בעדייטענדער תלמודיסט און געלעהרטער דערצו. ווי אַזוי ער איז געקומען צו זיינע משיח־געדאַנקען, זיך צו בעטראַכטען אַלס דעם משיח, איז ניט קלאָר. ער איז געווען אַ גרויסער אידישער פּאַטריאָט, מיט אַ וואַרעמע אידישע האַרץ, און די צרות און די ליידען פון זיין פאָלק האָבען איהם ניט געלאָזען רוהען. די פּאָליטישע לאַגע פון דעם „באַגדאַדער

כאַליפאַט“ איז דאמלס ניט געווען קיין גלענצענדע. מאנכע קליינע שטאַמען און פערלקערשאפטען האָבען זיך אָבגעריסען פון דעם סולטאַן און ערקלערט זייער אונאבהענגיגקייט. דוד אל־ ראי האָט געגלויבט, אז איצטער איז די בעסטע צייט צו רעוואָלטירען געגען סולטאַן און פיהרען די אידען אין ארץ־ישראל. אל־ראי איז ניט געווען פון די פאַנטאַסטישע משיחים, וואָס האָבען געזוכט גאָט'ס קעניגרייך. ער איז ניט געווען קיין מיסטיקער און בעל־חלומות. ער האָט געוואָלט א ערדישע קעניגרייך, ער האָט געוואָלט א אידישע מלוכה אין ארץ ישראל. אין דער הינזיכט קען ער גיכער פערגליכען ווערען צו ב ר ־ כ ו כ ב א, ווי צו די אנדערע אידישע משיחים, וואָס זיינען געווען פאר איהם און נאָך איהם. א ל ־ ר א י האָט געזוכט צו אָרגאַניזירען א אידישע ארמעע און האָט געהאַט בדעה צו בעפאלען דעם סולטאַן.

דאָ איז ניט דער פּלאַץ מאריך צו זיין וועגען דעם. דער עיקר איז, אז אזא משיח־בעוועגונג איז דאמאלס פאָרגעקומען. די אידען פון יענע געגענדען האָבען ניט געוואוסט וואָס צו טראכטען וועגען דעם. א טהייל איז צוגעשטאַנען צו אל־ראי, און אן אַנדער טייל האט געווארט אויף נסים. זיי האָבען זיך דאן געווענדעט צום רמב'ם, אז ער זאָל זיי געבען זיין מיינונג.

דער רמב"ם האָט זיי געענטפערט אין א לאַנגען בריעף, וואָס איז בעקאַנט אונטער דעם נאָמען „אגרת תימן“. אין דעם דאָזיגען בריעף טרייסט דער רמב"ם די תימנ'ער אידען און ראטה זיי, אז זיי זאָלען ניט פערליערען דעם מוטה. דאָס אידישע פאָלק איז דאָס אויסערוועהלטע פאָלק פון גאָט, און גאָט קען ניט האָבען קיין חרטה; ער האָט ניט פערוואָרפען און פער'מיאוס'ט זיין פאָלק. זאָלען זיי זיך ניט איינהערען צו די רייד פון דעם משומד מיט זיינע ראיות פון דער תורה, אז מאַהאָמעד איז א נביא פון גאָט. די דאזיגע אלע ראיות זיינען גאָר ניט ווערטה. ער אליין ווייס, אז „די דאָזיגע ראיות זיינען ווי שפּינוועבס, ער וויל זיך נאָר אויספּיינען פאר די „מאַהאָמעדאנער און זיך ארויסצייגען פאר

א גלויביגען". וועגען דעם משיח זאָגט ער : „עס איז גאָר קיין ספק נים, אז ער איז משוגע. דעם קראנקען קען מען אָבער ניט בעשולדיגען אין דעם וואָס ער איז קראנק, די וואָס גלויבען אין איהם זיינען אויך ניט שולדיג. עס זיינען די צרות וואָס האָבען זיי געטריבען דערצו... מיין עצה איז, אז מען זאָל איהם ארעסטירען און האלטען ביז וואנען אלע, אויך די אומות העולם, וועלען זיך איבערצייגען, אז ער איז ניט מעהר ווי א משוגענער, און איהר וועט אויף אזא אופן רעטען אי איהם אי זיך, וואָרים מיר האָבען שוין גענוג געליטען פון די פאלשע משיחים".

דעם רמב"ם'ס בריעף האָט געהאט א געוואלדיגע ווירקונג אויף די אידען פון תימן. עס האָט זיי אריינגעגעבען נייעם גלויבען און נייעם מוטה אריבערצוטראָגען זייערע צרות. זיי האָבען אָנגעפאנגען צו בעטראכטען דעם רמב"ם אלס א מין הייליגען, און לאנג נאָך זיין טויט פלעגען זיי נאָך אליץ דערמאָנען זיין נאָמען אין זייערע תפילות.

XIV.

דעם רמב"ם'ס קוק אויף מעדיצין. — זיינע מעדיצינישע ספרים. — לעגענדען וועגען איהם אלס דאקטאר.

צו די אויסערגעוועהנליכע גייסטיגע פעהיגקייטען מיט וועלכע דער רמב"ם איז געוועזן בעשאנקען, האט ער אויך בעזעסען א געוואלדיגע ארבייטס־פייהיגקייט. אין דעם פרט איז ער ניט געוועזן קיין אויסנאהמע פון דיא אללע ווירקליך גרויסע גאונים ביי אלע פעלקער אין אלע צייטען. דעם רמב"ם'ס ארבייטס־פעהיגקייט איז כמעט געוועזן איבער מענשליכע כוחות. דער רמב"ם איז שטענדיג געוועזן בע־שעפטיגט, שטענדיג געארבייט, שטענדיג געלעהרענט און געשטודירט. ער האט אנגעשריבען פיעלע וויכטיגע ווערק איבער אללערליי און פערשיעדענע געגענשטענדע. ער האט געשריעבען איבער אסטראנאמיע, איבער מעדיציין, איבער'ן תלמוד און איבער פילאזאפיע. צווישען דיא דאזיגע געפינען זיך אזעלכע ספרים, וויא צום ביישפיעל זיין „משנה תורה" און „מורה נבוכים", וואס יעדער איינער פון זיי איז גענוג פאר א גאנצען לעבענס־ארבייט. דערצו איז דער רמב"ם ניט געוועזן קיין טרוקענער בוך־מענש; ער האט זיך אויך אב־געגעבען מיט כלל־זאכען. ער איז געוועזן רב אין קאירא, פאר וועלכע ארבייט ער האט ניט גענומען קיין געצאהלט, און דער אנערקענטער פיהרער און הויפט פון דעם גאנצען עגיפטישען יודענטהום. אבער ניט בלויז דיא עגיפטישע אידען אליין האבען זיך געקעהרט צו איהם מיט זייערע

שאלות און בקשות אין צייט פון נויטה, נאָר אויך דיא אידען פון אַנדערע לענדער האָבען זיך געווענדט צו איהם. און דער רמב"ם האָט פאַר אַלץ און פאַר יעדען געפונען צייט.

זיין מעדיצינישע פּראַקטיק איז געוואָרען אונגעהויער גרויס. דער רמב"ם האָט זיך בעצויגען זעהר ערנסט צו דער מעדיצינישער פּראָפעסיע. ער האָט ניט געהאַלטען פון פער־שרייבען רעצעפּטען סתם אין דער וועלט אריין אַבי אָבצו-פּטר'ען דעם פּאַציענט און ארויסקריגען פון איהם דעם גע־צאָהלט. דאָס געלד איז ביי איהם געוועזען פון צווייטער וויכ־טיגקייט. ער איז אויך ניט געוועזען קיין גרויסער מאמין אין דער ווירקונג פון דיא רפואות. רפואות פלעגט ער פערשריי־בען נאָר דאַן, ווען די געוואוינליכע היגיענישע און דיעטישע מיטלען זיינען געוועזען וועניג צו העלפען דעם חולה. צו זיין ליעבלינגס־תלמיד, ר' יוסף עקנין, שרייבט ער: „דוא ווייסט, וויא שווער דיא דאָזיגע פּראָפעסיע איז פאַר איינעם, וואָס איז געוויסענהאַפט און קאָרעקט. וואָס גיט נאָר אַזאַ עצה, וועלכע ער קען בעגרינדען מיט ארגומענטען אָדער דורך אַנערקענטע אויטאָריטעטען".

אין אַ בריעף צו ר' שמואל אבן־תבון, דער איבערזעטצער פון „מורה נבוכים", שרייבט ער: „איך בין אַזוי פערנומען, אַז איך האָב פּשוט קיין צייט ניט צו עססען. פון מיין הויז צום סולטאַנ'ס איז בערך צוויי תחום־שבת'ען. אַללע אין דער פריה, גלייך וויא איך שטעה אויף, מוז איך בעזוכען דעם קעניגליכען הויף. טרעפט זיך, אַז איינע פון זיינע פרויען אָדער בעדיענער איז קראַנק, קען איך שוין דעם גאַנצען טאָג ניט פערלאָזען דעם פּאַלאַסט. און אפילו דאַן, ווען זיי זיינען שוין אַללע געזונד, קען איך ניט קומען צוריק אַהיים פאַר־מיטאָג. קומענדיג אַהיים און זייענדיג אויסגע־מאַטערט און הונגעריג, געפין איך דיא עמפּפאַנג-צימערען געפּאַקט מיט אַלערליי חולאים. צווישען זיי געפינען זיך מאַ־האָמעדאַנער, קריסטען, אידען, בעאַמטע און איינפאַכע ביר־גער, רייכע און ארעמע, וועלכע וואַרטען אויף מיר. איך קריך

אראָפּ פון פערד, וואָש זיך ארום, בייס עטוואָס צו און געה ארויס צו זיי. דער אויסהערען יעדען איינעם און דער פער־שרייבען דיא רעצעפּטען נעהמט ביי מיר אוועק זעהר פיעל צייט; גאנץ אָפט בין איך דערמיט פערנומען ביז צוויי אוהר אין דער נאכט. עס טרעפט ניט זעלטען, אז איך ווער פון דעם אזוי אויסגעמאטערט, אז איך האָב מעהר קיין כוח ניט צו זיטצען אָדער שטעהן. איך לייג זיך דאן אויף מיין בעט און הער אוים די חולאים, געבענדיג זיי מיינע עצות. דער איינציגער טאָג אין וועלכען איך בין פריי איז שבת".

ביין עולם האָבען זיך פערשפּרייט אלערליי וואונדער־מעשיות וועגען דעם רמב"ם'ס גרויסקייט אלס דאָקטאָר, איין לעגענדע דערצעהלט, אז צום רמב"ם איז אריינגעקומען א מאן, וועלכער האָט זיך פערשטעלט פאר א קראנקען. ער האָט געוואָלט אויספּרובירען דעם רמב'ם און צו זעהן, צי ער איז ווירקליך אזא גרויסער דאָקטאָר, וויא מען דערצעהלט זיך וועגען איהם. דער רמב"ם האָט באלד דערקענט, אז דער מאן איז פריש און געזונד און אז ער איז בלויז געקומען פון איהם חוזק צו מאכען. דאָס האָט דעם רמב"ם שטארק פער־דראָסען. ער האָט זיך געמאכט ניט וויסענדיג, האָט דעם מאן גאנץ ערנסט אונטערזוכט און האָט איהם דאן ערקלעהרט, אז ער ליידט פון זעהר א שווערער קראנקהייט, וועלכע איז אונ־הייִלבאר. ער האָט דערביי געזאגט, אז ער וועט מוזען שטאר־בען אין פערלויף פון א קורצער צייט. פון אָנפאנג האָט עס דער פערשטעלטער חולה אָנגענומען פאר א שפּאס. ביסלעכ־ווייז האָט דעם רמב"ם'ס פּראגנאזע גענומען אויף איהם ווירקען. ער האָט אָנגעפאנגען צו גלויבען, אז ער האָט באמת אן אונהייִלבארע קראנקהייט; דער רמב"ם וועט דאָך ניט אויסטראכטען אזא זאך, האָט ער זיך געטראכט. מסתמא האָט ער טאַקע ווירקליך עטוואָס געפונען. דאָס האָט אויף איהם אָנגעפאנגען אזוי צו ווירקען, אז ער איז געוואָרען שטארק מרה־שחורה'דיג און איז באלד אויף אן אמת'ן קראנק געוואָ־רען. אין א קורצער צייט שפּעטער איז ער געשטאָרבען.

פאר וואָס דער רמב"ם איז געוועזן אזוי גרויזאם און האָט

צוליעב א קליינע פּערזענליכע בעליידיגונג פּראַקטיש פּער־אורטהיילט א מענשען צום טוידט דאַרף מען זיך ניט וואונ־דערען צוליעב דעם אלטען כלל, אז אויף א מעשה פרעגט מען קיין קשיות ניט.

סאי־ווי־סאי, ניט נעהמענדיג אין אנבעטראַכט די דאָ־זיגע אלע לעגענדען, איז איין זאַך זיכער, אז דער רמב״ם איז געווען איינער פון דיא בעדייטענדסטע דאָקטוירים אין מי־טעל־אלטער, לויט דעם צושטאַנד פון דער מעדיצינישער ווי־סענשאַפט אין יענע צייטען. ער האָט נאַטירליך ניט געהאַט קיין אָהנונג פון דיא נייע און נייעסטע מעדיצינישע טהע־אָריען און ערפינדונגען ; ער, ווי אלע דאָקטוירים פון יענער צייט, האָט נאָך אפילו ניט געוואוסט פון דעם צירקולירען פון דעם בלוט. ער איז אָבער אין איין פּונקט געשטאַנען הע־כער פאר דיא מייסטע דאָקטוירים פון זיין צייט, הן אידישע און הן קריסטליכע און מאַהאָמעדאַנישע, — ער האָט ניט געגלויבט אין די אלע פּוסטע זאַבאָבוואַניעס, אין די אלערליי סגולות, קמיעות, לחשים און השבעות, אין דיא אלערליי וויל־דע געמישעכצען פון פערשיעדענע קרייטיכער און אנדערע משונה׳דיגע מאַטעריאַלען, וועלכע זיינען דאַמאָלסט געווען א וויכטיגער טהייל פון דער מעדיצינישער פּראַקטיק. דער וואָס איז בעקאַנט מיט דער געשיכטע פון מעדיצין ווייס אז נאָך ביז פערהעלטניסמעסיג ניט לאַנג צוריק, לאָמיר זאָגען מיט א הונדערט יאָהר צוריק, פלעגט איין רעצעפּט צוזאַמענגע־שטעלט ווערען פון דרייסיג און פיערציג, מאַנכעס מאָל פון מעהר, פערשיעדענע „רפואות״, צווישען וועלכע עס האָבען זיך אָפט געפונען דיא סאַמע שמוציגסטע מאַטעריאַלען.

דער רמב״ם איז געווען א תלמיד מובהק פון די „פּאַ־טערס פון מעדיצין״ — היפּאָקראַטוס און גאַל־לען. א טהייל פון זייערע ווערק האָט ער בעאַרבייט, פער־קירצט און אין מאַנכע הינזיכטען פערבעסערט. זייענדיג זייע־רער א תלמיד האַלט ער זיך שטריינג אן דער נאַטירליכער מעטהאָדע, און לאַכט זיך אויס פון דיא אלערליי מעדיצינישע אבערגלויבענס. ביי יעדער געלעגענהייט זוכט ער צו בע־

קעמפפען די אלערליי סגולות און אבשפרעכונגען, אפילו ווען זיי געפינען זיך אין תלמוד. זאָגאר אין זיינע ספרים, וואו ער בעשעפטיגט זיך מיט ריין תלמודישע ענינים, מיט דער הלכה, ווי אין זיין ספר „משנה תורה" אָדער אין זיין פירוש אויף דער משנה, גיט ער גאנץ אָפט מעדיצינישע כללים און עצות.

די אויפגאבע פון דער מעדיצין איז, נאָך זיין מיינונג, צו לערנען דעם מענשען דיא אורזאכען פון דיא קראנקהייטען, וויא אזוי ער זאָל זיך אויפפיהרען היגיעניש און דיעטיש, ווי און וואָס ער זאָל עסען, כדי ער זאָל זיין געזונד און פעהיג צו טהאָן זיין ארבייט, און דערביי אויך פערלייננגערען זיין לע־בען. ער מיינט, אז אום צו האָבען א געזונדע נשמה, א קלאָה־רען שכל, איז אויך נויטהיג א געזונדער גוף. „צווישען טויזענד מענשען געפינט זיך בלויז איינער, וואָס שטארבט א נאטירליכען טוידט; די איבעריגע שטארבען פאר זייער צייט צוליעב זייער אונוויסענהייט און ניט־געהעריגער אויפפיהרונג".

דער עיקר איז זיך צו פערהיטען פון קראנקהייטען, ווייל צו פערהיטען א קראנקהייט איז לייכטער וויא איהר צו היי־לען. עס איז דארום דיא אויפגאבע פון יעדען מענשען אויס־צומיידען שעדליכע זאכען. א מענש זאָל עסען און טרינקען נאָר דאמאָלסט, ווען ער פיהלט הונגער אָדער דורשט, אָבער אויך דאן דארף ער זיך ניט איבערפילען מיט שפייזען און גע־טראנקען; ער דארף בלייבען א פיערטעל ניט דערעסען. דער גרויסער כלל איז, אז א מענש דארף זיך אין אלץ פיהרען געמעסיגט.

ניט אלע פון זיינע היגיענישע און דיעטישע כללים קע־נען אויסהאלטען א וויסענשאפטליכע קריטיק לויט דעם איצ־טיגען צושטאנד פון דער מעדיצינישער וויסענשאפט, אָבער מען דארף ניט פארגעסען דיא צייט, ווען זיי זיינען געשריע־בען געוואָרען. אָט זיינען איניגע ביישפיעלע: זומער, זאָגט ער, דארף מען עסען קאלטע שפייזען און װעניג גרינ־

סען ; אום ווינטער דאַרף מען עסען וואַרעמע שפּייזען און מעהר גרינסען. ווײַנען איז שעדליך אין דער יוגענד; אויף דער עלטער קענען זיי בעסער פערטראָגען ווערען. ביין עסען זאָל מען ניט טרינקען קיין וואסער, אָבער מען מעג טרינקען עטוואָס ווײַן געמישט מיט וואסער. זויערע פּרוכט דאַרף מען ניט עסען; אונצייטיגע פּרוכט זיינען פאר די געדערים וויא א שאַרפער מעסער. א מענש דאַרף שלאָפען אכט שטונדען אין טאָג, אָבער עס איז ניט געזונד צו שלאָפען ביי־טאָג. איין מאָל אין זיעבען טעג דאַרף א מענש געהן אין מרחץ.

דער רמב״ם האלט ווי דער תלמוד, אז א מענש טאָר ניט וואוינען אין א שטאָדט, וואו עס געפינט זיך קיין דאָק־טאָר ניט. דער דאָקטאָר דאַרף אָבער זיין א געלעהרטער מענש, ווייסען זיין פּראָפעסיע, און זיין פאַרטיג צו געהן, ווען מען נויטהיגט זיך אין זיין הילף. „דער וואָס ענטזאגט זיך צו גע־בען זיין הילף, ווען מען נויטהיגט זיך אין איהר, אָדער דער וואָס פּראַקטיצירט מעדיצין ניט שטודירענדיג גענוג דיא קראַנקהייט פון זיין חולה, איז געגליכען צו א מערדער“.

אין קליינע קראַנקהייטען, זאָגט ער, היילט די נאַטור אליין דעם קערפּער אָהן רפואות, אויב דער פּאַציענט היט זיך אָב וויא געהעריג איז. אין ערנסטערע קראַנקהייטען דאַרף מען רופען א דאָקטאָר, ווענמעם אויפגאבע עס דאַרף זיין צו־זהעלפען דיא נאַטור אין איהר ארבייט. „דיא מייסטע דאָק־טוירים האָבען א טעות אין זייער היילען. ווערענדיג העלפען דיא נאַטור, שוואַכען זיי אָפּ דעם קערפּער מיט זייערע רפואות“.

דער רמב״ם האָט געשריעבען א היבשע ביסעל קלענערע און גרעסערע ספרים איבער מעדיצין, וועלכע זיינען כמעט אַלע איבערגעזעצט געוואָרען אין העברעאיש, כאָטש דיא מעהרסטע פון זיי זיינען געבליעבען אין מאַנוסקריפּטען און ניט געדרוקט געוואָרען. פון די וויכטיגסטע זיינען פאָלגענדע:

1) „פּרקי משה“, מעדיצינישע אפאריזמען געזאמעלט פון גאלען׳ס ווערק מיט אייגענע בעמערקונגען. גע־

ידרוקט אין ווילנא אין 1888. א לאטייניִישע איבערזעצונג איז געדרוקט געוואָרען אין 1489.

2) דיא מעדיציניִשע אפאריזמען פון היפאקראטוס מיט ערקלעהרונגען פון רמב"ם. „דאָס איז א בעזונדער ווערק און האָט ניט קיין שייכות מיט די „פרקי משה" (שטיינשניידער).

3) א פערקירצונג פון ג א ל ע ן ׳ס זעכצעהן ביכער, און פון נאָך פינף ווערק פון אנדערע שרייבער.

4) וועגען גיפטען און געגען־גיפטען, איבערזעצט אין העברעאיש פון משה א ב ן ־ת ב ו ן. איבערזעצונגען אין דייטשען און אין פראנצויזישען זיינען געדרוקט געוואָרען אין דעם לעצטען העלפט פון לעצטען יאָהרהונדערט.

5) „הנהגת הבריאות, וועגען היגיענע, איבערזעצט פון משה א ב ן ־ת ב ו ן, געדרוקט אין „כרם חמד".

6) אן אבהאנדלונג וועגען געשלעכטליכען פערקעהר (מאמר המשגל). געפינט זיך אין מאנוסקריפּט.

7) אן אבהאנדלונגט וועגען אסטמא, איבערזעצט אין העברעאיש. געפינט זיך אין מאנוסקריפּט.

8) אן אָבהאנדלונג איבער מארידען („מאמר ברפואת הטחורים"). געפינט זיך איז מאנוסקריפּט.

9) אן אָבהאנדלונג וויא צו היילען די, וואָס ווערען געביסען פון שלאַנגען.

10) אן אָבהאנדלונג וועגען די אורזאכען פון קראנקהייטען.

11) אן אבהאנדלונג וועגען די רפואות און זייער ווירקונג, א מין „מאטעריע מעדיקא".

עס געפינען זיך פון איהם אָבהאנדלונגען וועגען נאָז און האלז־קראנקהייטען ווי אויך וועגען רהומאטיזם.

וועגען זיינע גרויסע ידיעות פון גיפטען און געגען־גיפטען האט זיך אויסגעארבייט דיא פאלגענדע לעגענדע: ווען דער רמב"ם איז געוואָרען דער הויפּט דאָקטאָר אין דעם סולטאן ס א ל א ד י נ ׳ס הויז, זיינען דיא אנדערע דאָקטוירים, אסטראלאגען און מאגיקער געוואָרען בייז. זיי האָט

גאַטירליך פּערדראָסען, וואָס דער רמב"ם האָט זיי בערויבט פון זייער גאַנצען כבוד און גדולה, און זיי האָבען גענומען זו־כען מיטלען ווי אזוי פּטור צו ווערען פון דעם געלעהרטען אי־דען. זיי זיינען געפאלען אויף א פלאן. זיי זיינען געקומען צום סולטאן מיט א פארשלאג, אז אום ער זאָל זיך איבערצייגען, ווער עס איז ווירקליך דער גרעסטער דאָקטאָר, זאָל ער הייסען יעדען פון זיי איינגעהמען א גיפט. דעם וואָס וועט געלינגען זיך גופא אויסצוהיילען, יענער וועט בלייבען דער גרעסטער דאָקטאָר. דער סולטאן איז איינגעגאנגען אויפ'ן פלאן און דעם רמב"ם'ס שונאים האָבען שוין אלץ אזוי איינגעאָר־דענט, אז ער זאָל דער ערשטער דארפען נעהמען די גיפט. אין דער בעשטימטער צייט איז דער רמב"ם געקומען און האָט גאנץ רוהיג אויסגעטרונקען די גיפט, ווייל ער האָט זיך פרי־הער בעוואָרענט און איינגענומען דעם געגען גיפט. דער רמב"ם איז נאַטירליך געבליבען לעבען און די איבעריגע זיי־נען אלע אויסגעשטאָרבען...

וויא גרויס דעם רמב"ם'ס אויפטהועכצען זאָלען ניט גע־ווען זיין אלס דאָקטאָר, קענען זיי אָבער בשום אופן ניט פערגליכען ווערען מיט זיינע געוואלדיגע פערדיענסטען אלס תלמודיסט און פילאָזאָף. זיין גרויסקייט אלס דאָקטאָר איז בלויז געווען פאר זיין צייט און האָט א גאנץ קליינע היסטאָ־רישע בעדייטונג. אלס תלמודיסט און פילאָזאָף איז ער אָבער געווען אן עפּאָכע־מאַכער, וועמעס ווירקונג און איינפלוס עס האָט זיך געצויגען אויף פיעלע יאָהר־הונדערטע.

XV.

דעם רמב"ם'ס תלמודישע ספרים. — וואס ער האט בעצוועקט מיט זיין פירוש אויף דער משנה. — זיין „משנה" תורה, איהרע מעלות און חסרונות. — ווארום דיא „משנה" תורה האט ארויסגערופען אונצופריע־דענהייט אין געוויסע קרייזען

דער רמב"ם איז אהן צווייפעל איינער פון דיא גרעסטע תלמודיסטען, וואס דאס שפאנישע יודענטהום האט ארויסגעגעבען פון זיך.

דורך זיין פאטער איז דער רמב"ם בעקאנט געווארען מיט דיא וועגען און מעטהאדען פון ר' יוסף אבן־מיגאש און דעם „אלפס" וועמען דער רמב"ם רופט „מיינע רביים". זיי, די דאזיגע צוויי גרויסע תלמודיסטען, האבען וועניג געהאל־טען פון פלפולים און חריפות. זיי האבען פריהער פאר אלץ געזוכט אין דעם תלמוד דיא הלכה, דעם דין, וואס איז נוי־טהיג געוועזען פאר דעם פראקטישען לעבען, ניט קימערענדיג זיך וועגען דיא אלע האאר־שפאלטענדע פלפולים. די דאזיגע מעטהאדע האט נאטירליך שטארק אפעלירט צום רמב"ם, צו זיין וויסענשאפטליך דיסציפלינירטען און לאגישען שכל, און ער האט איהר אנגעווענדעט אין זיינע תלמודישע שריפטען.

דער רמב"ם האט געשריעבען זעהר פיעל וועגען תלמודישע ענינים. ווען ער איז נאך געווען א גאנץ יונגער מאן האט ער שוין אנגעשריעבען קאמענטארען (פירושים) אויף די דריי סדרים „מועד", „נשים", „נזיקין" און אויף דיא

מסכת „חולין“. דער רמב"ם דערמאָנט זיי אין זיין פירוש אויף דער משנה, אָבער זיי זיינען פערלאָרען געגאַנגען און מיר ווייסען וועגען זיי גאָר ניט. דיא וויכטיגסטע פון זיינע תלמודישע שריפטען, וואָס זיינען פון איהם געבליבען, זיינען זיין פירוש אויף דער משנה און זיין „משנה תורה“ אָדער „יד החזקה“.

זיין פירוש אויף דער משנה האָט ער דערענדיגט אין דעם עלטער פון דריי און דרייסיג יאָהר. געשריבען האָט ער איהם אויף אראביש, די שפּראַך וועלכע דאָס פּאָלק האָט געברויכט. ער איז לכתחילה געשריעבען געוואָרען מיט דער כונה, אז אפילו דער פּראָסטער עולם זאָל איהם קענען לייענען און פערשטעהען און זאָל פון דאָרטען קענען ארויס־קריגען דיא פּראַקטישע הלכה, ניט דארפענדיג זיך אָפּגעבען מיט דעם שטודיום פון דער גמרא. שפּעטער האָט ער אויף דעם חרטה געהאַט, ווייל אראביש איז נאָך אלעם בלויז געוועזען דיא שפּראַך פון א ט ה י י ל פון דעם אידישען פּאָלק. העברעאיש איז געוועזען דיא איינציגע שפּראַך, וואָס האָט פער־בונדען דיא פערשיעדענע טהיילען פון דעם אידישען פּאָלק, אין זייערע פערשיעדענע גלות־לענדער. דער רמב"ם איז דא־רום געוועזען שטאַרק צופריעדען, ווען עס האָבען זיך געפונען מענשען, וואָס האָבען איהם איבערזעצט אין העברעאיש.

מיט זיין פירוש אויף דער משנה האָט ער זיך, לויט וויא ער ערקלעהרט אליין אין זיין הקדמה, געשטעלט דיא פאָל־גענדע אויפגאַבען: 1) אז מען זאָל קענען פערשטעהן דיא משנה אָהן דיא ערקלעהרונגען און פּלפּולים פון דער גמרא; 2) אז מען זאָל קענען פון דער משנה אליין וויסען דיא הלכה; 3) אז דער פירוש זאָל דיענען ווי אן איינלייטונג פאַר דעם אָנפאַנגער, וועלכער וועט דורך דעם בעסער פערשטעהן דיא גמרא; 4) „אז דער יעניגער, וואָס האָט שוין געשטודירט און ווייס דעם תלמוד, זאָל האָבען דעם תמצית דערפון פאַר זיינע אויגען און בעסער געדיינקען“.

אין זיין הקדמה שרייבט ער צווישען דיא איבעריגע: „פרעגט דעם גרעסטען גאון, אז ער זאָל זאָגען דעם דין פון

דער משנה וועט ער ניט קענען סיידען ער וויים אויסוויינינ דיא גאנצע גמרא וועגען דעם. און אזוי ווי א מענש קען ניט וויסען דעם גאנצען תלמוד אויסווענינ, איז ער געצוואונגען צו נעהמען נאכזוכען, וואס דיא גמרא האט וועגען דעם צו זאגען. בפרט, אז עס טרעפט, אז איין איינציגע הלכה פון דער משנה ווערט ערקלעהרט אין פיער אדער פינף בלעטער. דאר־טען זיינען דיא ענינים געמישט איינע מיט דיא אנדערע פול מיט דיסקוססיאנען, מיט קושיות און תירוצים אזוי אז נאר אזעלכע, וואס זיינען ספעציאליסטען אין תלמוד קענען פון דארטען ארויסקריגען דיא הלכה".

שוין אין זיין פירוש אויף דער משנה, וועלכער איז איי־נער פון זיינע יוגענד־ווערק, זעהט מען ארויס אין גאנצען דעם צוקונפטיגען רמב"ם, דעם שטאלצען און זעלבסטבע־וואוסטען גאון, וועלכער איז ביי זיך אזא תקיף און אזוי זי־כער און פעסט אין זיינע איבערצייגונגען און מיינונגען. שוין דאמאלסט ערלויבט ער זיך צו זאגען : „און מאנכע פון די גרעסטע גאונים האבען דעם ענין ניט פערשטאנען"; שוין דאמאלסט ערלויבט ער זיך צו ריידען וועגען זאכען, וועלכע אנדערע עלטערע פאר איהם האבען בעסער געזוכט אויסצו־מיידען; שוין דארטען געפינט מען געדאנקען, וועלכער ער האט שפעטער ברייטער און טיעפער, גרינדליכער און סיסטע־מאטישער, ארויסגעזאגט אין „משנה תורה" און אין „מורה נבוכים". און ניט בלויז ערלויבט ער זיך צו געבען אן אנדער פירוש אויף דער משנה וויא די גאונים פאר איהם, נאר זא־גאר געגען דער ערקלעהרונג פון דער גמרא גופא. דער בע־קאנטער געלעהרטער ו ו י י ס אין זיין „תולדות הרמב"ם" ברייננט אייניגע אזעלכע ביישפיעלע.

פיעל וויכטיגער און פון פיעל גרעסערער בעדייטונג ווי זיין פירוש אויף דער משנה איז זיין גרויסע ווערק, די גרעס־טע וואס ער האט אנגעשריעבען, די „משנה תורה". די דאזיגע ווערק האט דער רמב"ם געשריעבען, ווען ער איז שוין געווען אריבער דיא מיטעלע יאהרען, פאלשטענדיג רייף און ענטוויי־

קעלט, בעריהמט אלס גרויסער תלמודיסט, געלעהרטער און פילאָזאָף.

צעהן יאָהר האָט ער געארבייט אויף דער דאָזיגער ווערק. צעהן יאָהר איז א היבשע צייט, אָבער דער וואָס איז בעקאַנט מיט דער ווערק וואונדערט זיך גיכער, וויא אזוי ער האָט איהר געקענט אָנשרייבען אין אזא קורצער צייט, בפרט ווען ער איז דערצו געווען שטארק בעשעפטיגט אלס דאָקטאָר און כלל־טהוער.

אין דער דאָזיגער ווערק קען מען ארויסזעהן די געוואל־דיגע סיסטעמאטיזירענדע קראפט פון רמב"ם'ס שכל. דיא דאָזיגע ווערק זיינע איז אָהן ספק איינע פון דיא וואונדער־בארסטע געביידען פון דער גאנצער תלמודישער ליטעראטור. זיא איז וואונדערבאר לויט איהר געבוי, לויט איהר סדר און פלאַן, לויט איהר אינהאלט און שפּראך. זיא איז וואונדער־באר אין איהר פּאָלשטענדיגקייט, אין איהר אויסגעהאלטענ־קייט, אין איהר איינהייטליכקייט און גאנצקייט. מען זעהט אין איהר דיא ארבייט פון א מייסטער־ארכיטעקט, וועלכער האָט אלץ פון פריהער אויסגערעכענט, אלץ פון פאראויס אויסגעפּלאנעוועט, וועלכער האָט געהאַט פאר זיינע גייסטי־גע אויגען דעם גאנצען בילד פון דער געביידע נאָך איידער ער האָט איהר אָנגעפאנגען בויען. אפילו זיינע ביטערסטע געגנער, וויא דער „דריטער ראב"ד", האָבען צוגעגעבען, אז ער האָט אויפגעטהאָן א גרויסע ארבייט.

אַלס מאטעריאל צו זיין „משנה תורה" האָט זיך דער רמב"ם בענוצט מיט דער גאנצער גרויסער תלמודישער ליטע־ראטור : דיאביידע תלמודים (דער „בבלי" און „ירושלמי"), דעם „ספרא", „ספרי", „מכלתא", ווי אויך מיט די שריפטען פון דיא גאונים און מיט דיא ווערק פון „אלפס" און ר' יוסף אבן־מיגאש. דעם דאָזיגען מאטעריאל האָט ער דורכגעזוכט, דורכגעזיפּט און סאָרטירט, און נאָר דאָס, וואָס איז איהם געפעהלען געוואָרען, וואָס האָט געשטימט מיט זיינע אייגענע גזיכטען און מיינונגען האָט ער אריינגענומען אין זיין ווערק.

געוויסע מעדיצינישע כללים, צום ביישפיעל, געוויסע סגולות געגען עין־הרע, אלערליי אבערגלויבענס וועגען שדים, רוחות און דערגלייכען וואס געפינען זיך אין תלמוד און וואס האבען ניט געשטימט מיט זיינע וויסענשאפטליכע און פילאזאפישע אנזיכטען האט ער ארויסגעווארפען. ער האט זיך ניט גע־שעהמט צו זאגען, אז זיי זיינען שטותים. זיין גרויסער כלל איז געווען: „דיא אויגען קוקען פאראויס און ניט ריק־ווערטס". דעם רמב"ם'ס „משנה תורה" איז א סינטהעז פון זיינע תלמודישע און פילאזאפישע ידיעות. ער האט זיך ניט בענוגענט מיט דיא הלכות וואס ער האט צוזאמענגעקליעבען פון דער תלמודישער ליטעראטור: ער האט זיך ערלויבט דארטען אריינצושטעלען זיינע פילאזאפישע מיינונגען אלס בעשטימטע הלכות.

ביי דעם צוזאמענשטעלען פון זיין „משנה תורה" האלט זיך ניט דער רמב"ם אן דעם סדר פון דער משנה און דעם תלמוד, ווי דאס האט געטהאן דער „אלפס". ער האט זיך זיין אייגענעם סדר און זיין אייגענעם פלאן. דיא „משנה תורה" איז ביי איהם איינגעטהיילט אין פיערצעהן ספרים. יעדער ספר איז איינגעטהיילט אין קאפיטלען און יעדער קאפיטעל איז ווידער איינגעטהיילט אין פאראגראפען אדער „סעיפים".

די שפראך איז דיא נייע־העברייאישע, די שפראך פון דער משנה, ניט די געמישטע שפראך פון דער גמרא. זיין „סגנון" איז קורץ, שארף און צום פונקט, אהן איבריגע ווערטער, דיא שפראך פון א סטריקטען געזעטץ־בוך, וואו אירגענד וועלכע מיספערשטענדניסע און צוויידייטיגקייטען מוזען אויסגע־מיידט ווערען.

דיא ערשטע אבטהיילונג אדער ספר הייסט „ספר־המדע" (דאס בוך פון וויסען). דארטען גיט ער איבער כמעט זיין גאנצע פילאזאפישע שטה, אבער ניט אין דער פארמע פון פילאזאפישע דיסקוסיאנען, נאר אין דער פארמע פון דינים. דער גלויבען אין אן איינציגען, אונקערפערליכען גאט איז ביי איהם פונקט אזא דין, ווי אן אנדער דין, א חוץ אפשר וואס ער איז מעהר וויכטיג. דער ערשטער פאראגראף פון דעם

בוך פון וויסען פאנגט זיך אָן : „דער יסוד פון אלע יסודות און דער זייל פון דיא חכמות איז צו וויסען, אז עס געפינט זיך אן ערשטע סבה („מצוי ראשון"), וואָס איז דיא אורזאכע פון אלץ וואָס עס עקזיסטירט. דאָס איז א חיוב (א „מצות עשה"), און דאָס איז דער גרויסער עיקר אויף וואָס אלעם הייננט". עס איז וועניג צו גלויבען אין דעם; א געלעהרטער מענש דאַרף עס זוכען צו וויסען; דער אָבגעבען זיך מיט דיא דאָזיגע פראגען איז פאר איהם, פאר'ן חכם, לויט דעם רמב"ם, א חיוב. דאָרטען ווערט אויך גערעדט וועגען דער איינהייט און אונקאָרפּערליכקייט פון גאָט און די אנדערע עיקרים פון דער אמונה אלץ אין דער פארמע פון הלכות. דער רמב"ם איז ניט דער ערשטער ביי אידען, וואָס האָט גערעדט וועגען „עקרים" אין דער אמונה, אָבער ער איז דער ערשטער, וואָס האָט זיי געשטעלט אלס פעסטע הלכות, וואָס האָט פון זיי געמאַכט רעליגיאָנס־דאגמאן. ער פּסקענט, אז דער וואָס גלויבט אין א קערפּערליכען גאָט איז גלייך ווי דער וואָס זאָגט, אז עס איז גאָר קיין גאָט ניטאָ, ער איז א „כופר". דיא דאָזיגע טענדענץ פון רמב"ם צו קאַדיפיצירען. צו מאַכען דינים פון זיינע פּי־לאָזאָפישע אנזיכטען, האָט ארויסגערופען א שטארקע בעווע־גונג געגען איהם. דער פעהיגסטער און געלערנטעסטער פון זיי, „דער דריטער ראב"ד", מערקט אָן אויף דעם רמב"ם'ס דין וועגען דער אונקערפּערליכקייט פון גאָט : „גרעסערע און בעסערע פאר איהם האָבען אין דעם געגלויבט". ניט ווייל דער דאָזיגער ראב"ד האָט געגלויבט אין א קערפּער־ליכען גאָט; ער אליין איז געוועזען א מקובל און זיין גאָטס־בע־גריעף איז געוועזען ניט וועניגער עדעל וויא דעם רמב"ם'ס גופא, אָבער ער האָט פּראָטעסטירט געגען דעם, וואָס דער רמב"ם מאַכט דערפון אן הלכה. אין דעם זעלבען „ספר המדע" ווערען אויך בעהאַנדעלט דיא יסודות פון דער תורה : דיא בעציהונגען פון מענש צום מענשען, פון רחמנות און ליעבע איינער צום אַנדערען, וועגען שטודירען דיא תורה און וועגען געטצען־דיענסט.

דער צווייטער בוך הייסט „ספר האהבה“, דאָס בוך וועגען ליעבע. דאָרטען ווערט גערעדט וועגען די בעציהונגען פון מענשען צו גאָט, וואָס דער מענש זאָל טהאָן, כדי ער זאָל זיך קענען בעהעפטען און ליעב האָבען דעם שעפּפער. א טהייל פון דעם ערשטען ספר און דער צווייטער ספר בעהאַנדלען ריין עטהישע פראגען.

דער דריטער בוך הייסט „ספר זמנים“ (דאָס בוך וועגען דיא צייטען). דאָרטען ווערען בעהאַנדעלט די דינים, וואָס האָבען צו טהאָן מיט דיא פערשיעדענע צייטען פון יאָהר, ווי דיא דינים פון שבת און יום־טוב. דער פיערטער בוך הייסט „נשים“ (פרויען). דאָרטען ווערען בעהאַנדעלט די אלע דינים פון קידושין גט'ן, כתובות און דער גלייכען.

אזוי געהט עס כסדר: יעדער בוך בעהאַנדעלט א בעזונדער געגענשטאַנד. אלע אין איינעם בעהאַנדלען זיי אלער־ליי פראגען פון געזעטץ. אין גאַנצען שטעלט מיט זיך פאָר די „משנה תורה“ א פאָלשטענדיגען געזעטץ־בוך, וואו אלע מעגליכע פראגען פון געזעטץ, סאַי רעליגיעזע, סאַי קרימינעלע, כאַי ציווילע ווערען אויספיהרליך און גרינדליך בעהאַנדעלט. דער רמב"ם האָט קיין זאַך ניט ארויסגעלאָזען. ער האָט דאָרטען אפילו אריינגעשטעלט יענע געזעטצע, וואָס האָבען דאַמאָלסט שוין געהאַט בלויז א טהעאָרעטישע בעדייטונג און האָבען ניט געהאַט קיין שום פּראַקטישען ווערטה, וויא צום ביישפּיעל דיא דינים פון דיא קרבנות, טומאה און דער גלייכען. גאַנץ אָפט בריינגט ער אריין אין דער „משנה תורה“ אויך דיא מנהגים, וואָס זיינען אָנגענומען געוואָרען פון פערשיעדענע קהלות בנוגע געוויסע פראגען פון דער הלכה, כאָטש זיי געפינען זיך ניט אין דער משנה אָדער אין תלמוד.

דיא ערשיינונג פון דער „משנה תורה“ האָט באלד אָנ־געמאַכט א געוואלדיגען רעש און איז שנעל פערשפּרייט גע־וואָרען אין דיא אידישע קהלות פון נאָהענטען און פון ווייטען. פון איין זייט האָט זיך דער רמב"ם דורך דער „משנה תורה“ ערוואָרבען א גרויסע צאָהל אָנהייננגער, תלמידים און פערקאָכטע חסידים, וואָס האָבען איהם אָנגעפאנגען צו בע־

טראכטען שיעור ניט אַלס א צווייטען משה רבינו. „פון משה'ן (משה בן עמרם) ביז משה'ן (משה בן מימון) איז ניט אויפגעשטאַנען אזא משה", איז געוואָרען ביי זיי א ווערטעל. קיין טיטול און קיין שבח איז אין דיא אויגען פון דיא דאָזיגע חסידים ניט געווען צו גרויס פאר דעם רמב"ם. „דער קרוין פון גלות", „געטליכער מענש", „מלאך פון גאָט", דאָס זיינען נאָר אייניגע פון דיא דאָזיגע טיטולים און שבחים. פון דער אנדערער זייט אָבער האָט זיך דער רמב"ם טאַקע דורך דער זעלבער משנה תורה ערוואָרבען א היבשע ביסעל ביטערע געגנער און שונאים, וואָס האָבען זיך ניט צוריקגעהאַלטען אפילו פון גראָבע זלזולים.

פיעלע פון דיא היסטאָריקער, וועלכע זיינען אליין אויך שטארקע אָנהייננגער פון רמב"ם, זוכען צו ערקלעהרען דיא דאָזיגע שנאה געגען רמב"ם אויף דעם גרונד פון פערזענליכע מאָטיווען. זיינע געגנער, מיינען די דאָזיגע היסטאָריקער, האָבען זיך אָן איהם מתקנא געווען, האָבען איהם ניט פער־גונען זיין גרויס ערפאָלג, דעם כבוד און די אנערקענונג, וואָס ער האָט געקראָגען פון איבעראל. עס איז מעגליך, אז א געווי־סער פערזענליכער עלעמענט האָט געשפּיעלט א קלענערע אָדער גרעסערע ראָלע אין דער בעוועגונג געגען דעם רמב"ם: אין יעדער מחלוקה מוז אריינקומען א געוויסער פערזענלי־כער עלעמענט, אפילו ווען זיא פאנגט זיך אָן פון די ריינסטע פּרינציפּיעלע אונטערשיידונגען. אָבער צו בעהויפּטען, אז נאָר קנאה האָט ארויסגערופען דיא דאָזיגע מחלוקה, וועלכע האָט זיך נאָך מעהר פערנאנדערגעפלאקערט נאָך דעם ערשיי־נען פון „מורה נבוכים" און וועלכע האָט זיך געצויגען מעהר וויא א יאָהר־הונדערט, צו מאכען אזא בעהויפּטונג מיינט פּשוט ניט צו פערשטעהן וועגען וואָס עס האָט זיך דאָ גע־האַנדעלט. דיא „משכילים" און אויפגעקלעהרטע פון אלע צייטען זיינען שטענדיג געווען פּארטהייאיש צום רמב"ם, ווע־גען זיי האָבען מיט רעכט אָדער אונרעכט בעטראכט אלס א ...עריגען, אלס דעם טרעגער פון דעם „ליכט־פּאקעל", וועה־

רענד זיינע געגנער האָבען זיי בעטראכט אלס רעאקציאָנערען און פינסטערלינגע....

בעטראכט מען אָבער דיא אנגעלעגענהייט פון א ריין־היסטאָרישען, אונפּארטייאישען, שטאַנדפּונקט, ניט וועד רענדיג בעאיינפלוסט פון דער גרויסקייט פון דעם רמב״ם'ס פּערזאָן און פון די אייגענע סימפּאטהיען, מוז מען קומען צום שלוס, אז זיינע געגנער און בעקעמפּפער זיינען ניט אלע מאָל געווען אונגערעכט און, וואָס נאָך מעהר, ניט שטענדיג דיא רעאקציאָנערען....

דער רמב״ם ווערט געשילדערט פון זיינע פערעהרער אלס בעשיידענער מענש. עס איז מעגליך, אז אין זיין פּריוואט לע־בען, אין זיינע פּערזענליכע בעציהונגען צו מענשען, איז ער ווירקליך געווען בעשיידען, אָבער פון זיינע שריפטען זעהט מען עס ניט ארויס. אין זיינע שריפטען איז ער הימעל־וויט פון בעשיידענקייט. אין זיינע שריפטען איז ער אזוי זעלבסט־בעוואוסט און אזוי זעלבסטזיכער, אז דאָס גופא קען שוין ארויסרופען א ווידערווילען.

שוין דער נאָמען אליין, וואָס דער רמב״ם האָט געגעבען זיין ווערק איז געווען א חוצפה'דיגער : „יד החזקה״ (דיא מעכטיגע האנד) און „משנה תורה״ (דיא ווידערהאָלונג פון דער תורה). און שוין דער נאָמען אליין, דער נאָמען „משנה תורה״, האָט ארויסגערופען ביי גאָר פיעלע פון די תלמודיסטען פון יענער צייט א פערביטערונג און א ווידערווילען געגען דעם רמב״ם. דער נאָמען איז ווירקליך געווען עטוואָס אונער־הערטעס. דער נאָמען „משנה תורה״ ווערט געלייגט אויף דעם ספר „דברים״ פון חומש, און דאָ געפינט זיך איינער — און זאָל ער אפילו זיין מי יודע וויא גרויס — וואָס גיט זיין ספר דעם דאָזיגען נאָמען. דאָס איז געווען צופיעל גדולה גענומען פאר זיך. דעם רמב״ם'ס ערקלעהרונג פאר וואָס ער רופט זיין ספר משנה תורה האָט נאָך געגאָסען מעהר אויל אויף דעם פייער : „און דעריבער רוף איך דעם דאָזיגען חבור משנה תורה, ווייל א מענש לערנט דיא „תורה שבכתב״ (דעם חומש)

א פריהערע און דאן לערנט ער דעם דאָזיגען ספר, און ער ווייס פון איהם דיא גאנצע תורה שבעל פּה. ער דארף ניט לייענען קיין אנדער ספר צווישען זיי*)". „ער דארף ניט לייענען קיין אנדער ספר צווישען זיי", — וואָס מיינט עס? מיינט עס דען ניט, אז ער וויל מיט זיין ספר ארויסשטופּען דעם תלמוד גאָר אין גאנצען? האָבען זיינע געגנער ניט אָהן גרונד גע'טענה'ט.

דעם רמב"ם'ס כונה איז געווען א גוטע. ער האָט געוואוסט וויא שווער עס איז פון תלמוד גופא ארויסצוקריגען דיא הלכה און אז בלויז יחידי סגולה קענען עס טהאָן. ער האָט דארום אָנגעשריעבען א קלאָהרען געזעטץ־בוך, פון וואנען יעדער איינער, אפילו ז'ער ניט־ספּעציאליסט, זאָל קענען געפינען דעם דין. „ווען עס וואָלט מעגליך געווען דעם גאנצען תלמוד אריינצוטהאָן אין איין קאַפּיטעל, וואָלט איך איהם ניט אריינגעטהאָן אין צוויי", זאָגט דער רמב"ם אין א שטעלע (מאמר תחית המתים). מען מעג צווייפלען, צו האָט דער רמב"ם ווירקליך געוואָלט, אז זיין ספר זאָל פערנעהמען דעם פּלאטץ פון דעם תלמוד, אָבער זיינע געגנער האָבען מורא געהאט, אז דאָס קען פיהרען דערצו. דאָס וואָלטען זיי נאַטירליך, בעטראכט פאר א גרויסען אונגליק, און זיי האָבען דארום אזוי ביטער געקעמפּפט געגען דעם.

ס'איז אמת, אויך דער „אלפס" האָט געזוכט ארויסצוברייגען דיא קלאָהרע הלכה פון דעם תלמוד און האָט ארויסגעוואָרפען דיא איבעריגע פּלפּולים, אָבער ער האָט עס געטהאָן אויף אזא אופן, אז יעדער איינער האָט געוואוסט די קוועלען פון וואנען ער האָט גענומען זיינע הלכות. ער האָט ניט געענדערט, ניט דעם סדר און ניט דעם סגנון פון דער גמרא; עס איז בלויז געווען א קצור פון גמרא. דער רמב"ם האָט געענדערט אי דעם סדר, אי דעם סגנון און ער האָט דערצו ניט אָנגעגעבען זיינע קוועלען פון וואנען ער האָט גענומען

*) לפיכך קראתי שם חבור זה משנה תורה, לפי שאדם קורא בתורה שבכתב תחלה ואחר כך קורא בזה, ויודע ממנו תורה שבעל פה כולה, ואינו צריך לקרות ספר אחר ביניהם. (הקדמה למשנה תורה).

זיינע הלכות, א חוץ וואס ער האט ניט געבראכט קיינע בעוויי־
זע און ראיות אויף זיינע בעהויפטונגען. מיט א פעסטקייט
און א שטאלץ, וואס האט צו זיך קיין גלייכען ניט, האט ער
גע׳פסקענט די דינים, אזוי וויא ער אליין וואלט דאס געווען
דער געזעצטגעבער. דעם רמב״ם׳ס כונה איז אויך דא געווען
א גוטע. ער האט ניט געוואלט צוטומלען דעם לעזער מיט די
ראיות און בעגרינדונגען און מיט דעם אנצייגען פון דיא
קוועלען; ער האט ניט געוואלט, אז זיין ווערק
זאל ווערען צו גרויס און דורך דעם גופא פערליערען דעם ציעל
וועלכען ער האט זיך געשטעלט, אבער זיינע געגנער זיינען
אויך געווען גערעכט. דיא תלמודיסטען זיינען אין דער הינ־
זיכט געווען גרויסע דעמאקראטען; זיי האבען ניט געוואלט
אנערקענען קיינע אנדערע אויטאריטעטען א חוץ די תורה און
דעם תלמוד. דיא תורה און דער תלמוד זיינען אפענע ביכער,
וואו יעדער איינער קען לערנען און שטודירען און יעדער איי־
נער איז א גלייכער יחסן. איינעם׳ס מיינונג איז ניט וויכטי־
גער פאר דעם אנדערענס, כל זמן זיא ווערט ניט בעגרינדעט
אויף דער תורה און דעם תלמוד. יעדער איינער פון דיא
תלמודיסטען, וועלכע זיינען ארויסגעטראטען געגען דער
„משנה תורה", האט זיך געפיהלט פונקט אזוי בערעכטיגט ווי
דער רמב״ם ארויסצוקריגען דיא הלכה פון תלמוד גופא און
ניט דארפען איהם גלויבען אויפ׳ן ווארט. זיי האבען געהאט
װעניג וואס אויסצוזעטצען געגען זיינע הלכות אן און פיר
זיך, אבער זיי האבען געפאדערט בעווייזע. „זאגט דער
ר א ב״ד: ער האט געוואלט פערבעסערען, אבער ער האט
ניט פערבעסערט דערמיט, וואס ער האט פערלאזען די וועג
פון דיא מחברים פאר איהם, וועלכע האבען געבראכט ראיות
אויף זייערע רייד" *). זיי האבען געפאדערט בעווייזע
ניט ווייל זיי האבען דעם רמב״ם ניט געטרויט, נאר ווייל מען
דארף קיינעם ניט טרויען, בנוגע דער הלכה, מעג ער אפילו

*) „אמר הראב״ד: סבר לתקן ולא תקן, כי עזב דרך המחברים לפניו שהביאו ראיה לדבריהם".

זיין דער גרעסטער גאון, סיידען ווען ער בעגרינדעט זיין מיי־נונג, סיידען ווען זיא איז געשטיצט אויף דעם תלמוד.

אָם מעהרסטען זיינען אָבער זיינע געגנער געווען אונ־צופריעדען מיט דעם „ספר המדע". דיא הויפּט טענה געגען דעם רמב"ם איז געווען, וואָס ער האָט זיך ערלויבט צו מאַ־כען דינים פון זיינע פילאָזאָפישע מיינונגען. ניט געגען דער פילאָזאָפיע אַן און פיר זיך איז דאמאָלסט געווען דיא טענה — דאָס איז אויך געווען, אָבער שפּעטער ווען דער „מורה נבוכים" איז ערשיענען, — נאר געגען דעם, וואָס ער האָט דערפון געמאכט הלכות און רעליגיאָנס־דאגמאן. דאָס יודענ־טהום איז א סיסטעם פון עטהיקס אויסגעדריקט אין א פּראַק־טישער געזעטץ־געבונג. וויא יעדע עטהישע סיסטעם האָט אויך דאָס יודענטהום געוויסע יסודות אויף וועלכע עס ווערט בעגרינדעט, אָבער עס האָט ניט געהאט קיינע רעליגיאָנס־דאגמען. דאָס יודענטהום האָט געהאט „עיקרים", וועלכע זיי־נען אָבער ניט געווען קיין „גלויבענס־ארטיקלען" אין דעם זינן, וויא דאָס איז, למשל, אין קריסטענטהום. זיי זיינען גע־ווען עלאסטיש געווען און בויגזאם נענוג און האָבען זיך געענ־דערט אין פערשיעדענע צייטען (זעה „תולדות העיקרים בישראל", פון דר. נייםארק). דער רמב"ם איז געווען דער ערשטער, וואָס האָט איינגעפיהרט גלויבענס־ארטיקלען, א מין רעליגיעזען קאטעכיזם. עס איז קלאָהר, אז דיא דאָזיגע כמעט נייע איינפיהרונג האָט גיכער געשטערט וויא געהאָלפען דיא פרייע ענטוויקלונג פון דעם געדאנק; עס האָט גיכער גע־האָט א רעאקציאָנערע איידער א פּראָגרעסיווע בעדייטונג. דער פאקט איז, אז מאנכע פון דיא אידישע פילאָזאָפען נאָכ'ן רמב"ם, צווישען זיי גאנץ פרומע, האָבען פערוואָרפען דעם רמב"ם'ס עיקרים. ר' יוסף אלבו האָט פון די דריי־צעהן עיקרים געמאכט דריי.

דער רמב"ם האָט אין זיין „משנה תורה" געוואָלט געבען א קורצע און קלאָהרע געזעצגעבונג. דאָס איז איהם אויך גע־לונגען אויפ'ן בעסטען אופן, אָבער אין דעם גופא איז שוין

געווען א חסרון. דער תלמוד מיט אלע זיינע חסרונות, מיט דיא אלע איבעריגע פלפולים, האט, טאקע צוליעב דיא דאזיגע פלפולים און דיסקוסיאנען, געלאזען גענוג פלאטץ פאר דעם איינצעלנעם, פאר דעם שטודירענדען, צו האבען זיין אייגענע מיינונג, ארויסצוצייגען זיין אינדיווידואליטעט. דער תלמוד איז וויא א גרויסער ים, וואו עס קאכט מיט לעבען. נעהמט איהר איהם אבער קאדיפיצירען, מאכען פאראגראפען, ווערט עס א טרוקענער געזעטץ־בוך, וועלכען איהר דארפט אריינ־האקען אין אייער זכרון, ניט געברויכענדיג דעם אייגענעם שכל. אזא געזעטץ־בוך מוז סוף כל סוף ווערען פערשטיינערט און פערדאסט. דער פאקט איז, אז דעם רמב"ם'ס ביישפיעל איז געווען אנשטעקענד, און נאך איהם זיינען געקומען אנדע־רע, וואס האבען אויף זייער דרך קאדיפיצירט דעם תלמוד: פריהער דער „בעל־הטורים" און דאן דער „שולחן ערוך". יע־דער איינער פון זיי האט עטוואס מוסיף געווען פון זיך, אריינשטעלענדיג אלערליי מנהגים, גוטע און שלעכטע וואס האבען אפשר געהאט א זינן און בעדייטונג פאר זייער צייט און זייער ארט, אבער ניט מעהר. די דאזיגע מנהגים זיינען אויך קאדיפיצירט געווארען און אריינגענומען געווארען אלס הייליגע דינים, וואס זיינען גילטיג פאר אלע צייטען און אלע לענדער. די אלע חומרות און גזרות, תקנות און מנהגים, וואס האבען א לאנגע צייט געהאלטען וויא געפענטעט דעם אידי־שען פאלק שטאמען אפ ניט דירעקט פון דעם תלמוד, נאר פון זיינע קאדיפיצירער, פון דיא „פוסקים". דער רמב"ם מיט זיין משנה תורה טראגט ניט קיין קליינע שולד אין דעם.

דעם צוועק, וואס דער רמב"ם האט זיך געשטעלט מיט זיין „משנה תורה" האט ער סאי־וויא־סאי ניט דערגרייכט. א פאלק וואס האט ניט געהאט קיין אייגענעם פאליטישען לע־בען, וואס האט ניט געהאט קיין אייגען לאנד און קיין אייגע־נעם מלוכה־לעבען. וואס האט געהאט בלויז זיין תורה און זיין ליטעראטור, האט געמוזט זיין גאנצע ענערגיע, זיינע אלע געוואלדיגע פעהיגקייטען, אנווענדען אויף זיי. עס האט זיך

געמוזט ענטוויקלען האָאר־צושפּאלטענדע פּלפּולים, משונה־דיגע לופט־געביידען, וואָס האָבען קיין פּראקטישע ממשות ניט, ווייל דיא גאנצע געזעצגעבונג האָט סוף כל סוף געהאַט בלויז אַ טעאָרעטישען ווערטה. זיין ספר גופא איז געוואָרען אַ נייער קוואל פון פּלפּולים. זיינע אָנהייננער און תלמידים, וועלכע זיינען מיט דער צייט אלץ געוואָרען מעהר און מעהר, האָבען זיך גענומען גריבלען אין זיינע ווערטער כמעט ניט ווע־ניגער וויא אין דעם תלמוד גופא. איבער דער „משנה תורה" איז אָנגעשריעבען געוואָרען אַ גאנצע ליטעראטור. און נאָך ביז היינטיגען טאָג וועט דער קלענסטער רב פון אַ פּערוואָר־פענער שטעדטעל ניט פערגעסען אריינצופּלעכטען אין זיינע פּלפּולים און חלוקים דעם רמב"ם. דאָס איז כמעט ווי מאָדע־זאַך.

דיא אלע ווירקליך גרויסע מעלות פון דער משנה תורה: איהר וואונדערבארער סדר און פּלאַן, דיא קורצקייט און שארפקייט פון דיא דינים, דיא שעהנקייט און פּינקטליכקייט פון דער שפּראך, דאָס אלץ האָט ניט געהאָלפען. אַ פאָלק וואָס האָט ניט קיין באָדען אונטער זיינע פיס, קען זיך ניט בענוט־צען מיט אַ פּראקטישער געזעצגעבונג. זיא מוז ווערען אַ מקור פאַר נייע פּלפּולים און נייע חריפות. וואָס גרעסער עס איז דיא אויטאָריטעט פון דעם מחבר, אלץ מעהר וועט מען זיך פּלפּול'ען איבער זיינע ווערטער, כאָטש זיי זיינען אזוי פּשוט' און איינפאך.

XVI.

דער „מורה נבוכים". וואס דער רמב"ם האט מיט איהם בעצוועקט און פאר וועמען ער האט איהם געשריבען. דער רמב"ם אלס אלעגאריקער. וואס איז „סתרי תורה" און ווארום זיי זיינען געשריבען פערשטעלט. דעם רמב"ם'ס לעהרען וועגען דיא געטליכע אטריבוטען. דער תכלית פון דער וועלט. וואס מיינט גאט'ס השגחה? גאט'ס וויסען און דער מענשליכער פרייער ווילען. וואס איז נבואה און ווער קען זיין א נביא. אונשטערבליכ־קייט און ווער איז דערצו זוכה. דעם רמב"ם'ס קריטיק פון דער פילא־זאפיע פון די „מדברים". איז די וועלט אייביג אדער באשאפען?

דעם רמב"ם'ס הויפט ווערק איבער פילאזאפיע איז זיין מורה נבוכים (דער וועג־ווייזער פאר בלאנדזשענדע), וועלכען ער האט פערענדיגט בערך אין דעם יאהר 1190, אלזא אין דעם עלטער פון קרוב זעקס און פופציג יאהר.

דער „מורה נבוכים" איז ניט דער איינציגער ספר, וואו דער רמב"ם בעשעפטיגט זיך מיט פילאזאפישע פראגען: ער האט וועגען דעם אויך געשריבען אין זיינע תלמוד'ישע ספרים, ווי אין זיין פירוש אויף דער משנה און אין זיין „משנה תורה". דארטען איז אבער די פילאזאפיע ניט געווען דער עיקר; דארטען בעהאנדעלט ער איהר בלויז פערביינעהענ־דיג, אגב אורחא. אין זיינע תלמוד'ישע ספרים האט ער אריינ־געבראכט בלויז די ר ע ז ו ל ט א ט ע ן פון זיין פילאזא־פישען פארשען, אהן די אלע נויטיגע בעווייזע און בעגרינ־דונגען, ווי אזוי ער איז צו די דאזיגע רעזולטאטען געקומען. יענע ספרים זיינען געשריבען געווארען פאר דעם גרויסען

עולם און פאר די ניט פילאָזאָפירענדע לומדים און פרומאַ־קעס, וועלכע לעבען גליקליך און צופריעדען אין זייער אמונה און פרעגען קיין קשיות ניט און האבען ניט קיין ספיקות. ביי זיי האָט דער רמב"ם בלויז געוואָלט אויסערעלען זייערע גלויבענס - בעגריפע, דערווייטערען זיי פון דעם געדאַנק, אז גאָט איז א קערפּער (הגשמה) און דער גלייכען. פאר זיי האָט ער געשריעבען בקצור און זאָגאר דאָגמאַטיש.

דער „מורה נבוכים" איז אָבער לכתחילה געשריעבען גע־וואָרען מיט אַ אַנדער צוועק און פאר אַ בעשרענקטען קלאַס פון מענשען. דער צוועק איז : צו פעראייניגען די אמת'ן פון דער פילאָזאָפיע, די אמת'ען, וואָס דער מענש דערגרינדעט מיט זיין שכל מיט די אמת'ען פון דער תורה, די אמת'ען וואָס זיינען געקומען דורך דער „ענטפלעקונג". דער מענשליכער שכל, גרינדענדיג זיך אויף די חושים און ערפאהרונגען, איז דער העכסטער ריכטער בנוגע דעם אמת. דאָס וואָס איז געגען דעם שכל און געגען די חושים, קען ניט זיין אמת. ניט אלע אמת'ן קען דער מענשליכער שכל בעגרייפען ; עס זיינען פאראַן זאכען, וואָס שטעהען איבער איהם, איבער דער מענשליכער השגה, און ער קען זיי קיין מאָל ניט וויסען. אָבער דאָס, וואָס איז געגען דעם שכל, קען ניט זיין אמת. די אמת'ן וואָס זיינען געקומען צו אונז דורך דער „ענטפלעקונג", מוזען דארום זיין איינשטימיג מיט דעם שכל.

דער אמת איז דאָס העכסטע, צו וואָס א מענש דאַרף שטרעבען, און דער שכל איז דער העכסטער ריכטער פון דעם אמת. נון, געפינט זיך אָבער א קלאַס מענשען, וועלכע געפי־נען, אז די אמת'ן פון זייער שכל שטימען ניט איין אָדער קו־מען אין קאָנפליקט מיט די אמת'ן פון דער תורה, און זיי בליי־בען צומישטע און צוטומעלטע. פאר זיי איז געשריעבען דער „מורה נבוכים". „די דאָזיגע אָבהאנדלונג", ערקלעהרט דער רמב"ם, „איז געשריעבען געוואָרען פאר דעם יעניגען, וואָס איז שוין בעקאַנט מיט דער פילאָזאָפיע, ווייס די אמת'ע

חכמות, און גלויבט אויך אין דער תורה. ער געפינט דאר־
טען — אין דער תורה — אזעלכע אויסדריקע, וואס זיינען
איהם אונפערשטענדליך און ער בלייבט א צוטומעלטער"
(מורה נבוכים, פתיחה).

דער „מורה נבוכים" איז ניט קיין לעהר־בוך איבער פי־
לאזאפיע פאר אנפאנגער; ער איז ניט געשריעבען פאר
דעם גרויסען עולם; ער איז אויך ניט געשריעבען פאר די
וואס גלויבען שוין גאר ניט. ער איז געשריעבען פאר די
יעניגע, וואס זיינען שוין פילאזאפען און וועלכע געפינען זיך
אין א פערלעגענהייט, ווייל זיי קענען ניט פעראייניגען און
הארמאנירען זייערע פילאזאפישע מיינונגען מיט די לעהרען
פון דער תורה.

ווי פעראייניגט מען אבער די תורה מיט דער פילא־
זאפיע, אין דעם פאל מיט דער אריסטאטעל'שער פילאזאפיע
ווי זי איז פערשטאנען געווארען פון רמב"ם? ווי מאכט
מען, אז דיביידע אמת'ען זאלען זיך ניט סותר זיין? דער
רמב"ם האט געפונען א מיטעל. דער מיטעל איז א גאנץ
אלטער, וועלכען „פילא דער איד" און נאך אנדערע פאר
איהם האבען שוין געברויכט, אבער וועלכען דער רמב"ם
האט אויסגעארבייט אין א פאלשטענדיגער סיסטעם.
דער מיטעל בעשטעהט אין דעם אויסטייטשען די פסוקים
בדרך משל, אין אלעגאריען, אויף אזא ארט, אז זיי זאלען
זיך צופאסען צו די אמת'ען פון דער פילאזאפיע. „זיי ווייסען,
אז די שליסעל צו פערשטעהן אלץ וואס די נביאים האבען
געזאגט..... איז צו פערשטעהן די משלים און די בעדייטונג
פון זייערע ווערטער" (מורה נבוכים, פתיחה). מיט'ן „אויס־
טייטשען" קען מען שוין אלץ בעווייזען. דער רמב"ם איז זיך
מודה, אז ווען ער וואלט געהאט נענוג בעווייזע, דאס די וועלט
איז אייביג און ניט בעשאפען געווארען, וואלט ער דערפון
זיך ניט צוריקגעהאלטען צוליעב דעם, וואס אין דער תורה
שטעהט, אז זי איז בעשאפען געווארען. ער וואלט שוין גע־

פונען א מיטעל, ווי אזוי אויסצוטייטשען די פסוקים... „זיי ווייעסן, אז מיר האלטען ניט פון דער אייביגקייט פון דער וועלט (קדמות העולם) ניט צוליעב די פסוקים אין דער תורה, וואָס בעווייזען, אז די וועלט איז בעשאפען געוואָרן. די פסוקים וואָס בעווייזען, אז די וועלט איז בעשאפען געוואָרען, זיינען ניט מעהר ווי די פסוקים וואָס בעווייזען, אז גאָט איז א קערפּער. די טויערען פון אויסטייטשען זיינען פאר אונז ניט פערשלאָסען" . . . (מורה נבוכים, חלק שני, פרק כ"ה).

די שליסעל איז דאָ, נאָר מען דארף וויסען ווי מיט איהר צו ארבייטען. און דער רמב"ם פערברייטעט זיך וועגען דעם דאזיגען ענין זעהר פיעל; ער פערנעהמט דערמיט כמעט דעם גאנצען ערשטען באנד פון דעם „מורה נבוכים".

פיעלע טעותים נעהמען זיך דערפון, וואָס ניט אלע ווייסען די אמת'ע בעדייטונג פון די ביבלישע אויסדריקע, וואָס זיי פערשטעהען ניט גענינענד די אָבשטאַמונג פון די העברעאישע ווערטער. עס זיינען פאראן ווערטער, וואָס האבען לכתחילה מעהר ווי איין בעדייטונג (שם משותף) און עס זיינען אויך דאָ ווערטער, וואָס קריעגען אן איבערגעטראָגענע בעדייטונג (שם מושאל). דער וואָרט „עין" צום ביישפּיעל מיינט אי אן אויג אי א קוואל; פון דער בעדייטונג „אויג" ווערט דער וואָרט „עין" אויך אריבערגעטראגען אין דעם זינן פון אכטונג געבען, השגחה. גאָט'ס אויגען זיינען דאָרטען שטענדיג, מיינט עס גאָט'ס השגחה (מו"נ, חלק א, פרק מ"ד). דער וואָרט „ילד", געבוירען, איז פון אנפאנג געלייגט געוואָרען אויף געבוירען קינדער. שפּעטער איז ער אויך אריבערגעטראָגען געוואָרען אויף דער ענטשטעהונג פון נאַטירליכע זאכען, ווי איידער „די בערג זיינען געבוירען געוואָרען"; אויך אויף דעם וואקסען פון דער ערד לייגט זיך דער וואָרט „ילד", „די ערד האָט געבוירען", וואָס דאָס מיינט, אז עס איז ארויסגעוואקסען פון דער ערד. אויך אויף טעגליכע פּאסירונגען, „ווארום דו ווייסט ניט וואָס דער טאָג וועט געבוירען"; אויך אויף געדאנקען: „און

ער האט געבוירען פאלשקייט" (מורה נבוכים", חלק א, פרק ז"). קורץ, פיעלע פון די העברעאישע ווערטער האבען מעהר ווי איין בעדייטונג; פיעלע קריגען אריבערגעטראגענע בעדייטונגען, און דער וואס ווייס ניט אין וועלכען זינן א בעשטימטער ווארט ווערט געברויכט, קומט צו פאלשע געדאנקען. אויף אזא אופן זוכט דער רמב"ם צו ערקלעהרען די אלע יעניגע ווערטער, וואס געפינען זיך אין דער ביבעל בנוגע גאט און וואס קענען פערשטאנען ווערען, אז די ביבעל לערנט פון א קערפערליכען גאט, ווי צום ביישפיעל: גאט איז געשטאנען, געגאנגען, געזעהן; גאט זיצט, גאט צארענט און [illegible] גלייכען. דער רמב'ם בעווייזט דערביי ארוים א געוואלדיגע און טיעפע קענטנים אין דער העברעאישער שפראך און א וואונדערבארען פילאלאגישען חוש צו ערקלעהרען די אבשטאמונג פון ווערטער.

„די אלעגאריען אדער משלים אין דער ביבעל זיינען פארשיעדענע: ראנען צווייערליי. עס זיינען דא משלים, וואו יעדער ווארט האט א בעזונדער מיין און א בעזונדערע כונה. עס זיינען אויך אויך דא אזעלכע משלים, וואס האבען א נמשל נאר בדרך כלל און וואו די פרטים זיינען ניט וויכטיג: זיי זיינען דארטען אריינגעשטעלט געווארען כדי שעהנער צו מאכען דעם בילד אדער כדי מעהר צו פערבארגען די אינערליכע כונה. ווען דער פסוק דערצעהלט, אז יעקב האט געזעהן אין חלום ווי „דער לייטער שטעהט אויף דער ערד און זיין שפיץ גרייכט אין הימעל", איז עס א משל פון דעם ערסטען מין. „דער לייטער" מיינט איין ענין; „שטעהט אויף דער ערד" מיינט א צווייטער ענין; „און זיין שפיץ גרייכט אין הימעל" מיינט א דריטער ענין. דער משל מיט דער אויסגעלאסענער פרוי אין משלי בעלאנגט צום צווייטען מין: אונטער דעם ווארט „זונה" ווערט פערשטאנען די מאטעריע, וואס ביים שטענדיג איהרע פארמען פונקט ווי א זונה בייט איהרע מענער. די איינצעלהייטען וואס ווערען דארטען דערצעהלט

וועגען דער „זונה“, זיינען בלויז כדי שעהנער צו מאכען דעם בילד“.

צו וואָס דאַרף מען אָבער אין גאַנצען האָבען די משלים? צו וואָס זיינען זיי נויטהיג? פאַר וואָס האָבען די נביאים און די תורה ניט געקענט אָפען און פשוט אַרויסזאָגען זייער כונה? צו וואָס פערשטעלען? צו וואָס די סודות און די „סתרי תורה? דער רמב"ם געפינט א תירוץ אויך אויף דער דאָזיגער קשיא, און דער תירוץ איז כאַראַקטעריסטיש פאַר איהם.

דער רמב"ם האָט זעהר וועניג דרך ארץ פאַר דעם גרויסען עולם פאַר דעם פּעבעל. עס איז ניטאָ נאָך איינער צו איהם אין דער גאַנצער אידישער ליטעראַטור, וואָס זאָל בע־טראַכטען דעם „המון“ מיט אַזאַ פעראַכטונג וויא דער רמב"ם. דער רמב"ם איז אַן אַריסטאָקראַט דורך און דורך, אָבער ניט אַזאַ וואָס האַלט פון יחוס פון געבורט אָדער יחוס פון רייכקייט. דער איינציגער יחוס ביי איהם איז דער יחוס פון שכל, דער יחוס פון דעם געלעהרטען, דער יחוס פון דעם פילאָזאָף, וועלכער האָט ענטוויקעלט זיין שכל און זיינע דיינקונגס־פעהיגקייטען ביז דער העכסטער מדרגה. ער איז דער „אדם השלם“, דער פאָלקאָמענער מענש, דער „איבער־מענש“ אויף ניטשע׳ס לשון. דער פּראָסטער מענש, וואָס האָט זיין שכל ניט ענטוויקעלט, וואָס האָט איהם ניט אַרויסגעבראַכט מכוח אל הפועל (פון מעגליכקייט אין ווירק־ליכקייט) פערדיענט גאַר ניט דעם נאָמען מענש. ער איז א בהמה אין דעם געשטאַלט פון א מענשען, און נאָך ערגער ווייל ער קען זיין שעדליך*).

דיא אמת׳ען פון דער פילאָזאָפיע וואָס זיינען אויך דיא אמת׳ען פון דער תורה און דיא נביאים זיינען צו הויך פאַר

---

*) וכבר ידעת כי כל מי שלא הגיע לו זאת הצורה אשר ביארנו ענינת הוא איננו איש, אבל בהמה על צורת איש ותבניתו. אבל יש לו יכולת על מיני ההיזק לחדוש הרעות, מה שאין כן לשאר בעלי חיים (מורה נבוכים, חלק ראשון, פרק ז"ז).

דעם המון, זיי זיינען פאר איהם אונפערשטענדליך און אונ־בעגרייפליך. זיי קענען איהם קיין נוטצען ניט ברייננגען, זיי זיינען זאגאר שעדליך פאר איהם. ניט ווייל דיא דאָזינע פילאזאפישע פארשונגגען און געדאנקען זיינען אין עצם שעדליך, זיי זיינען בלויז שעדליך פאר דעם ניט ענטוויקעל־טען שכל. זיי קענען איהם נאר צוטומלען זיינע רעיונות און אין גאנצען איהם אראפפיהרען פון דעם וועג פון אמונה. א קינד וואס וועט עסען ווייצען־ברויט, פלייש און וויין, וועט ווערען קראנק, ניט ווייל דיא דאָזיגע אכילות זיינען בעצם שלעכט, נאר ווייל זיינע פערדייאונגס־כוחות זיינען ניט שטארק גענוג. דיא גייסטיגע פערדייאונגס־כוחות פון דעם גרויסען עולם זיינען ניט שטארק גענוג, צו קענען פער־טראגען דיא דאָזיגע אמת׳ען. דערפאר זייגען דיא דאָזינע אמת׳ען פערבאָרגען; דערפאר זיינען דאָ די „סתרי תורה“. וועלכע נאָר דער „פאָלקאָמענער מענש“ קען ארויסדרינגען. זיי זיינען געשריעבען האלב פערבאָרגען, האלב אפען, כדי דער פאָלקאָמענער מענש, סאי ווען ער האט געקראָגען דיא „סתרי תורה“ בקבלה סאי ער איז צו זיי געקומען ביסלעכווייז מיט זיין אייגענעם שכל, זאָל זיי פער־שטעהן. פאר דעם פראסטען עולם איז דיא תורה געשריבען אין דער שפראך וויא מענשען ריידען. דער גרויסער עולם איז וויא א קינד, וועמען מען מוז לאנגזאם ערציהען לויט זיין השגה נאך (מורה נבוכים, חלק ראשון, פרק ל״ג).

דער רמב״ם גלויבט, אז צוזאמען מיט דער תורה און דיא נביאים איז צו יחידי סגולה איבערגעגעבען געווארען אויך זייער אמת׳ער מיין, דיא אמת׳ע כונה, דיא „סתרי תורה“, נאָר אז זיי זיינען אין פערלויף פון דער צייט פערלארען געגאנ־גען. „זיי וויסען, אז דיא פיעלע חכמות וואס זיינען געוועזן ביי אונזער אומה וועגען דיא אמת׳ען פון די דאָזיגע ענינים זיינען פערלאָרען געגאַנגען אין פערלויף פון דער לאנגער צייט, צוליעב דעם וואס דיא נארישע אומות האבען איבער אונז געוועלטיגט, צוליעב דעם וואס ניט אלע האבען דאס געמעגט לעהרנען.... און צוליעב דעם וואס מען האט זיי ניט

געטאָרט פערשרייבען" (מורה נבוכים, חלק ראשון, פּרק ע"א).

ווייסען מיר אַלזאָ, וואָרום דיא תורה האָט געשריבען פערשטעלט. דער רמב"ם פערברייטעט זיך וועגען דעם דאָזיגען ענין און גיט אַן פינף אורזאַכען, וואָרום דער פּראָסטער מענש איז ניט פייהיג זיך אָבצוגעבען מיט דעם שטודיום פון פילאָזאָפישע פראַגען (מורה נבוכים, חלק ראשון, פּרק ל"ד). בקצור איז עס דערפאַר, וואָס דער ענין איז אַ טיעפער, דעם „המונ'ס" שכל איז ניט גענוג ענטוויקעלט. דער געוויינליכער מענש איז אַריינגעטאָהן אין דאגות פרנסה און אין אַלערליי תאוות און דערצו מוז מען פריהער זיין גוט פאָרבערייטעט, מען מוז וויסען דיא אַלע נאַטור־וויסענשאַפטען, איידער מען שטודירט פילאָזאָפיע.

איצטער בלייבט דיא פראַגע, אויב דיא תורה האָט בכיון פערבאָרגען דיא אינערליכע כונות, טאָ וויא אַזוי ערלויבט זיך ער, דער רמב"ם, זיי צו ענטדעקען?

דער רמב"ם פערענטפערט זיך: „גאָט ווייס, אַז איך האָב ניט אויפגעהערט מורא צו האָבען צו שרייבען וועגען דיא דאָזיגע זאַכען, ווייל זיי זיינען פערבאָרגענע ענינים. עס איז נאָך ניט געשריבען געוואָרען אַזאַ ספר ביי אונזער פאָלק אין דער צייט פון דעם גלות, טאָ וויא אַזוי זאָל איך איצטער אָנפאַנגען שרייבען וועגען דעם? איך פערלאָז זיך אָבער אויף דעם, וואָס אין אַ צייט, ווען מען מוז אַרבייטען פון גאָט'ס וועגען, מעג מען פערבויגען דיא תורה, און אַז איך טהו עס נאָר פון גאָט'ס וועגען" (מורה נבוכים, פּתיחה). עס איז אַ צייט, וואָס מען מוז. עס געפינען זיך בלאָנדזענדע (נבוכים), וועלכע טראָגען זיך אַרום מיט ספיקות, וועלכע פערשטעהען ניט וויא אַזוי צו האַרמאָנירען די פילאָזאָפישע אמת'ען, וואָס זיי האָבען זיך ערוואָרבען מיט דער תורה. צוליעב זיי שרייבט ער דעם „מורה נבוכים". ער ווייס, אַז דעם גרויסען עולם וועט עס שאַדען. אָבער ער וויל בעסער רעטען דעם חשוב'ען איינציגען: „און איך בין דער מענש, וואָס ווען איהם דריקט דער ענין, און עס איז איהם איינג די וועג און ער געפינט קיין מיטעל ניט ווי צו לערנען

דעם אמת, וואס איז בעוויזען געווארען, סאידען ווען ער זאָל זיין גוט פאר דעם איינעם דעם חשוב'ען און ניט גוט פאר צעהן טויזענד נאארען, קלייב איך אויס צו זאגען עס פאר איהם אליין און מיך קימערען ניט דיא זלזולים פון דעם גרויסען עולם. איך וויל בעסער רעטען דעם איינעם דעם חשוב'ען, וואס איז פערזונקען אין זיין צווייפעל, ווייזען איהם די וועג ביז ער וועט אויסגעהיילט ווערען" (מורה נבוכים, פתיחה).

דער המון קען ניט פערשטעהן דיא דאזיגע טיעפע ענינים. פאר איהם איז גענוג, אז ער זאָל וויסען, אז גאט איז ניט קיין קערפער און ניט קיין קראפט אין א קערפער, אז ער איז פאָלקאמען און אז ביי איהם איז ניט שייך קיין ענדערונג; אז ער איז איינער, און דערפאר מוז ער זיין אונקערפערליך, ווייל א קערפער בעשטעהט פון צוויי: פון מאטעריע און פארם. דער וואס גלויבט אין א קערפערליכען גאט איז נאך ערגער וויא א געטצענדיענער. דעריבער איז א חיוב צו לעהרנען דיא אונקערפערליכקייט פון גאט אפילו צום אונוויסענדען, צו דער פרוי און צו דיא קינדער. מען דארף זיי געבען צו פערשטעהן, אז די פסוקים וואס דייטען אן אויף דיא קערפערליכקייט פון גאט האבען אן אנדער מיין, וועלכער איז בעוואוסט צו דיא חכמים (מורה נבוכים, חלק ראשון, ל"ה, ל"ו).

ווען עס קומט אבער צו דיא אייגענשאפטען אדער איי־גענטהימליכקייטען פון גאט (תוארים), וויא מען דארף דיא דאזיגע „תוארים" ערווייטערען פון איהם, אין וועלכען זינען זיי ווערען אויף איהם געלייגט, וואס עס מיינט אז ער האט דיא וועלט בעשאפען, וואס עס מיינט זיין פיהרונג פון דער וועלט. וואס עס מיינען: זיין השגחה, זיין ווילען, זיין השגה, זיין וויסען, וואס עס איז נבואה און איהרע פער־שיעדענע מדרגות... דאס זיינען אלץ טיעפע ענינים, דאס זיינען די אמת'ע „סתרי תורה", דאס זיינען די סודות, וואס ווערען שטענדיג דערמאָנט אין דער ביבעל און אין דעם תלמוד,

און דאָס זיינען די זאכען, וואָס מען דאַרף וועגען זיי ניט רייד־דען באריכות אפילו צום ענטוויקעלטען מענשען *)

ווייסען מיר, אלזא, וועלכע פראגען די „סתרי תורה“ בע־האַנדעלט, פאַר וועלכע דער רמב״ם שרעקט זיך אזוי שטאַרק. און בעטראַכט מען אויפמערקזאַם דעם רמב״ם׳ס געדאַנקען וועגען די דאָזיגע ענינים, פאַנגט אָן קלאָהר צו ווערען פאַר וואָס ער איז אזוי פאָרזיכטיג און אויך פאַרוואָס עס האָבען זיך געפונען מענשען, צווישען זיי געלעהרטע, וואָס האָבען בע־טראַכט דעם „מורה נבוכים“ פאַר א שעדליכען בוך און דעם רמב״ם פאַר א כופר.

דער רמב״ם פערברייטעט זיך זעהר פיעל וועגען דער פראַגע פון גאָט׳ס „תוארים“ (אטריבוטען, אייגענשאַפטען אָדער אייגענטהימליכקייטען). ער פערנעהמט דערמיט איבער צעהן קאַפּיטלען (מו״נ חלק ראשון, נ׳—ס״א). דאָ וועט איבער־געגעבען ווערען בקצור דער תמצית פון זיינע געדאַנקען, און אויך ניט אין דעם סדר ווי דער רמב״ם טהוט עס.

וועגען גאָט קענען מיר נור ווייסען, אז ער א י ז, אויף דעם איז דאָ א שכל׳דיגער בעווייז (מופת). ווי עס קומט אָבער צו דעם ו ו י און ו ו א ס, צו זיין מ ה ו ת, צו דעם עצם פון זיין וועזען, ווייסען מיר גאַר ניט און קענען גאָר ניט ווי־סען. צושרייבען צו גאָט אירגענד וועלכע „תוארים“ אין איר־גענד וועלכען זינן, קען מען ניט און עס איז א זינד נעגען דעם בעגריעף פון גאָט׳ס איינהייט. „דער וואָס גלויבט, אז גאָט איז איינער מיט מעהרערע אטריבוטען, כאָטש ער זאָגט, אז ער איז איינער, גלויבט אין דער אמת׳ן אין מעהרערע. עס איז

*) „אמנם הדברים בתוארים, ואיך ירוחקו ממנו, ומה ענין התוארים המיוחסים לו, וכן הדברים בבריאתו מה שבראו ובתאר הנהגתו לעולם, ואיך השגחתו בזולתו, וענין רצונו, והשגתו וידיעתו בכל מה שידעהו; וכן ענין הנבואה וכל מעלותיה... אלו כלם ענינים עמוקים, והם סתרי תורה באמת, והם הסודות אשר יזכרו בספרי הנביאים תדיר ובדברי רז״ל ואלו הם הדברים אשר אין צריך לדבר בהם אלא בראשי הפרקים כמו שזכרנו. ועם האיש המתואר גם כן“ (מורה נבוכים, חלק ראשון, פרק ל״ח).

אזוי ווי די קריסטען זאגען אז ער איז איינער. אבער ער איז דריי און די דריי איז איינס.*) צו זאגען, ווידער, ווי אנדערע פילאזאפען בעהויפטען, אז גאט'ס אטריבוטען זיינען ניט זיין „מהות“ און אויך ניט אויסערהאלב איהם, איז ניט מעהר ווי ווערטער, וואס האבען קיין זינן ניט. א זאך איז אדער ווי אן אנדער זאך אדער ניט ווי אן אנדער זאך. זיין ביידע צוזאמען איז אונמעגליך (מו"נ חלק א, פרק נ"א).

ריידען מיר וועגען דעם „מהות“ פון גאט, מוזען מיר געדיינקען פיער פונקטען: 1) זיין אבסאלוטע אונקערפערליכקייט; 2) זיין אבסאלוטע אונפארענדערבארקייט און אז ער קען פון קיין זאך ניט ווערען בעווירקט אדער בעאיינפלוסט; 3) אז ער איז פאלשטענדיג, אז אלץ איז ביי איהם ווירקליכקייט אהן שום מעגליכקייט, דאס הייסט, אז ביי איהם איז אלץ אין „פועל“ ניט אין „כח“; 4) אז צווישען איהם און די בעשאפענע זיינען ניטא קיינע פערגלייכונגען, קיינע שייכות'ן, קיינע עהנליכקייטען (מו"נ חלק א, פרק נ"ה).

די מענשליכע שפראך איז ארעם אין אויסדריקע; זי איז אן אינסטרומענט פאר מענשליכע געדאנקען און איז ניט פעהיג אויסצודריקען די ערעלסטע בעגריפע. געברויכענדיג די מענשליכע שפראך זיינען מיר געצוואונגען צו געברויכען ווערטער, וואס האבען א זינן פאר מענשען אבער וואס פאסען זיך בשום אופן ניט פאר גאט, ווייל צווישען גאט און דעם מענשען איז ניטא קיין שום עהנליכקייטס־פונקט. מיר זאגען צום ביישפיעל אויף גאט, אז ער א י ז, ער לעבט, ער קען, ער ווייס, ער איז קלוג און ער וויל. ביי אונז אין געדאנק ווערען די דאזיגע אטריבוטען פון גאט צוזאמענגעמישט מיט אונזערע מענשליכע בעגריפע פון זיין, לעבען, קענען, וויסען, קלוגשאפט און ווילען. מיר נעהמען די זעלבע בעגריפע, מיר פערפיעלפאכען און פערגרעסערען זיי, און ווענדען זיי אן

*) אמנם מי שהאמין שהוא אחד בעל תוארים רבים, כבר אמר שהוא אחד במלתו אבל רבים במחשבתו. וזה כמאמר הנוצרים הוא אחד אבל הוא שלשה והשלשה אחד (מורה נבוכים, חלק ראשון, פרק נ').

אויף גאָט; גאָט'ס קענען, וויסען, קלוגשאַפט און ווילען זיינען פיעל גרעסער פאר אונזערע. דאָס איז אָבער אַ טעות. זיי זיינען ניט בלויז גרעסער, זיי זיינען אין גאַנצען אַנדערש אין זייער עצם און קענען בשום אופן ניט פערגליכען ווערען. איהר קענט פערגלייכען אַ קערענדיל מיט אַ פּלאַנעט, ווייל ביי ביידען זיינען דאָ די דריי מאָסען: לענג, ברייט און טיעפ־קייט; מען קען אָבער ניט פערגלייכען צוויי זאַכען, וואס האָ־בען צווישען זיך קיין שייכות ניט. איהר קענט, למשל, ניט זאָגען, אז די וואָרעמקייט איז גרעסער אָדער קלענער ווי דער בילד. גאָט עקזיסטירט, אָבער ניט מיט אונ־זער עקזיסטענץ; ער לעבט, ניט מיט אונזער לעבען; ער ווייס, ניט מיט אונזער וויסען; ער קען ניט מיט אונזער קענען; ער איז קלוג, ניט מיט אונזער קלוגשאַפט*). גאָט איז איינער, אָבער ניט אין דעם זינן ווי מיר פערשטעהען איינהייט; ער איז אַ „קדמון“ אָבער ניט ווי מיר פערשטעהען „קדמון“, ווייל ביי אונז איז דער דאָזיגער בעגריף פער־בונדען מיט דעם בעגריף „צייט“, אויביג אין צייט. גאָט אָבער שטעהט אויסערהאַלב צייט.

קורץ, מיר קענען וועגען גאָט קיין זאך ניט וויסען און קיין זאך ניט זאָגען, וואָס זאָל אין אירגענד וועלכער וועג אויסדריי־קען די פּאָזיטיווע זייט פון זיין „מהות“, דאָס איז העכער פון אונזער שכל. מיר קענען פון איהם ריידען אין אַ נעגאַטיווען זינן, מיר קענען זאָגען וואָס ער איז ניט. ווען מיר זאָגען, אז ער לעבט, דאַרפען מיר דערמיט פערשטעהן, אז ער איז ניט דאָס, וואָס מיר רופען טוידט; ווען מיר זאָגען, אז ער איז קלוג, מיינען מיר אין דער אמת'ן, אז ער איז ניט דאָס, וואָס מיר רופען נאַריש; ווען מיר זאָגען, אז גאָט האָט אַ ווילען, מיינען מיר, אז ער איז ניט געצוואונגען אין זיין טהעטיגקייט פון אַנדערע סיבות. אַלע „תוארים“ פון גאָט דאַרפען פער־שטאַנען ווערן ניט אַלס פּאָזיטיווע, נאָר אַלע נעגאַטיווע. דורך

*) ואם כן הוא נמצא ולא במציאות, וכן חי ולא בחיים, ויודע לא במדע, ויכול לא ביכלת, וחכם לא בחכמה (מורה נבוכים, חלק ראשון, פרק נ"ז).

די נעגאציאנען קענען מיר קריגען א מעהר אדער ווענינער קלאהרען בעגריעף פון איהם; וואס מעהר „ניטס" מיר וועלען זאגען וועגען איהם, אלץ נעהענטער וועלען מיר קומען צום אמת. ווען מיר פרובירען אבער זאגען, וואס ער איז יא, בעגעהען מיר שוין דערמיט גופא א זינד, ווייל מיר שרייבען צו איהם צו אונזערע בעגריפע און אונזערע פערגלייכונגען, און אויף אזא ארט בעגרענצען מיר איהם. וואס מעהר שבחים, וואס מעהר פאזיטיווע אייגענ־שאפטען, וואס מעהר מעלות מיר שרייבען איהם צו, אלץ ער־גער איז עס. דער רמב"ם איז דארום בייז אויף די רעלי־גיאנס־פאעטען, וואס האבען אין זייערע תפילות אריינגע־טהאן אזוי פיעל שבחים און מעלות פון גאט, „מיינענדיג, אז דערמיט וועלען זיי איהם בעאיינפלוסען". ער רופט זיי נא־רען און זאגט, אז אין מאנכע פון זייערע ליעדער געפינען זיך אזעלכע נארישקייטען „וואס מען וואלט געמעגט דערפון לאכען, ווען דער פערשטענדיגער וואלט ניט געדארפט וויינען, וואס אזעלכע זאכען זאגט מען וועגען גאט" (מו"נ חלק ראשון, פרק נ"ט).

אין זיין לעהרע וועגען די געטליכע אייגענשאפטען איז דער רמב"ם געגאנגען ווייטער, ווי אירגענד וועלכער פון די אידישע פילאזאפען פאר איהם. וועלענדיג אויסמיי־דען אירגענד עטוואס, וואס קען אויפ'ן ווייטסטען אופן פערשטאנען ווערען אלס א פנימה אין גאט'ס איינהייט און אין זיין אונקערפערליכקייט, איז דער רמב"ם געקומען צו א גאט'ס בעגריעף, וועלכער איז טרוקען, שטרענג־לאגיש, קאלט און פרעמד צום מענשליכען הארץ און אונבעגרייפליך פאר דעם מענשליכען שכל, — א ריינע, קאלטע אבסטראקציע. „דאס איז דער גאט פון אריסטא־טעלס, ניט דער גאט פון אברהם", וואלט ר' יהודה הלוי אויף דעם געזאגט.

דעם רמב"ם איז, אמת, געלונגען דורך אלערליי אויס־טייטשונגען אריינצוקוועטשען דעם דאזיגען גאטעס־בעגריעף אין דער ביבעל און אין דעם תלמוד, אבער זיינע געגנער

זיינען ניט געווען איינגאַנצען אונגערעכט, ווען זיי האבען אין דעם געזעהן אַ געפאהר פאַר'ן קיום פון דער אידישער אמונה. פיהרט מען צו דעם רמב"ם'ס גאָטעס־בעגריעף צו זיינע לאָגי־שע קאָנזעקווענצען בלייבט איבערהויפּט קיין פּלאַץ ניט פאַר „ענטפּלעקונג" פאַר אירגענד וועלכע פּראַקטישע רעליגיאָן... דער רמב"ם איז ניט געגאַנגען אַזוי ווייט, ער האָט זיך ווי דערשראָקען פאַר די לאָגישע אויספיהרונגען פון זיינע בע־הויפּטונגען. ער האָט זיך אַ קירעווע געטהאָן אַן אַ זייט, אנערקענענדיג אי „ענטפּלעקונג", אי תפילות, אי השגחה. אַזוי ווי גאָט איז פאַר אונז אונבעגרייפליך, קענען די אַלע זאַכען פאָרקומען אויף אַ וועג וואָס איז אונבעגרייפליך פאַר אונז. אין דעם איז דאַ אַ געוויסע לאָגיק, אָבער וועלכע איז נ'ט געווען בעפריעדיגענד פאַר זיינע געגנער. „ער האָט גע־וואָלט פעראייניגען די תורה מיט דער גריכישער פילאָזאָפיע צו מאַכען פון זיי איין געצעהלט; ער האָט געמיינט, אַז די ערשטע מיט די צווייטע זיינען אַ צווילינג, און עס האָט זיך אויסגעלאָזען אַ בראָך און אַ קלאָג. זיי קענען ניט לעבען צוזאַמען ווי שוועסטער, ווייל די אידישע פרויען זיינען ניט ווי די עגיפּטישע**), שרייבט דער געלעהרטער דאָקטאָר ר' יהודה אבן־אלפאחאר צו ר' דוד קמחי.

* * *

ניט ווענינער ראַדיקאַל וויא דעם רמב"ם'ס אַטריבוטען־לעהרע זיינען אויך זיינע לעהרען בנוגע די אַנדערע וויכטיגע רעליגיעזע פראַגען, וועלכע ער בעצייכענט מיט דעם נאָמען „סתרי תורה".

פיעלע מענשען ווערען געשטרויכעלט, ווען זיי קומען צו דער פראַגע פון דעם תכלית פון דעם „זיין" (מציאות). האָט דאָס „זיין" אַ תכלית? איז דאַ אַ ציעל אין דער עקזיסטענץ פון דעם אוניווערזום?

**) למען העמיד התורה עם חכמה היונית יחד, לחבר את האהל להיות אחד. ודמה היות הראשונה עם השניה כשני עפרים תאמי צביה, והיתה תאניה ואניה. ולא נשא אותם הארץ לשבת יחדו להיות כשתי אחיות, כי לא כנשי המצריות העבריות.

דיא פראגע דארף גוט פערשטאנען ווערען. עס האנדעלט זיך דא ניט וועגען דעם, צו יעדע איינצעל־זאך אין דעם אוניווערזום האט א תכלית? צו עס איז דא א סדר, אן ארדנונג און א צוזאמענהאנג אין די אלע נאטירליכע ערשיינונגען פון דער וועלט? יעדע איינצעל־זאך וואס א י ז, מוז זיין, ווייל דיא נאטור טהוט קיין זאך ניט אומזיסט. עס איז דיא אויפגאבע פון דיא נאטור וויסענשאפטען אויסצו־געפינען דיא דאזיגע פונקציאנען אדער תכליתים. א מענש האט פיס צום געהן, הענד צו ארבייטען, אויגען צו זעהן און אזוי כסדר.

מען קען נאך אויך געפינען א תכלית פאר דער עקזיסטענץ פון דיא גאנצע מ י נ י ם. כאטש דאס איז שוין פערבונדען מיט גרויסע שוועריגקייטען. מען קען זאגען, וויא א ר י ס-ט א ט ע ל ס בעהויפטעט, אז דער תכלית פון דער עקזיסטענץ פון דעם מין איז, כדי ער זאל קענען דערגרייכען דיא העכסטע מדרגה פון דער ענטוויקלונג. דער פראצעס פון דעם לעבען און אונטערגעהן (התמדת ההויה וההפסד) פון דיא יחידים פון דעם מין מענש, למשל, איז נויטהיג, כדי דער גאנצער מין מענש זאל זיך אלץ מעהר און מעהר ענטוויקלען, זאל דער־גרייכען אלץ א העכערע און א העכערע מדרגה. עוואלוציע אין דער ריכטונג פון פראגרעס איז דער לעצטער תכלית אין דעם מין מענש וויא אויך אין דיא אנדערע מינים.

דיא פראגע איז אבער: צו איז דא אן ע נ ד ל י כ ע ר ציעל (תכלית אחרונה) אין דער עקזיסטענץ פון דעם גאנצען אוניווערזום? צו איז דא אזא צ ו ־ ו ו א ס און צו דארף מען אזא ענדליכען ציעל זוכען און צו קען מען איהם געפינען?

דער רמב"ם ענטפערט: ניין. אזא ענדליכער תכלית איז ניטא. פאר דיא וואס גלויבען וויא אריסטאטעלס, אז דיא וועלט איז פון אויביג, קען גאר אזא פראגע ניט זיין. אויב דיא וועלט איז פון אויביג און איז ניט בעשאפען געווארען, הייסט דאך עס, אז איהר עקזיסטענץ איז אן אונפערמיידליכע (מחוייב המציאות), און ביי א זאך וואס עקזיסטירט לויט איהר אייגענער נאטור נאך על פי נויטהווענדיגקייט איז ניט

שייך קיין תכלית. איהר עקזיסטענץ איז ניט אבהענגיג פון קיינעם'ס ווילען און קען דארום ניט האבען קיין כונה אדער תכלית.

אויב מען זאל אפילו אננעהמען, אז דער אוניווערזום איז א בעשאפענער, וואס דאס, זאגט דער רמב"ם, איז אונזער מיינונג, דארף מען אלץ ניט זוכען קיין תכלית צו זיין עקזיס־טענץ. עס געפינען זיך פיעלע, וואס דיינקען, אז דער תכלית פון דער שעפפונג איז דער מענש, וועלכער דארף דיענען גאט; זיי מיינען, אז אלץ וואס עס איז געטאהן געווארען איז פון זיינטוועגען; אז זאגאר די "גלגלים" דרעהען זיך צוליעב זיינע נוצען און צו בעפריעדיגען זיינע בעדירפניסע. אין מאנכע שטעלען פון די נביאים, ווען מען זאל אויסטייטשען זייערע ווערטער אין פראסטען פשט, קען מען אויך געפינען די דאזיגע מיינונג. דאס איז אבער א טעות. אויב דער מענש איז דער תכלית פון דער וועלט, טא פאר וואס האט גאט ניט בעשאפען דעם מענשען אליין אהן, לאמיר זאגען, די הימלען? אויב מיר זאלען שוין אפילו אננעהמען, אז אלץ איז צוליעב דעם מענשען, און דער תכלית פון דעם מענשען איז צו דיענען גאט, טא וואס איז דער תכלית פון דיענען גאט? וואס האט גאט דערפון, ווען מען דיענט איהם און וואס פעהלט איהם, ווען מען דיענט איהם ניט? און אויב אימיצער וועט זאגען, אז דאס איז נים פון גאט'ס וועגען, נאר פון אונזערט וועגען, ווייל דאס איז גוט פאר אונז, וואס מיר ווערען דורך דעם דיענען צו גאט מעהר פערפאלקאמענט, — בלייבט אלץ די פראגע: וואס איז דער תכלית פון אונזער זיין פערפאלקאמענט? מיר מוזען סוף כל סוף זאגען, אז אזוי האט גאט געוואלט, אזוי האט גוזר געווען זיין חכמה, וואס דאס מיינט, אז מיר קענען קיין תכלית ניט געפינען.

מיר דארפען ניט זאגען, אז אלץ וואס עס עקזיסטירט איז צוליעב דעם מענשען. יעדע זאך האט זיך איהר אייגענע עקזיסטענץ־בערעכטיגונג. עס איז ניט קיין פראגע פון תכלית; עס איז א פראגע פון ווילען. פונקט וויא גאט האט געוואלט, אז דער מין מענש זאל זיין, אזוי האט ער אויך געוואלט,

אז דיא הימלען און זייערע הערשאפטען, דיא מלאכים און אלע עקזיסטירענדע זאלען ז י י ן.

א מענש דארף ניט געגארט זיין און זיך איינריידען, אז דיא „גלגלים“ און דיא מלאכים זיינען בעשאפען געווארען פון זיינטוועגען. דיא אויבערשטע וועלטען, דיא גלגלים און דיא שטערען זיינען אזוי גרויס און אזוי ערהאבען; דער מענש איז אזוי קליין און נישטיג לגבי זיי, אז עס איז פשוט אונמעגליך, דאס ער זאל זיין דער עיקר און זיי דער טפל. „דיא העכערע זאך ווערט ניט בעשאפען אלס א כלי פאר דער ניעדעריגערער זאך“. ביי גאט איז איבערהויפט ניט שייך קיין תכלית, און אזוי וויא מיר קענען ניט זוכען דעם תכלית פון גאט'ס עקזיסטענץ, אזוי קענען מיר אויך ניט זוכען דעם תכלית פון זיין ווילען. (זעה מורה נבוכים, חלק שלישי, פרק י"ג, י"ד).

דער מענש איז אלזא, לויט דעם רמב"ם, ניט דיא קרוין פון דער שעפפונג, ניט דער תכלית פון דער בריאה, נאר בלויז א טהייל פון איהר, און ניט זעהר קיין וויכטיגער טהייל אין פערגלייך מיט דעם גאנצען אוניווערזום, כאטש ער איז דער וויכטיגסטער טהייל אויף אונזער קליינער ערד שוין דערמיט גופא, וואס ער בעזיצט דעם שכל.

אראפרייסען פון דעם מענשליכען קאפ דיא קרוין, וואס ער האט זיך אליין אנגעטאהן איז דאמאלס געווען א געוואג־טער שריט, און דער רמב"ם האט עס געוואגט. דער אויפ־מערקזאמער לעזער וועט בעמערקען, אז דעם רמב"ם'ס מיינונג וועגען דעם תכלית פון דער וועלט איז דיא זעלבע וויא אריס־טאטעלס'עס. דער אונטערשיעד איז נאר, וואס דער רמב"ם האלט אז דיא וועלט איז בעשאפען געווארען. בכלל קען מען זאגען, אז דער רמב"ם האלט זיך אן דיא לעהרען פון אריסטא־טעלס'ען אפילו דארטען, וואו ער געהט זיך פערנאנדער מיט איהם אין געוויסע פונקטען. ער זוכט דורכצופיהרען דיא אריסטאטעלישע פרינציפען פון זיין, פון דעם רמב"ם'ס, אייגענעם שטאנדפונקט, פון דעם שטאנדפונקט, אז דיא וועלט איז בעשאפען געווארען. דאס זעהט מען אויך ארויס פון זיינע

לעהרען וועגען „השגחה“. וועגען פרייען ווילען. וועגען נבואה און דערגלייבען.

* * *

עס זיינען פאראנען פינף מיינונגען וועגען דער פראגע פון השגחה:

1) דיא ערשטע מיינונג איז, אז עס איז קיין השגחה איבערהויפּט ניטא, אז אלץ איז א צופאל. דאס איז דיא מיינונג פון עפּיקורען און זיין שוהלע.

2) דיא צווייטע מיינונג איז, אז אויף מאנכע זאכען איז דא אן השגחה און אויף מאנכע ניט. דאס איז דיא מיינונג פון אריסטאטעלס'ען. די העכערע וועלטען, וועמעס אינדיווידו־עלע עקזיסטענץ איז אייביג און וועלכע עס קומען ניט פאר קיינע ענדערונגען, זיי זיינען שטענדיג אונטער דער אויפזיכט פון גאָט. אונטער דעם ווארט „השגחה“ ווערט פערשטאנען גאָט'ס השפעה לויט דער נאטור פון דיא זאכען. זיי, דיא גלגלים, זיינען אייביג אין זייער נא־טור און גאָט'ס השגחה אדער גאָט'ס השפעה איז שטענדיג מיט זיי, אז זיי זאלען בלייבען אין דעם צושטאנד וואס זיי זיינען. אויף אונזער וועלט אבער, אויף דיא וועלט פון ענדערונגען, פון זיין און פערגעהן, איז גאָט'ס השגחה בלויז אויף דיא גאנצע מינים, אבער ניט אויף דיא איינצעלנע, ווייל נאר דער מין איז אייביג לויט זיין נאטור נאך, אבער ניט דער יחיד פון דעם מין. אלץ וואס פּאסירט מיט דיא יחידים איז א צופאל, און עס איז קיין חלוק ניט, צו עס ווערט צוטראטען א מילבען־נעסט אדער עס ווערט איינגעפאלען א געביידע, וואו מענשען זיינען מתפלל צו גאָט. עס איז ביי איהם, ביי אריסטאטעלס'ען, קיין אונטערשיעד ניט, צו א קאַץ צורייסט א מויז אדער א הונגעריגער לייב צורייסט א נביא. גאָט'ס השגחה קען נאר זיין אויף דאס, וואס איז אייביג, שטענדיג און אונפערענדבאר, ווייל ער אליין איז אזוי. אויף דיא איבריגע קען ניט זיין גאָט'ס השגחה. און דאס הייסט בשום אופן ניט א פערמינדערונג פון גאָט'ס קענען, ווייל עס

זיינען פאראַנען זאַכען, וואָס זיינען לויט זייער נאַטור גאָר אונמעגליכקייטען (נמנעים). מען קען ניט זעהן קיין בע־גרענצונג אין גאָט'ס קענען דערפאַר. למשל, וואָס ער קען ניט מאַכען נאָר אַזאַ גאָט וויא ער איז, אָדער מאַכען אַז ער גופא זאָל ניט זיין, אָדער אַז ער זאָל ווערען אַ קערפּער אָדער זיך ענדערען.

3) דיא דריטע מיינונג איז, אַז אויף דער גאַנצער וועלט איז קיין שום צופאַל ניטאָ; אַז אַלץ איז פון פאָראויס בע־שטימט. דאָס איז דיא מיינונג פון דיא אַ ש אַ ר י אַ י ט ע ן. דער ווינט, וואָס האָט איינגעוואָרפען דיא הויז, וואו מענשען האָבען מתפלל געווען, איז ניט קיין צופאַל. דער ווינט האָט געמוזט קומען אין יענער צייט אויף יענעם פּלאַץ, ווייל אַזוי איז בעשטימט געוואָרען פון גאָט. קיין פרייער ווילען איז ניטאָ. דאָס וואָס ר אוּ ב ן שטעהט און ש מ ע ו ן געהט ווען ער וויל איז ער נאָר פריי לויט אונזער השגה נאָר. אין דער אמת'ען האָט דער איינער געמוזט שטעהן און דער אַנדערער— געהן.

4) דיא פיערטע מיינונג איז, אַז דער מענש איז פריי אין זיין אויסוואַהל. דאָס איז דיא מיינונג פון דיא מ ו-ט אַ ז י ל י ט ע ן. זיי גלויבען אויך, אַז גאָט ווייס אַלץ און גיט אויף אַלץ אַכטונג. ער ווייס ווען דער מילבען־נעסט ווערט צוטראָטען און ווען דער בלאַט פון בוים פאַלט אַרונטער. אין ראַד דיא קשיא, וויא קומט עס, אַז אַנדערע מענשען ווערען געבוירען קאַליקעס איידער זיי האָבען געזינדיגט? וויא קומט עס, אַז דער פרומער ליידט צרות? פערענטפערען זיי דיא דאָזיגע פראַגען דערמיט, אַז דאָס איז פון זייער טובה וועגען, כדי זיי זאָלען האָבען עולם־הבא. זיי געהען נאָך ווייטער און בעהויפּטען, אַז דיא געשאַכטענע אונשולדיגע בהמה, אפילו דער געטויטעטער פליי אָדער „כנה" וועט קריגען בעצאָהלט פאַר דיא יסורים אויף יענער וועלט...

איך קען ניט, זאָגט דער רמב"ם, בעשולדיגען דיא דאָזיגע דריי כתות פאַר זייערע מיינונגען וועגען דער השגחה. יעדע פון זיי האָט שטאַרקע גרינדע, וואָס האָט זיי געצוואונגען צו

זייערע מיינונגען. אריסטאָטעלס האָט זיך געוואָלט האַלטען אַן דיא געזעצע פון דער נאַטור. דיא אשארי־איטען האָבען ניט געוואָלט בעגרענצען גאָט'ס וויסען און חכמה; דיא מוטאזיליטען האָבען ניט געקענט צוגעבען, אַז גאָט איז אַ בעל־עולה.

5) דיא פינפטע מיינונג איז, אַז דער מענש האָט אַ פרייען ווילען, גאָט האָט איהם בעשאַנקען דערמיט. ביי גאָט איז אונמעגליך אַן אונרעכט, און יעדער זאַך פּאַסירט על פּי גערעכטיגקייט. אפילו ווען אַ מענש שטעכט זיך איין מיט אַ דאָרן און האָט דערפון יסורים איז עס אַ שטראָף. ניט אַלע מאָל, אמת, פערשטעהען מיר גאָט'ס וועגען, אָבער דאָס איז, ווייל אונזער פערשטענדנים איז בעגרענעצט און ניט חס ושלום, ווייל גאָט בעגעהט אַן אונרעכט. דאָס איז דיא מיינונג פון דער תורה. מיין מיינונג וועגען דער פראַגע איז, זאָגט דער רמב"ם, און דאָס איז דיא אמת'ע כונה פון דער תורה, אַז עס איז יע דאָ אַ געטליכע השגחה אויף אונזער ערד, אָבער אַז זיא בעציהט זיך בלויז אויף דעם מענשען. וועגען די אַנדערע לעבעדיגע, דיא געוויקסען און דיא איבריגע, האַלט איך זיך אַן אריסטאָטעלס' מיינונג. איך גלויב ניט, אַז דער בלאַט פון בוים פאַלט דורך גאָט'ס השגחה; איך גלויב ניט, אַז דער שפּין פערכאַפּט דיא פליעג מיט גאָט'ס השגחה; איך גלויב ניט, אַז דיא פיש האָט איינגעשלונגען דעם ווערימעל דורך גאָט'ס ווילען. דיא דאָזיגע אַלע פּאַסי־רונגען זיינען לויט מיין מיינונג, וויא עס איז אויך אריסטאָ־טעל'ס מיינונג, ריינע צופעלע (מקרים). וויא איך פערשטעה דיא געטליכע השגחה, איז עס אַ דירעקטע ווירקונג פון גאָט'ס השפעה. דער מין, וואָס בעזיצט דיא דאָזיגע השפעה, וואָס בעזיצט דעם שכל און ווייס אַלץ וואָס אַ בעל שכל קען וויסען, בלויז צו איהם קען זיך די השגחה בעהעפטען. דאָס מיינט ניט אַז איך פערקלענער גאָט'ס קענען; איך מיין אָבער, אַז גאָט'ס השגחה איז אַ המשך פון זיין שכל און קען זיך בעהעפטען נאָר צו אַ בעל־שכל. דערפון איז געדרונגען, אַז דיא געטליכע השגחה איז ניט אויף אַלע מענשען גלייך.

וואס העכער דער מענש איז, וואס מעהר זיין שכל איז ענט־וויקעלט, אלץ מעהר לייגט זיך אויף איהם דיא השגחה. דער פראסטער, אונענטוויקעלטער מענש, וועמענס שכל איז אויף א ניעדעריגע מדרגה, איז אין דער הינזיכט גלייך צו דער בהמה (מורה נבוכים, חלק שלישי, פרק ט"ו, ט"ז, י"ז, י"ח).

דעם רמב"ם'ס מיינונג וועגען השגחה איז דיא מיינונג פון אריסטאטעל'סען. דער איינציגער אונטערשיעד איז וואס לויט דעם רמב"ם איז אויך דא השגחה אויף דעם מענשען, און דאס בלויז אויפ'ן העכערען מענשען. גרינדענדיג זיך אויף אריסטאטעלסען, וועלכער בעטראכט דיא געטליכע השגחה אלס א המשך פון דעם געטליכען שכל'דיגען דיינקען, קומט דער רמב"ם צום שלום, אז דיא דאזיגע השגחה מוז אויך אנגעווענדעט ווערען אויף דעם מענשען, וואס איז א בעל שכל. *) דער רמב"ם בעקעמפפט דעם געדאנק, אז גאט'ס השגחה לייגט זיך בלויז אויף דעם מין און ניט אויף דעם יחיד. דא איז ער א מעהר לאגישער אריסטאטעליאנער וויא אריסטאטעלס גופא. דער מין איז בלויז אן „אידעע", א פארשטעלונג פון אונזער שכל, וועלכער האט אבער ניט קיין ווירקליכע עקזיסטענץ. וויא קען גאט'ס השגחה זיין אויף דאס, וואס עס עקזיסטירט ניט? דיא השגחה מוז דארום זיין אויף דיא יחידים פון דעם מין, נאטירליך אויף דיא וואס האבען דערגרייכט דיא נויטהיגע מדרגה. (ולא יתכן שנאמר שהשגחה מינית לא אישית... אחר שאין שום נמצא חוץ לשכל בלתי האישים. ובאלו האישים נדבק השכל האלהי,

*) עס איז כדאי צו בעמערקען, אז דעם רמב"ם'ס קאמענטאטאר שם־טוב, זאגט גלייך אויפ'ן פלאץ, אז דעם רמב"ם'ס מיינונג וועגען השגחה איז דיא אריסטאטעלישע, און אז אריסטאטעלס האט גאר קיינמאל ניט געזאגט, אז גאט'ס השגחה ענדיגט זיך אויף אונזער וועלט. אריסטאטעלס מיינט אויך, לויט שם־טוב, אז דער „אדם השלם", דער הויך־ענטוויקילטער מענש, איז דירעקט אונטער גאט'ס השגחה, און טאקע צוליעב דעם זעלבען טעם, וואס דער רמב"ם ניט אן (מורה נבוכים חלק שלישי, פרק י"ח, שם־טוב).

אם כן ההשגחה אמנם היא באישים האלה. (מו"נ חלק ג׳, פרק י"ח).

* * *

װעגען דעם ענין פון גאָט׳ס װיסען, גלױבט דער רמב"ם, אז גאָט װײס אַלץ, מיט אַלע פּרטים, פון פאַראױס און אַז דאָס שטערט פון דעסטװעגען ניט די פרײע בּרירה פון דעם מענשען. גאָט׳ס װיסען איז אין גאַנצען אַנדערש װי אונזער װיסען. „אונזער װיסען נעהמט זיך פון די ערפאַהרונגען און פאַסירונגען; װאָס מעהר ערפאַהרונגען, אַלץ מעהר װיסען. בײ גאָט זײנען אַלע שפּעטערע פאַסירונגען אַ המשך פון זײן פריהערדיגען װיסען. אַ רעזולטאַט פון זײן „מהות". גאָט קריגט אַלזאָ ניט קײן נײעם װיסען און ניט קײן צונעקומענעם װיסען (מו"נ, חלק שלישי, פּרק כ"א). גאָט׳ס װיסען איז ניט בּע-שטימענד; זי שליסט ניט אױס די מעגליכקײט פון אױס-װאַהל. װי אַזױ דאָס איז מעגליך, קענען מיר ניט װיסען, װײל דאָס איז העכער פון אונזער השגה, װאָרים קױם װאָלטען מיר פערשטאַנען די נאַטור פון אַזאַ װיסען, װאָלטען מיר דאָך אױך געהאַט דעם דאָזיגען װיסען. פּונקט װי מיר קענען ניט בּעגרײפען דעם מהות פון גאָט אַזױ קענען מיר אױך ניט בּעגרײפען דעם מהות פון זײן װיסען, װײל זײן װיסען איז ער.

די אַלע שװעריגקײטען פון דער דאָזיגער פראַגע שטאַמען דערפון, װאָס מיר מישען צונױף אונזער װיסען מיט גאָט׳ס װיסען. מיר קענען ניט װיסען אַ צוקינפטיגע פאַסירונג. סײדען װען זי איז אונפערמײדליך; דערפאַר מײנען מיר, אַז אױך גאָט׳ס װיסען פון דער צוקונפט מאַכט צוקונפטיגע פאַסירונגען אונפערמײדליך. אין דער אמת׳ן זײנען אונזער װיסען און גאָט׳ס װיסען צװײ גאַנץ בּעזונדערע זאַכען. װאָס האָבען צװישען זיך קײן שום שײכות ניט. מיר געבּרױכען דעם זעלבען װאָרט, װײל מיר האָבען ניט קײן בּעסערען. (מו"נ, חלק שלישי, פּרק כ׳, כ"ג).

* * *

די מײנונגען װעגען דער נבואה, זאָגט דער רמב"ם, זײנען דאָ דרײ:

1) דיא מיינונג פון דעם נארישען המון. וועלכער גלויבט. אז גאט קען אויסקלייבען וועלכען מענשען ער וויל און מאכען איהם פאר א נביא. גאנץ גלייך צו ער איז א חכם אדער א נאר, יונג אדער אלט. ער דארף בלויז זיין א מענש פון גוטע מדות.

2) דיא מיינונג פון דיא פילאזאפען, וועלכע איז, אז נבואה איז א בעשטימטע פערפאלקאמענונג פון דער מענש־ליכער נאטור. דיא דאזיגע פאלקאמענהייט קען נאר עררייכען דער יעניגער, וועלכער האט געלערנט און געשטודירט, וועל־כער האט אויף אזא ארט ארויסענטוויקעלט זיין שכל פון מעגליכקייט אין ווירקליכקייט. לויט דער דאזיגער מיינונג קען א מענש זיך ניט לייגען שלאפען א פראסטער מענש און ערוואכען א נביא, אזוי וויא ער וואלט געפונען א מציאה. דער מענש וואס איז פאלקאם אין זיין שכל, אין זיינע גוטע מדות און אין דעם כח פון זיין פאנטאזיע, יענער איז דער נביא. יענער מוז זיין דער נביא. ווייל יעדער מענש וואס איז אויף אזא אופן פארבערייטעט מוז זיין א נביא.

3) דיא דריטע מיינונג. און דאס איז דיא מיינונג פון דער תורה, וויא דער רמב"ם מיינט, איז דיא זעלבע וויא דיא מיינונג פון דיא פילאזאפען, מיט דעם קליינעם אונטערשיעד, וואס עס קענען זיך געפינען מענשען, וועלכע זיינען פארבע־רייטעט און ראוי צו נבואה און פון דעסטוועגען זיינען זיי ניט קיין נביאים. דיא פארבערייטונג אליין איז נאך ווייניג; עס דארף דערביי זיין אויך גאט'ס ווילען. ווארום דאס איז אזוי, איז איינע פון דיא זאכען וואס מיר פערשטעהען ניט. לויט דער נאטור פון דעם עניין דארף יעדער מענש, וואס איז פארבערייטעט דערצו זיין א נביא. (מורה נבוכים, חלק שני, פרק ל"ב).

נבואה איז אן השפעה פון גאט דורך דעם „שכל הפועל" פריהער אויף דעם מענשליכען שכל און דערנאך אויף זיין פאנטאזיע. דאס איז דיא העכסטע מדרגה וואס דער מענש קען דערגרייכען. דער נביא איז דער אמת'ער „אדם השלם", דער פאלקאמענער מענש. ווען דיא השפעה איז בלויז אויפ'ן שכל, דאן איז דער מענש נאר א חכם; ווען דיא השפעה איז

אי אויפ'ן שכל און אי אויף דער פאנטאזיע, דאן איז ער א נביא; ווען דיא פאנטאזיע אליין איז ענטוויקעלט, דאן איז ער א שטאאטס־מאן, א געזעצגעבער, א צויבערער און א שווארץ-קינסטלער (מו"נ חלק שני, פרק ל"ו, ל"ז).

דער רמב"ם פערברייטעט זיך זעהר פיעל וועגען נבואה. ער טהיילט איין דיא נביאים אין מדרגות, וואס זיינען איינע העכער פאר דיא אנדערע. דיא נבואה פון מ ש ה'ן איז א קלאס פאר זיך, העכער פון דיא אלע אנדערע, וועלכע קיין מענש א חוץ איהם האט ניט דערגרייכט.

דער רמב"ם זוכט צו ערקלעהרען נבואה אויף א נאטירליכער וועג. דער תמצית פון זיינע רייד איז, אז דער נביא איז בלויז דער „אדם השלם" ביי וועמען אלע זיינע פעהיגקייטען, סאי דער שכל, סאי די פאנטאזיע, זיינען ענטוויקעלט אויף דער העכסטער מדרגה. דיא נבואה קומט אויפ'ן מענשען על פי רוב אין חלום אדער ווען ער געפינט זיך אין אן עקסטאטישען צושטאנד אויף דער וואהר. דאן איז דיא פאנטאזיע פריי און זיא ווערט ניט געשטערט פון דיא חושים. דאס אין וואס ער האט זיך פערטיעפט און דורכגעטראכט מיט זיין פאלשטענדיג ענוויקעלטען שכל, ווען ער איז אויף דער וואהר, זעהט ער אין בילדער און אין געשטאלטען דורך זיין פאלשטענדיג ענטוויקעלטער פאנטאזיע אין חלום אדער אין א חלום-עהנליכען צושטאנד. דיא איינציגע אויסנאהמע איז משה רבינו, וועלכער האט געזעהן זיינע נביאות אלע מאל אויף דער וואהר.

* * *

אין „מורה נבוכים" איז ניטא קיין ספעציעלע אבהאנדלונג איבער „השארת הנפש" (אונשטערבליכקייט). פון פערשיעדענע שטעלען אין דעם מורה נבוכים גופא און; אין רמב"ם'ס אנדערע ספרים, קען מען אויסגעפינען זיין מיינונג וועגען דעם (זעה „שלטון השכל" פון א ח ד ה ע ם).

דיא אלע „גלגלים" זיינען לעבעדיגע און האבען בעזונדערע נשמות, וועלכע הייסען „שכליים נפרדים". דער ניעדריגסטער „גלגל", אונזער וועלט פון אונטער דער לבנה,

האט אויך א נשמה, וועלכע הייסט „שכל - הפועל“. דיא מענשליכע נשמה, דער שכל'דיגער טהייל פון איהר, שטאמט אב פון דעם דאזיגען „שכל הפועל“ (מו"נ, חלק שני, פרק ד').

ווען דער מענש קו־יעגט דיא נשמה איז זיא בלויז אין א צושטאנד פון מעגליכקייט; זיא האט דיא מעגליכקייט צו ווערען א ווירקליכקייט; זיא בעזיצט אן הכנה, א פארברייטונג, צו ווערען א ווירקליכקייט. דאס קען זיא ווערען נאר דאן, ווען דער מענש מיט זיין שכל בעגרייפט דעם „שכל הפועל“ און דורך דעם פעראייניגט ער זיך מיט איהם. דיא נשמה איז אלזא בלויז דאן אונשטערבליך, ווען זיא ווערט פעראייניגט דורך'ן שכל מיט דעם אייביגען „שכל הפועל“. דער רמב"ם האלט זיך דא אן דעם זעלבען געדאנק, וויא אין זיין שיטה איבער השגחה. נאר דער הויך - ענטוויקעלטער מענש, וועלכער בעשעפטיגט זיך מיט דיא אייביגע פראגען און קען זיך פעראייניגען דורכ'ן שכל מיט דעם אייביגען „שכל הפועל“ איז אונשטערבליך און אייביג. דיא מענשליכע נשמה אום צו ווערען אייביג דארף זיך קענען פעראייניגען מיט דער אייביגקייט. „דיא מענשליכע נשמות וואס בלייבען נאכ'ן טויט זיינען ניט דיא זעלבע, וואס דיא מענשען האבען געקראגען ביי זייער געבוירען. ביים געבוירען בעזיצט דיא נשמה בלויז א מעגליכקייט; דאס וואס בלייבט נאך דעם טויט איז שוין א ווירקליכקייט“. *) דער מענש דורך זיין פארשען און שטודירען האט איהר ארויסגעבראכט „מכח אל הפועל“. דערפון פאלגט, אז פרומקייט און גוטע מעשים אליין זיינען ניט גענוג, אז דער מענש זאל זיך ערווערבען אונשטערבליכקייט. דער עיקר איז דיא שכל'דיגע טהעטיגקייט בנוגע דיא אייביגע עקזיסטענצען. גלויבען אליין זיין דיא דאזיגע אמת'ן איז ווייניג; עס איז דערצו נויטהיג דיא ט ה ע ט י ג ק י י ט פון שכל, ווייל נאר דורך דער דאזינער ט ה ע ט י ג ק י י ט ווערט דיא נשמה ארויסגערופען אין דער ווירקליכקייט (זעה „שלטון השכל“, פון אחד העם).

*) כי הנשמית הנשארות אחרי המות אינה הנשמה ההוה באדם כשיתהוה. שזאת ההוה בעת התהוותו היה כוח ההכנה לבד והדבר הנבדל אחר המות הוא הדבר המגיע בפועל (מו"נ חלק א', פרק ע').

עס פערשטעהט זיך, אז אזא משונה׳דיגע, אריסטאקראַ־טישע און העכסט ברוטאַלע אנזיכט פון אונשטערבליכקייט, וועלכע האָט פעראורטהיילט דיא גאַנצע מענשהייט צו פער־ניכטונג און האָט איבערגעלאַזען בלויז דיא יחידי־סגולה, דיא „איינציגע פון דור", האָט ארויסגערופען אַ פּראָטעסט און אַ שנאה געגען רמב"ם אין דיא אַלע קרייזען, וועלכע זיינען ניט פערבלענדעט געוואָרען פון דעם רמבם"ס גרויסקייט.

פון אַן עטהישען שטאַנדפּונקט איז עס באמת פיעל ערגער וויא אַ פאַלשטענדיגע אבלייקענונג פון אונשטערבליכ־קייט. ווען אונשטערבליכקייט איז איבערהויפּט ניטאָ, דאַן זיינען מיר אַלע גלייכע יחסנים. ווען אונשטערבליכקייט ווערט אבער געגעבען בלויז צו דיא פילאָזאָפען איז עס אַן אונגערערענליכער גייסטיגער אריסטאקראַטיזם.

עס איז אַהן צווייפעל, אַז דעם רמב"ם׳ס פעראַכטונג צו דעם „המון" האָט פיעל בייגעטראַגען צו זיין אנזיכט וועגען אונשטערבליכקייט. מען מוז אַבער צוגעבען, אַז ער איז דערצו געצוואונגען געוואָרען דורך זיין לאָגיק.

*　*　*

ווי עס איז שוין בעמערקט געוואָרען, האָט דער רמב"ם געגלויבט, אַז די אידען האָבען אין די אַמאָליגע צייטען גע־וואוסט פון די אמת׳ע חכמות און די אמת׳ע פילאָזאָפיע, וועלכע זיינען אָבער צוליעב די צרות און צוליעב דעם גלות פערגעסען געוואָרען. פון דער נייער אידישער פילאָזאָפיע האַלט ער גאָנץ וועניג. ער מאַכט בלויז אַן אויסנאַהמע מיט מאַנכע אידישע פילאָזאָפען פון אַ נ ד אַ ל ו ז י ע ן, ש פּ אַ נ י ע ן. עס איז ניט קלאָהר וועמען ער מיינט מיט דיא אַנדאַלוזיער פילאָזאָפען, אָבער עס ווייזט אויס, אַז ער מיינט דערמיט אַ ב ן ד אַ ו ד.

וועגען די אַנדערע אידישע פילאָזאָפען, „ווי מאַנכע פון די גאונים און איינינע פון דיא קאַראַאימען", זאָגט דער רמב"ם, אַז זיי האָבען זייערע מיינונגען און פילאָזאָפּרייען איבערגענומען פון די מאַהאָמעדאַנער. דיא מאַהאָמעדאַנער,

ווידער האָבען זיי איבערגענומען פון דיא קריסטליכע גריכען און סיריער.

ווען דאס קריסטענטהום האט זיך אנגעפאנגען צו פערשפרייטען צווישען די דאָזיגע פעלקער, דערצעהלט דער רמב"ם, האָבען זייערע געלעהרטע גענומען איינזעהן, אז די נייע אמונה שטימט ניט איין מיט די לעהרען פון דער גריכישער פילאזאפיע. זיי האבען דעריבער גענומען אויסטייטשען דיא פילאזאפיע אזוי, אז זיא זאל זיך צופאסען צו דיא לעהרען פון זייער תורה. וואס עס האט זיך געפאסט פאר זייער אמונה אדער וואס איז ניט געווען אין געגענזאץ צו איהר האָבען זיי אָנגענומען; די איבריגע האָבען זיי פארווארפען. זיי, די דאָזיגע געלעהרטע, האָבען אפילו בעהויפטעט, אז זיי זיינען געקומען צו זייערע געדאנקען ניט ווערענדיג בעאיינפלוסט פון זייערע רעליגיעזע איבערצייגונגען. אבער דאס איז ניט אמת: אונבעוואוסט פאר זיך אליין האָבען זיי אָנגענומען דאָס, וואָס עס האט זיך געפאסט פאר זייער אמונה און פערוואָרפען דאָס, וואָס עס האט זיך ניט געפאסט.

ווען דער מאהאמעדאניזם איז ערשיענען און דיא מאהאמעדאנער האָבען זיך גענומען צו איבערזעצען די דאָזיגע פילאזאפישע ספרים, האָבען זי׳ אויך איבערזעצט די נייע פרושים און אויסטייטשונגען, מיינענדיג, אז דאס גופא בעלאנגט צום פילאזאף (אריסטאטעל׳ן). די אראבער האבען אלזא ניט געקראגען די ריינע אריסטאטעלישע פילאזאפיע, נאר מיט דיא הוספות פון די קריסטליכע גריכען און סיריען. זיי, פון זייער זייט, האָבען ווידער גענומען אויסטייטשען די פילאזאפיע אזוי, אז זי זאל זיך פאסען צו זייערע רעליגיעזע מיינונגען.

דער רמב"ם רופט די דאָזיגע פילאזאפען „מדברים" (מוטאקאלימון). ווייל זיי האבען געזוכט צו צופאסען די פילאזאפיע צו דעם ווארט פון זייערע תורות. „דער סך הכל איז, אז די ערשטע „מדברים", סאי די קריסטליכע גריי־

כען סאי די מאהאמעדאנער, האבען זיך ניט גערעכענט אין זייער פילאזאפיע מיט דעם, וואס עס איז, נאר זיי האבען זיך געקליגט אויסצוגעפינען ווי עס דארף זיין, כדי עס זאל שטימען מיט זייער פריהערדיגער אנגענומענער מיינונג". *) זיי האבען ניט געבויט די טהעאריע לויט די פאקטען, נאר זיי האבען פערדרעהט די פאקטען צוליעב זייער טהעאריע.

דאס אליין וואלט שוין געווען גענוג פאר דעם רמב"ם צו פערווארפען זייער פילאזאפיע. א פילאזאפיע, וואס איז א דיענסט ביי דער אמונה, איז פאר איהם קיין פילאזאפיע ניט. דער מענשליכער שכל דארף ניט זיין געפּענטעט אין זיינע פארשונגען צוליעב אנגענומענע מיינונגען און גלויבענס. דער רמב"ם, ווי מיר ווייסען שוין, "טייטש אויך אויס", אבער ניט די פילאזאפיע, נאר דעם "געשריעבענעם ווארט"...

נאך דעם ווי דער רמב"ם גיט איבער אין קורצען די היסטאריע פון דער קריסטליכער גריכיש-סירישער און דער אראבישער פילאזאפיע, נעהמט ער זיך פערנאנדערגליעדערען און קריטיקירען די דאזיגע פילאזאפיע. זיין קריטיק איז טיעף, שארף און אונ'ברחמנות'דיג. ער בריינגט דארטען צוועלף הויפּט יסודות, די לעצטע פון וועלכע איז זייער בעהויפּטונג, אז מען קען זיך ניט פערלאזען אויף די חושים. "דאס", זאגט דער רמב"ם סארקאסטיש, "איז פאר זיי נויטהיג. ווען מען בעווייזט זיי, אז זייערע בעהויפטונגען שטימען ניט מיט דיא פאקטען וויא מיר ערפאהרען זיי דורך דיא חושים, האבען זיי א פארטיגען תירוץ, אז די חושים קען מען ניט טרויען" (מו"נ. חלס א', פרס ע"ג).

---

*) כלל, סוף דבר, כי כל המדברים הראשונים מן היונים המתנצרים ומן הישמעאלים לא נמשכו אחר הנראה מענין המציאות תחילת בהקדמותיהם, אבל ישתכלו איך צריך שיהיה המציאות עד שתהיה ממנו ראיה על אמתת זת הדעת (מורה נבוכים, חלק ראשון, פרס ע"א.

דאָן ברייננט דער רמב"ם זייערע בעווייזע, אז די וועלט איז בעשאַפען געוואָרען. ער ברייננט זייערע זיעבען אַזעלכע ראיות און בעווייזט, אַז זיי בעווייזען גאָרניט. דיא זיעבעטע ראיה איז: „אויב די וועלט איז פון אייביג, דאַן איז דאָך די צאָהל פון דיא געשטאָרבענע מענשען אונענדליך. דאָס וועט דאָך הייסען, אז עס עקזיסטירט אַן אונענדליכע צאָהל פון נשמות, און אַן אונענדליכקייט אין דער ווירקליכקייט איז דאָך אונמעגליך".

דער רמב"ם חוק'ט פון אזא מין „בעווייז" ; ער זאָגט: „דאָס איז א זאָנדערבארער וועג, וויא צו ערקלעהרען איין זאך וואָס מען ווייס ניט מיט אַנאַנדער זאך, וואָס מען ווייס נאָך וויינינער. אויף דעם פאַסט זיך דער בעקאַנטער ווער־טעל: דיין עדות ברויכט אַן עדות. ער ברייננט א ראיה פון אונשטערבליכקייט, אקוראט ווי ער וואָלט אין דעם געוועזן זיכער, ווי ער וואָלט וויסען ו ו י עס בלייבט איבער און ו ו אָ ס עס בלייבט איבער. אויב די טענה איז גערינכטעט געגען אזא פילאָזאָף, וואָס גלויבט אין דער אייביגקייט פון דער וועלט און גלויבט אין דער זעלבער צייט אויך אין דער אונשטערבליכקייט פון דער נשמה ,דאַן דאַרף מען דאָך פריהער וויסען, וואָס ער פערשטעהט אונטער אונשטערב־ליכקייט. מאנכע פון די לעצטע פילאָזאָפען האָבען שוין די פראַגע פערענטפערט: די נשמות וואָס בלייבען זיינען ניט קיין קערפערס, וואָס פערנעהמען פלאַץ, און די אונמעגליכ־קייט פון אונענדליכקייט ליינט זיך דארום ניט אויף זיי". (מורה נבוכים, חלק ראשון, פרק ע"ד).

דאַן נעהמט זיך דער רמב"ם צו אַנאַליזירען זייערע באַ־ווייזע וועגען דער איינהייט פון גאָט. זייער ערשטער באַוויי[ז] איז, אַז אויב עס וואָלטען געוועזן צוויי געטער, וואָלט געקענט מעגליך זיין, אַז אַ זאַך זאָל זיין איז איין און דער זעלבער צייט אין צוויי נעגענגעזעצטע צושטענדע. א זאַך וואָלט, למשל, געקענט זיין אי ווארעם אי קאַלט אין איינער און דער זעלבער צייט. ווארעם, ווייל אַזוי וואָלט געוועלט איין גאָט, און קאַלט.

ווייל אזוי וואלט געוועלט דער צווייטער. דאס איז דאך אבער אונמעגליך.

דאס, זאגט דער רמב"ם, וואלט געווען אן ארגומענט, ווען מען זאל זיך האלטען אן זייער טעאריע פון אטאמען, אז די גאנצע וועלט, די וועלט פון גלגלים און די וועלט פון אונטער דער לבנה, בעשטעהען פון די זעלבע מינים אטאמען. ווי ווען אבער זיין, ווען איינער האלט זיך אן די מיינונג פון אריסטא־טעלסען, אז די וועלט פון די גלגלים באשטעהט פון אן אנדער מין מאטעריע, פון דעם „פינפטען עלעמענט"? דאן קען מען דאך זאגען, אז עס זיינען דא צוויי געטער: איינער וואס איז ממונה אויף די אויבערשטע וועלטען און איינער וואס האט צו־זאגען אויף דער אונטערשטער וועלט. אזוי אנאליזירט דער רמב"ם אלע זייערע באווייזע וועגען דער איינהייט פון גאט און קומט צום שלוס, אז זיי האלטען ניט אויס קיין קריטיק ((מו"נ, חלק א, פרק ע"ה).

דאן געהט ער אריבער צו זייערע ראיות וועגען דער אונ־קערפערליכקייט פון גאט. דער רמב"ם איז מיט זיי ניט צו־פריעדען: ער געפינט, אז זיי זיינען נאך שוואכער, ווי זייערע ראיות וועגען גאט'ס איינהייט (מורה נבוכים, חלק א, פרק ע"ו).

די גאנצע פילאזאפיע פון די „מדברים" געפעלט ניט דעם רמב"ם. זייערע באווייזע און זייערע ארגומענטען זיינען נאר גוט פאר מענשען, וואס ווייסען ניט דעם חלוק צווישען דעם לאגישען דענקען, וואס איז באגרינדעט אויף פאקטען און פוסטע סאפיזמען.

ווען עס וואלט געקענט בעווייזען ווערן אז די וועלט איז א בע־שאפענע, וואלט מען ניט געדארפט האבען קיין אנדער בעווייז אויף דער עקזיסטענץ פון גאט. דאס קען אבער ניט געטהאן ווערען: „די שעפפונג פון דער וועלט קען ניט בעוויזען ווערען מיט אן אונבעשטרייטבארען בעוויין; דאס איז א זאך, וואס שטעהט העכער פון דעם מענשליכען שכל*.) וויבאלד אבער,

*) שזאת השאלה, רצוני לאמר קדמות העולם או חדושו, לא יגיעו אליה במופת חותך ושהיא מעמד שכלי (מו"נ, חלק א׳, פרק ע"א.)

אז דאס קען ניט בעוויזען ווערען, טא ווי אזוי קענען מיר אויף דעם בויען די עקזיסטענץ פון גאט? עס וועט אויסקומען, אז אויב די וועלט איז א בעשאפענע איז דא א גאט און אויב די וועלט איז אן איביגע, איז, חס ושלום, קיין גאט ניטא. „איך האלט זיך דעריבער אן די ארגומענטען פון די פילאזאפען (פון אריסטאטעלסען און זיינע תלמידים), וועלכע בעווייזען די עקזיסטענץ, די איינהייט און די אונקערפערליכקייט פון גאט אפילו ווען מען זאל אננעהמען, אז די וועלט איז איביג. ניט ווייל איך גלויב, אז די וועלט איז איביג, אין דעם געה איך זיך מיט די פילאזאפען פארנאנדער, אבער איך געברויך זייערע ארגומענטען. אין קורצען איז אזוי: די וועלט איז אדער איביג אדער בעשאפען. אויב זי איז בעשאפען מוז זיין א גאט, ווארים א שעפפונג מוז האבען א שעפפער. אויב די וועלט איז פון איביג, מוז בעוויזען ווערען, אז עס איז סאי-ווי־סאי פאראנען אן אונקערפערליכע, איין־איינציגע, אונפערענדער־בארע ערשטע אורזאכע, און דאס איז גאט". (מו"נ., חלק א, פרק ע"א).

פריהער פאר אלץ איז נויטיג צו בעגרינדען די עקזיסטענץ פון גאט אויף אזעלכע בעווייזע, וואו עס קענען גאר קיין חלוקי דעות ניט זיין, וועלכע זיינען בעגרינדעט אויף דער נאטור פון דער וועלט, בעווייזע וואס קומען ניט אין קאנפליקט מיט אונזערע חושים און אונזער שכל. געלינגט אונז דאס, קענען מיר זיך ערשט דאן נעהמען צו דער פראגע, צו די וועלט איז אן איביגע אדער א בעשאפענע. דער רמב"ם בענוצט זיך דארום מיט די אריסטאטעלישע בעווייזע וועגען דער עקזיסטענץ פון גאט, אננעהמענדיג אויף א ווילע די השערה, אז די וועלט איז אן איביגע. דאן, ווען ער ווערט פארטיג דערמיט, פערווארפט ער די אריסטאטעלשע השערה וועגען דער איביגקייט פון דער וועלט און האלט זיך ביי דער מיינונג, אז די וועלט איז א בעשאפענע.

די וויכטיגסטע ראיה אויף דער עקזיסטענץ פון גאט, וואס דער רמב"ם געברויכט, איז אונז שוין בעקאנט. דעם זעלבען בעוויז האט שוין אברהם אבן־דאוד גע־

ברויכט פאר איהם. ער איז דער אריסטאָטעלישער בעוויז, וואס ווערט בעגרינדעט אויף דעם מעכאַנישען געזעץ פון בעוועגונג. יעדער קערפּער וואס בעוועגט זיך מוז האבען א בעוועגער; דער בעוועגער מוז האבען א צווייטען בעוועגער, דער צווייטער א דריטען און אזוי כסדר ביז מיר מוזען ענדליך קומען אין אונזער שכל צו דעם ערשטען בעוועגער, וואס מוז אליין בלייבען אונבעוועגט, ווארים אז ניט, מוז ער דאך אויך האבען א בעוועגער. דער דאזיגער אונבעוועגטער בעוועגער איז גאָט.

דער רמב"ם געברויכט דעם זעלבען בעוויז וואס אבן־דאוד, אבער ער בעהאנדעלט איהם ברייטער, סיסטעמאַטישער און אויספיהרליכער. פריהער ברענגט ער זעקס און צוואנציג פּאסטולאטען (הקדמות). און אויף זיי בויט ער זיין לאָגישען בנין. אלע בעוועגונגען, וואס קומען פאָר אויף דער וועלט, ענדיגען זיך מיט די בעוועגונגען פון די הימעלישע קערפּערס. לאמיר נעהמען א ביישפּיעל: „דער שטיין ווערט בעוועגט פון שטעקען, דער שטעקען פון האנד, די האנד פון די מוסקולען, די מוסקולען פון די בלוט-געשיר, די בלוט־געשיר פון די נערוועז, די נערוועז פון די נאטירליכע ווארעמקייט, די נאטירליכע ווארעמקייט פון דעם בעל־חי. ער איז די ערשטע סבה פון דער בעוועגונג פון דעם שטעקען, אבער ער האט דערביי א ציעל, לאמיר זאגען, צו פערמאכען מיט דעם שטיין א לאך, פון וואנען עס בלאזט א ווינד. דער ווינד קומט פון די בעוועגונגען פון די הימעלישע קערפּערס (גלגלים). און ווען מיר קומען ענדליך צום „גלגל" מוז ער אויך האבען א בעוועגער.

דער דאזיגער בעוועגר מוז זיין אדער איז דעם הימעלישען קערפּער אדער אויסערהאלב איהם. אויב ער איז אויסערהאלב איהם, מוז ער זיין אדער א קערפּער אדער ניט קיין קערפּער. אויב ער איז אין איהם, מוז ער זיין אדער א קראפט וואס פערשפּרייט זיך איבער'ן גאנצען קערפּער אזוי ווי היץ און קען צוטיילט ווערען מיט דעם קערפּער, אדער א קראפט וואס קען ניט צוטיילט ווערען, ווי די נשמה. אויב דער בעוועגער איז א קערפּער אויסערהאלב דעם

גלגל, מוז ער דאך גופא אויך האבען א בעוועגער און אזוי ביז דער אונענדליכקייט, וואס דאס איז אונמעגליך.

אויב דער בעוועגער איז א קראפט אין דעם גלגל גופא, קען דיא בעוועגענדע קראפט ניט זיין אונענדליך, ווייל דער גלגל איז א קערפער און א קערפער וואס איז ענדליך קען ניט ארויסגעבען קיין אונענדליכע קראפט: די בעוועגונג פון „גלגל" וואלט אויף אזא אופן געמוזט אויפהערען.

אויב אפילו די בעוועגענדע קראפט איז אן אונטיילבארע ווי די נשמה, קען די בעוועגונג אויך ניט זיין קיין אייביגע און שטענדיגע, ווייל א זאך וואס קען זיך אמאל יע און אמאל ניט בעוועגען, מוז זיך אמאל געפינען אין רוהע, ווען עס איז ניטא קיין אורזאכע וואס רופט ארויס די בעוועגונג.

מיר מוזען אלזא זאגען, אז דער בעוועגער פון די גלגלים איז א קראפט אויסערהאלב זיי, וואס ווערט אליין ניט בעוועגט. ער מוז אויך זיין איינער, אונענדליך, אונקערפערליך און אויך אויסערהאלב דער צייט, ווייל צייט איז נאר שייך, וואו עס איז דא בעוועגונג (מורה נבוכים, חלק שני, פרק א').

וואס אנבעלאנגט צו דער פראגע וועגען דער וועלט־שעפּפונג, זאגט דער רמב"ם זיינען דא דריי מיינונגען:

1) די מיינונג פון דער תורה, אז אלץ, סאי די העכערע און סאי די נידעריגע וועלטען, איז בעשאפען געווארען פון גארניט. אפילו די צייט איז אויך בעשאפען געווארען, ווארים צייט איז דער אויסדרוק פון בעוועגונג, און ווען קיין בעוועגונג איז ניט געווען, האט אויך קיין צייט ניט געקענט זיין.

2) די צווייטע מיינונג איז די פּלאטאנישע. די וועלט איז א בעשאפענע, אבער גאט האט איהר ניט געקענט בעשאפען פון גארניט. דאס איז אן אונמעגליכקייט פונקט ווי עס איז אונמעגליך, אז א זאך זאל זיין און ניט זיין אין איינער און דער זעלבער צייט; פונקט ווי עס איז אונמעגליך, אז גאט זאל בעשאפען נאך א גאט צו זיך; פונקט ווי עס איז אונ־מעגליך, אז גאט זאל מאכען, אז דער „אלכסון" פון א פיער־עק זאל זיין גלייך צו דעם זייט פון פיער-עק. דאס איז א נא־טירליכע אונמעגליכקייט, וואס דאס בעווייזט בשום אופן ניט

א פערמינערונג איז גאָט'ס קענען. זיי זאגען דעריבער, אז עס האט עקזיסטירט אן אייביגע מאטעריע, פון וועלכע אלץ איז בעשאפען געווארען. די הימעלישע קערפּערס זיינען אויך געמאכט געווארען פון דער דאזיגער מאטעריע און זיינען דארום אויך אונטערוואָרפען דעם געזעץ פון זיין און אונטער־געהן. זייער זיין קומט ניט פון גארניט און זייער אונ-טערגעהן איז ניט קיין פערשווינדען אין גארניט. די מא־טעריע קען ניט פערשווינדען. זיא בייט בלויז איהרע פארמען. דער חלוק צווישען די מיינונג פון דער תורה און די מיינונג פון פּלאַטאָ בעשטעהט אין דעם, וואס לויט דער ערשטער איז אלץ בעשאפען געווארען פון גארניט, וועהרענד לויט דער לעצטער איז אלץ בעשאפען געווארען פון דער מאטעריע.

3) דיא דריטע מיינונג איז דיא אריסטאָטעלישע. דיא אור־מאטעריע איז אויביג, אין דעם קומען זיי זיך צוזאמען מיט דיא פּלאַטאָניקער. אבער אויך בעוועגונג און צייט זיינען אייביג. דיא אויבערסטע און אונטערסטע וועלטען זיי־נען אייביג און ניט אונטערוואָרפען דעם געזעץ פון זיין און פערגעהן. דיא ענדערונגען וואס קומען פאר אויף דער ערד נעהמען זיך דערפון, וואס דיא מאטעריע האלט כסדר אין בייטען איהרע פארמען. דער עצם מאטעריע בלייבט אבער שטענדיג דער זעלביגער. גאָט איז דיא אורזאכע פון דיא וועל־טען, וועלכע ער האט ארויסגערופען מיט זיין ווילען. און אזוי וויא זיין ווילען איז אייביג און אונפערענדערבאר, דארום מוז אויך דיא וועלט זיין אויביג, אהן אן אנפאנג און אהן אן ענדע (מו"נ, חלק ב', פרק י"ג).

דער רמב"ם פערברייטערט זיך וועגען דעם ענין. ער זוכט צו בעקעמפען די ראיות פאר דער אייביגקייט פון דער וועלט. ער ברייננגט אויך ראיות און ארגומענטען צו בעווייזען, אז דיא וועלט איז א בעשאפענע, און גיט צו, אז אויך זיי זיינען ניט איבערצייגענד. ער קומט צום שלום. אז ביידע השערות, סאי די השערה, אז די וועלט איז אייבינ, סאי די השערה, אז די

וועלט איז בעשאפען, זיינען פערבונדען מיט שווערינקייטען, אבער די טענות געגען דער ערשטער זיינען שטארקער.*)

דער הויפט - טעות, וואס דיא אנהעננגער פון דער אייביגקייט פון דער וועלט מאכען, בעשטעהט אין דעם, וואס זיי ברענגען ראיות פון דיא נאטירליכע געזעצע וויא זיי זיינען איצטער, נאכדעם וויא דיא וועלט איז שוין בעשאפען געווארען, אויף א צייט, ווען זי האט נאך ניט עקזיסטירט און די אלע געזעצע זיי־נען נאך דאמאלס, פאלגליך, ניט געווען גילטיג. מיר לייקענען ניט אפ די אייגענשאפטען פון דער מאטעריע, ווי מיר בעגריי־פען איהר איצטער, דאס הייסט, נאכדעם ווי זי עקזיסטירט שוין; מיר לייקענען אויך ניט אפ די געזעצע פון דער בעוועגונג. אונז פאלט גאר ניט איין די פערלייקנונג פון אונזערע חושים און די אלע נאטירליכע ערשיינונגען. מיר זאגען אבער, אז דאס אלץ איז בעשאפען געווארען פון גארניט, און אז די דא־זיגע אלע געזעצע פאנגען זיך ערשט אן מיט דער שעפפונג. מען קען ניט אנווענדען די געזעצע פון דאס עקזיסטירענדע אויף דעם וואס עס האט ניט עקזיסטירט; מען קען ניט ברענגען קיינע ראיות דערפון וואס עס איז אויף א צושטאנד פון ניט־זיין. מיר ווייסען ניט און קענען ניט ווימען. וואס עס איז געווען איידער דיא שעפפונג איז ארויסגערופען געווארען, אבער מיר ווייסען, אז דיא געזעצע פון דעם היינטיגען זיין קענען ניט ווערען אנגעווענדעט אויף דעם נעכטיגען ניט־זיין. (מו"נ, חלק שני, פרק י"ז).

*   *   *

דער רמב"ם האט זיך ניט געשטעלט דיא אויפגאבע צו בעווייזען, אז דיא וועלט איז דוקא בעשאפען געווארען; זיין אויפגאבע איז א פיעל קלענערע: צו בעווייזען, אז זיא מוז ניט זיין דוקא אן אייביגע. „מיר פרובירען ניט בעווייזען,

*) שכמו שתתחיב לנו קצת הרחקה באמונת החדוש, כן תתחייב הרחקה יותר גדולה ממנה באמונת ההקדמות (מו"נ, חלק שני, פרק ט"ז).

אז דיא וועלט איז בעשאפען געווארען; מיר ווילען בלויז דערוויייזען, אז עס איז מ ע ג ל י ך דאס זיא איז בעשאפען געווארען און אז דאס איז ניט געגען דער נאטור (מו"נ, חלק ב', י"ז).

דער רמב"ם האט געזוכט צו צוקלאפען דיא ארגומענטען פאר דער אייביגקייט פון דער וועלט, וועלכע אריסטאטעלס און זיינע תלמידים האבען ארויסגעשטעלט, אבער מען קען ניט זאגען, אז דאס איז איהם אין גאנצען געלונגען; דער רמב"ם אליין בעהויפּטעט עס גאר ניט. דער רמב"ם האט געטאהן אין בעצוג צו דער דאזיגער פראגע דאס זעלבע, וואס ער טהוט אזוי אפט אין בעצוג צו אנדערע פראגען. ווען ער געפינט קיין אויסוועג ניט: ער ערקלעהרט עס פאר אן „ענדליכע - פראגע". וועלכע דער מענשליכער שכל קען ניט דערגרונטעווען. ממילא איז אויסגעקומען, אז בנוגע דער פראגע פון דער אייביגקייט פון דער וועלט האט זיך דער רמב"ם געשטעלט אויף א פעסטערען און זיכערערען בארען ווי אריסטאטעלס: וועהרענד דער לעצטער האט געפּרובירט געבען א פּ א ז י ט י ו ו ע ן ענטפער אויף דער פראגע, האט זיך דער רמב"ם אין גאנצען ענטזאגט דערפון. ער האט איהר ערקלעהרט פאר איינע פון יענע „ענדליכע פראגען", וועלכע קענען ניט בעוויזען ווערען מיט אונבעשטרייטבארע ראיות אויף אזא אדער אויף אן אנדער אופן.

דער רמב"ם איז דערצו געצוואונגען געווארען. ווארים קוים נעהמט ער אן דיא אייביגקייט פון דער וועלט אין דעם זינן וויא אריסטאטעלס האט עס פערשטאנען, בלייבט קיין ארט ניט פאר אירגענד וועלכע רעליגיאן. בעקעמפפענדיג דיא אייביגקייט פון דער וועלט און בעווייזענדיג דיא מ ע ג ל י כ ק י י ט פון א בעשאפענער וועלט, וואס זאל פון דעסטוועגען ניט זיין להיפוך פון אריסטאטעלס' פיזיק און מעטא-פיזיק, האט דער רמב"ם געמיינט צו כשר'ן דעם אריסטאטעליאניזם פאר דער רעליגיאן.

מאנכע פון די קריסטליכע פילאזאפען, ווי ט ה א מ א ס א ק ו ו י נ א ס, האבען זיך בענוצט מיט דעם רמב"ם'ס

„מורה נבוכים“, וועלכער איז איבערזעצט געווארען אין לא־טייניש, און האבען כשר געמאכט דעם אריסטאטעליאניזם אויך פאר דעם קריסטענטהום, וועלכער האט געזעהן א גע־פעהרליכע סכנה פאר זיך אין דיא לעהרען פון אריסטאטעלס.

דעם רמב"ם'ס „מורה נבוכים“ האט אלזא געהאט א גרויסע ווירקונג ניט בלויז אויף דעם ווייטערען גאנג פון דער אידישער פילאזאפיע, נאר אויך אויף דער קריסטליכער וועלט.

XVII.

דיא עטהיק פון רמב"ם. ניט גוט און שלעכט נאר אמת און שקר איז דער יסוד פון מאראל. דער פאלקאמענער מענש און דיא געזעלשאפט. דיא מענשהייט ווערט איינגעטהיילט אין זעקס קלאססען. אלץ וואס איז בעשאפען געווארען איז גוט. שלעכטס איז ניט בעשאפען געווארען; עס איז בלויז אן אבוועזענהייט פון גוטס.

דעם רמב"ם'ס שטה אין עטהיק איז אין פאלשטענדיגען איינקלאנג מיט זיין גאנצער פילאזאפישער שטה, וואו דער שכל פערנעהמט דעם צענטראלען פונקט. מיר האבען שוין געזעהן, אז בלויז יענע מענשען וואס האבען ארויסענטוויקעלט זייער שכל פון מעגליכקייט אין ווירקליכקייט און זיינען פעהיג צו בעגרייפען די אייביגע אמת'ען, בלויז זיי זיינען זוכה צו אונשטערבליכקייט. מיר האבען אויך געזעהן, אז בלויז די דאזיגע הויך־ענטוויקעלטע מענשען, דער „אדם השלם“, זיינען זוכה צו זיין אונטער גאט'ס השגחה און אז פון זיי קומען ארויס די נביאים. גאט איז, אזוי צו זאגען, ריינער שכל; דער אוני־ווערזום א שכל'דיגע געשעהענים, וואס איז א פּראָדוקט פון דעם געטליכען ריינעם דיינקען. דער מענש קען זיך בעהעפטען מיט דעם „שכל הפועל“ און אויף אזא ארט זיך פעראייניגען מיט דער אייביגקייט, אבער נאר דאמאלס, ווען ער האט זיין מעגליכען שכל ארויפגעארבייט צו דער מדרגה פון א ווירקליכען שכל.

דערפון פאלגט, אז די העכסטע מענשליכע שטרעבונג דארף זיין די פאלשטענדיגע ענטוויקלונג פון זיין שכל, ווייל

נאר דורך דעם קען ער ערדייכען זיין איינציגען און אמת'ען גליק. דאס העכסטע גוט פאר א מענשען איז דארום צו בעגריי־פען וואס מעהר און טיעפער פון די אייביגע אמת'ען (מושכלות). אלץ וואס פיהרט דערצו איז גוט, און אלץ וואס ווירקט געגען דעם איז שלעכט. שלעכטע תאוות און שלעכטע מדות זיינען נאר דערפאר שלעכט, ווייל זיי שטערען דעם מענשען איז דער ערדייכונג פון דעם דאזיגען ציעל. ווען דער מענש דערגרייכט יענע הויכע מדרגה פון דעם „אדם־השלם", וואו זיין שכל קען זיך בעהעפטען מיט די אייביגע אמת'ען, עקזיסטירען מעהר פאר איהם ניט גוט און שלעכט. דאס דארף ניט שלעכט פערשטאנען ווערען. דער רמב"ם מיינט ניט, אז דער „אדם השלם" שטעהט „פון יענער זייט פון גוט און שלעכט", צו געברויכען ניטשעס אן אויס־דרוק; אז דעם „אדם השלם" איז אלץ ערלויבט צו טאהן, אז פאר איהם איז שוין מעהר ניטא קיין „מען־טאר־ניט". דער רמב"ם מיינט, אז ווען דער מענש דערגרייכט יענע הויכע מדרגה, ווערען ממילה ביי איהם פערשוואונדען אלערליי תאוות און קערפערליכע פערלאנגען און דעריבער איז שוין ביי איהם מעהר ניט שייך גוט און שלעכט. ער שטעהט אי־בער און העכער פון דעם, און ער קען זיי גאר ניט בע־גרייפען. ער ווייס ניט מעהר פון גוט און שלעכט; ער ווייס בלויז פון אמת און שקר. אמת איז גוט; שקר איז שלעכט. ניט גוט און שלעכט, אלזא, נאר אמת און שקר איז דער יסוד פון דער מענשליכער אויפפיהרונג. אמת און שקר ווערט דא געמיינט ניט אין עטהישען זינן, נור אין שכל'דיגען. א שכל'דיגער אמת אדער א שכל'דיגער שקר, וויסען און אונוויסען.

דעם דאזיגען געדאנק ווידערהאלט דער רמב"ם מעה־רערע מאל. „מיט יאהרען צוריק", דערצעהלט ער, „האט מיר א געלעהרטער געשטעלט א שווערע פראגע: „ווי עס ווייזט אויס פון דעם פראסטען פשט פון פסוק", האט ער געפרעגט, „איז דער מענש בעשאפען געווארען ווי די איבריגע חיות אהן שכל און אהן געדאנקען, און ער האט ניט געוואוסט דעם חלוק

צווישען גוט און שלעכט. ווען ער האט געזינדיגט, עססענדיג פון עץ הדעת, האט מען איהם, קומט אויס, געשטראפט מיט דאס בעסטע וואס ער פערמאגט, — מיט'ן שכל. איז דאס דען א בעשטראפונג?"

דער תמצית פון רמב"ם'ס ענטפער אויף דער דאזיגער הארבער קשיה איז: איידער דער מענש האט געזינדיגט איז ער געשטאנען אויף יענער הויכער מדרגה, וואו ער האט גע־וואוסט בלויז פון אמת און שקר אבער ניט פון גוט און שלעכט. נאך זיין זינדיגען, צוליעב דעם וואס אין איהם האבען זיך ערוועקט קערפערליכע פערלאנגען, איז ער גע־זונקען און האט אנגעפאנגען צו בעגרייפען גוט און שלעכט. „ער האט אנגעפאנגען צו זעהן די מיאוסקייט פון א זאך, וועלכע ער האט פריהער קיין מיאוסקייט ניט גע־זעהן" (אבל נתחדש בו עניין אחר שגינה בו, מה שלא היה מגנהו קודם). דאס וואס שטעהט אין פסוק אז נאכ'ן עסען פון „עץ הדעת" זיינען זיי געווארען „כאלוהים" מיינט עס ניט געטער, נאר הערשער אדער געזעטצגעבער, ווייל גוט און שלעכט זיינען נאר „מפורסמות", קאנווענציאנעל, און אין דער נאטור פון די זאכען איז ניטא גוט און שלעכט, נאר אמת און שקר (ואין בהכרחי טוב ורע כלל, אבל שקר ואמת). דאס איז אלזא געווען א שטראף (מו"נ, חלק א, ב).

ריידענדיג וועגען דער אויפגאבע פון דער תורה, זאגט דער רמב"ם ווידער ארוים דעם זעלביגען געדאנק, אבער פיעל ברייטער און אויספיהרליכער: די כונה פון דער תורה איז א דאפעלטע: צו פערפערטיגען די נשמה (תקון הנפש) און צו פערפערטיגען דעם גוף (תקון הגוף). דער תקון פון דער נשמה בעשטעהט אין דעם, וואס די תורה גיט דעם עולם אמת'ע מיי־נונגען לויט זיין השגה נאך. וועגען מאנכע פון די דאזיגע זאכען איז די תורה קלאר און וועגען אנדערע רעדט זי אין אלעגאריען, ווייל דער פּראסטער עולם קען ניט פערשטעהן די זאכען ווי זיי זיינען.

דער „תיקון הגוף" בעשטעהט אין דעם, וואס די תורה זארגט זיך און גיט געזעצע וועגען דעם עקאנאמישען און סאָ־

ציאַלע לעבען פון דעם מענשען. מענשען זאָלען איינע די אנ־דערע ניט בערויבען; זיי זאָלען ניט טהאָן וואס זיי געפעלט, וואס זיי ווילען און קענען, נאר דאס וואס איז ניצליך פאר אלעמען. ערשט דאמאלס, ווען די מענשען ארבייטען זיך אויס ניצליכע מדות ווערט געגעבען די מעגליכקייט פאר א שטאאטס־לעבען.

פון דיא דאָזיגעביידע צוועקען איז דער ערשטער, דער „תקון הנפש“, אָהן צווייפעל די וויכטיגסטע. אָבער איידער דער ערסטער קען ווערען א מעגליכקייט מוז פריהער קומען דער צווייטער, וועלכער איז פריהער אין דער נאַטור און אין דער צייט. דער מענש איז בטבע א געזעלשאפטליכער וועזען. דער איינציגער מענש קען זיך אליין ניט בעזארגען מיט אלץ וואס ער בעדארף, מיט עסען, מיט א דירה און אזוי ווייטער. ערסט ווען ער לעבט אין א געזעלשאפט און די ארבייט ווערט פערנאנדערגעטהיילט, ווערט מעגליך פאר דעם מענשען צו בעפרידיגען אלע זיינע בעדירפניסע. און דער מענש מוז פריי־הער זיין בעזארגט מיט דעם אלעם, ווייל ווען ער איז קראַנק, הונגעריג אדער דורסטיג קען ער זיך ניט אָפגעבען מיט שטו־דירען און פילאזאפירען. פריהער איז דארום נויטיג, אז עס זאל זיין א גוט־איינגעארדענטער געזעלשאפטליכער לעבען, און דערפאר גיט זיך די תורה אָפּ אזוי פיעל וועגען דעם.

די אויפגאבע פון דער געזעלשאַפט איז צו מאכען מעג־ליך, אז דער מענש זאל קריגען דאס בעסטע, וואס ער נויטיגט זיך פאר דעם וואוילזיין פון זיין גוף. דער צוועק דערפון אבער איז, כדי דער מענש זאל זיך קענען אָפגעבען מיט דעם פאר־שען פון די וויסענשאפטליכע און פילאזאפישע אמת'ען: „ער זאל האבען די מעגליכקייט צו דערגעהן מיט זיין שכל אלץ, וואס איז מעגליך פאר דעם מענשליכען שכל צו דערגעהן“. (מו"נ, חלק שלישי, פרק כ"ז).

די מעהרסטע מצוות פון דער תורה זיינען אלזא געגעבען געווארען, כדי איינצוארדנען א גוטען געזעלשאפטליכען לע־בען; די גוטע געזעלשאפט מוז זיין, כדי דער מענש זאל קענען ענטוויקלען זיין שכל. קומט אויס, אז די גוטע מדות און די גוטע

געזעצע וואס די תורה גיט זיינען נאָר א מיטעל צו א מיטעל. דער ציעל איז די העכסטע ענטוויקלונג פון שכל. און ווערט דער ציעל עררייכט איז מעהר דער מיטעל ניט נויטיג. „עס איז קלאָהר, אז אין יענע העכסטע פערפאלקאמענונג איז ניטא קיין גוטע מעשים און מדות, נאָר די אמת'ען אליין.*)

דאס מיינט אבער בשום אופן ניט, אז דער „אדם השלם“ ווערט בעפרייט פון די אלע פערבאָטען און פערזאָגען אין דער תורה. עס איז אמת, אז זיי זיינען ניט געגעבען געוואָרען פון זיינעט וועגען, אז ער דאַרף זיי ניט מעהר, אבער אלס א מיטגליעד פון דער געזעלשאפט מוז ער זיין אונטערוואָרפען אונטער זיי. די תורה איז געגעבען געוואָרען פאר דעם ר ו ב, פאר דער מעהרהייט, ניט פאר דעם מ ו ע ט, פאר דער מינדערהייט. עס קענען ניט געגעבען ווערען בעזונדערע תורות פאר יעדען יחיד. „די אויפפיהרונג וואס די תורה פערארדערנט דאַרף זיין גילטיג פאר אלעמען. כאטשע פאר מאַנכע איז זי גוט און פאר אנדערע ניט. ווארום אז מען וואלט איהר געגעבען פאר יעדען מענשען בעזונדער, וואלט אלץ פערלאָרען געגאנגען **) (זעה שלטון השזל, פון א ח ד ה ע ם).

דער גרויסער המון, ווי מיר האבען שוין געזעהן, איז ניט פעהיג צו בעגרייפען יענע הויכע אמת'ען, ווייל עס פעהלען איהם די נויטיגע פארבערייטונגען און די נויטיגע פעהיגקייטען דערצו. עס קומט דארום אויס, אז די געזעלשאפט עקזיסטירט ניט פאר איהם, נאָר אז ער עקזיסטירט פאר דער געזעלשאפט. דער צוועק פון דער געזעלשאפט איז, ווי עס איז שוין אויבען געזאגט געוואָרען, צו מאכען מעגליך די עקזיסטענץ פון דעם „אדם השלם“, פון די איינצעלנע גרויסע. דער

*) ומבואר הוא שזה השלמות האחרון אין בו לא מעשים ולא מדות, ואמנם הוא דעות לבד. (מו"נ, שם).

**) אבל צריך שתהיה ההנהגה התורייה מוחלטת כוללת לכל ואע"פ שהיא ראויה לקצת אנשים ולאחרים אינה ראויה, כי אלו היה לפי האנשים היה נופל ההפסד בכל (מו"נ, חלק שלישי, פרק ל"ד).

פראסטער עולם. דער „זמוז הסכלים". ווי דער רמב"ם דריקט זיך אזוי אפט אוים, איז ניט מעהר ווי א מין לייטער פאר דעם „אדם השלם", אויף וועלכען ער, דער „אדם השלם", קען ארויפקלעטערען אין די הימלען אריין. דער רמב"ם שעהמט זיך ניט און פיהרט צו זיין געדאנק צום לאגישען שלוס, דער גרויסער עולם איז ווירקליך בעשטימט דערויף, כדי די איינצעלנע זאלען קענען דערגרייכען די העכסטע מדרגה פון שכל'דיגער ענטוויקלונג. עס מוז זיך געפינען אזא קלאסס מענשען. ווארום „אויב אלע מענשען וועלען זיך אפגעבען מיט'ן שטודירען די וויסענשאפטען און די פילאזאפיע, וועט די וועלט חרוב ווערען און דער גאנצער מענשען־געשלעכט וועט אונטערגעהן אין א קורצער צייט. ווארום דער מענש איז זעהר שוואך און ער נויטיגט זיך אין פיעלע זאכען. ער וואלט געדארפט זיך אויסלעהרנען צו אקערן, צו שניידען, צו דרעשען, צו מאהלען, צו באקען און צו מאכען אויף אלעם די נויטיגע געצייג, כדי ער זאל קענען אנגרייטען זיין עסען. *) דער „רוב" עקזיסטירט אלזא צוליעב דעם „מועט"; די פיעלע פאר דעם איינציגען אויסערוועהלטען.

דער רמב"ם זעהט אין דעם קיין אונרעכט נים. אויב דאס איז אפילו שלעכט קען עס אבער ניט געהאלפען ווערען, ווייל „ווען אלע מענשען וועלען זיך אבגעבען מיט שטודירען וועט די וועלט קיין קיום ניט האבען". עס מוזען זיין פיעלע „אונטערסטע", כדי עס זאלען קענען זיין ווייניגע „אויבערסטע". דאס איז דער זעלבער גרונד אויף וועלכען אריסטאטעלס האט גערעכטפערטיגט שקלאפעריי.

מען קען דעם רמב"ם ניט בעשולדיגען, פאר וואס ער האט זיך ניט געקענט פארשטעלען אזא מין אידעעלע מענשליכע געזעלשאפט, וואו די נויטיגע ארבייט וועט קענען גע־

*) שאם כל בני האדם מבקשים ההכמה ולומדים הפלוסופיה ישחת העולם, ויאבד ויכלה מין האנושי בימים מעטים, שהרי האדם דל מאד, מצטרף לדברים רבים. והיה נצרך ללמוד לחרוש, ולקצור, ולדוש, ולטחון, ולאפות, ולעשות כלים לכל זה, כדי לתקן מזונו (הקדמת המשנה).

טהאן ווערען מיט דער הילף פון מאשינען אין אזא קורצער צייט, אז יעדער איינער, אויב ער וועט נאר ווע‏לען, וועט האבען גענוג פרייע צייט „צו ענטוויקלען זיין שכל ביז דער העכסטער מדרגה“. דער דאמאלסדיגער אינדוסטריעלער צושטאנד, די אבוועזענהייט פון מאשינעריע, פון דאמפף און פון עלעקטריק, האט ניט געקענט בעשאפען אזא פארשטעלונג. פאר יענער צייט איז טאקע נויטיג געווען, אז די פיעלע זאלען ארבייטען פאר דעם איינעם, כדי עס זאל מעגליך זיין א פראגרעס. נאך אזא מאדערנער דענקער ווי ט ה א מ א ס ב א ק ל, בעהויפּטעט, אז די מענשהייט האט נאר דאן געקענט מאכען פראגרעס אין קולטורעלען זין, ווען עס זיינען געווען אנגעזאמעלט גענוג רייכטהימער, אום עס זאל זיך קענען בילדען א קלאס לעדיג־געהער, וועלכער האט זיך געקענט אפּגעבען מיט ספּעקולאטיווע פראגען און מיט דער וויסענשאפט.

דעם רמב"ם מעג מען אבער בעשולדיגען אין דעם, וואס ער האט די דאזיגע סאציאלע אונגלייכהייט און אונגערעכטיגקייט אויך אריבערגעטראגען אויף „יענער וועלט“. אויב מען קען זיך אזוי אויסדריקען. דאס אלטע יודענטהום האט אין א רייהע פון פראקטישע געזעצע געזוכט אבצושאפען די סאציאלע אונגלייכהייט. און ווען דאס האט זיך ניט איינגעגעבען, האט זי צוזאמען מיט די אנדערע רעליגיאנען לכל הפחות אפּגעשאפט די אונגלייכהייט אויף „יענער וועלט“. דארטען זיינען ניטא קיין יחסנים; דארטען זיינען ניטא קיין חכמים און קיין נארען. דער עיקר זיינען די גוטע מעשים, און יעדער ווערט געמשפּט לויט זיינע טהאטען. דער גרעסטער פילאזאף און חכם, אויב זיינע מעשים האבען ניט געטויגט, שטעהט אויף א נידעריגערע מדרגה פון דעם גרעסטען פּראסטאק, אויב זיינע מעשים זיינען גוטע. דאס יודענטהום, ווי אלע אנדערע רעליגיאנען, האט געזעהן די עולה און די אונגערעכטיגקייטען, וואס ווערען בעגאנגען געגען דעם רוב, און האט איהם בעזארגט מיט א האפנונג אויף דער צוקונפט. דער רמב"ם, ווי אן אמת'ער אריסטאקראט, איז ברוטאל צו די מאססען, צו דעם „המון הסכלים“. זיי האבען ד א גארנישט

און גארנישט ווערען זיי אויך האבען ד א ר ט ע ן. זיי דאר־פען דא אקערען, זייען, דרעשען, באקען און אזוי ווייטער, כדי דער אדם השלם זאל זיך קענען ענטוויקלען און דארטען איז ווידער אמאל דער „אדם השלם" דער יחסן. ער זעהט אין דעם קיין עולה ניט, ווייל ביי איהם איז ניט גוט און שלעכט, ניט גערעכט און אונגערעכט, נאר א מ ת און ש ק ר דער יסוד פון זיין עטהיק.

דער רמב"ם איז א שרעקליכער לאגיקער און ציהט זיך ניט צוריק פון קיינע קאנזעקווענצען, אבי די לאגיק האלט אוים. אונשטערבליכקייט הייסט די בעהעפטונג פון מענשליכען שכל מיט דעם „שכל הפועל"; דער שכל מוז זיין ענטוויקעלט, כדי די באהעפטונג זאל קענען פארקומען, פאלגליך נאר דער פילאזאף מיט זיין הויך עטוויקעלטען שכל איז אונשטערב־ליך.

דער רמב"ם זאגט אויסדריקליך, אז דער פילאזאף שטעהט העכער ניט בלויז פאר דעם פרומען פשוט'ען מענשען, נאר אפילו פון דעם פרומען למדן. ער גיט א משל פון א קעניג און זיינע אונטערטהאנען:

1) די ערסטע כתה זיינען איז גאנצען ניט אין לאנד. דאס זיינען מענשען פון פערשיעדענע ווילדע געגענדען, וואס האבען קיין אמונה ניט און זיי זיינען בלויז העכער פאר די אפפען.

2) מענשען וואס זיינען אין לאנד, אבער זייערע פנים'ער זיינען געווענדעט אין דער געגענגעזעצטער ריכטונג פון קעניגליכען פאלאסט. וואס מעהר זיי געהען אין זייער וועג, אלץ ווייטער ווערען זיי פון פאלאסט. דאס זיינען די מענשען וואס האבען פאלשע אמונות.

3) די מענשען וואס ווילען אריינקומען אין פאלאסט, א ב ע ר ה א ב ע ן א י ה ם ק י י נ מ א ל נ י ט ג ע־ז ע ה ן. דאס איז דער גרויסער עולם וואס היט אפ די תורה, א י ך מ י י ן ד י פ ר ו מ ע פ ר א ס ט א ק ע ס.

4) די וואס שטעהען נ י ט ו ו י י ט פ ו ן פ א־ל א ס ט א ו ן ז ו כ ע ן ז י י ן א ר י י נ ג א נ ג. דאס

זיינען די, וואס האבען ריכטיגע אמונות, וועלכע זיי האבען געקראגען בקבלה און ניט גע־פארשט מיט'ן שכל. דאס זיינען די לומדים, וואס לערנען די תורה.
5) די וואס זיינען שוין אריין אין פארהויז פון פּאַ־לאסט. דאס זיינען די, וואס גיבען זיך שוין אָפּ מיט חקירות וועגען די עקרים פון דער אמונה.
6) די וואס זיינען אריין אין אינערליכען פּאלאסט און זיינען זוכה צו זעהן דעם קעניג. דאס זיינען די פילאזאָ־פען, וואס בעגרייפען מיט זייערע שכל'ן די אמת'ן וועגען דער גאטהייט אויף אזוי פיעל, ווי עס איז מעגליך. (מו"נ, חלק שלישי, פרק נ"א).

דער פילאזאף איז העכער פאר אלעמען, אפילו פאר דעם צדיק און למדן. עס פערשטעהט זיך, אז דאס האט ניט גע־קענט געפעלען די אידישע רבנים און חכמים. דער „שם טוב" מערקט אויף דעם אן, „אז פיעלע פון די חכמים און רבנים האבען געזאגט, אז דעם „פרק" האט ניט געשריבען דער רמב"ם. און אויב ער האט אהים געשריבען, דארף מען איהם ארויסווארפען אדער בעסער פארברענען". יענע תמימים הא־בען ניט פערשטאנען, אז עס איז „ניט בלויז דער דאזיגער „פרק" אליין", מערקט אויף דעם אן אחד העם, נאר אויך די אלע אנדערע „פרקים", וואס האבען לאגישערווייזע געמוזט פיהרען צו דעם דאזיגען „לעצטען ווארט". עס האבען זיך טאקע דאמאלס געפונען ביי אידען אזעלכע וואס האבען דעם עניין בעסער פערשטאנען און האבען אלע פרקים פער־ברענט". (שלטון השכל).

* * *

דער רמב"ם בעהאנדעלט אויך די פראגע פון דער עקזיס־טענץ פון שלעכטס אויף דער וועלט, און ער שטעלט זיך ארויס צו זיין א גרויסער אפטימיסט. אלץ וואס עס איז דא אויף דער וועלט, אלץ וואס גאט האט בעשאפען, איז גוט. דאס שלעכטע וואס מיר זעהען איז ניט עטוואס פאזיטיוועס, נאר

בלויז נעגאטיוועס: שלעכטס איז די אבוועזענהייט פון גוטס, און אז אבוועזענהייט איז ניט עטוואס וואס עס עקזיסטירט, נאר עטוואס וואס עס עקזיסטירט ניט. מען קען דארום ניט פרעגן, ווארום האט גאט בעשאפען שלעכטס, ווייל שלעכטס, זייענדיג אן אבוועזענהייט, האט נים געקענט ווערען בעשאפען.

גאט האט די שלעכטס ניט בעשאפען, אבער מען קען ניט אפלייקענען איהר עקזיסטענץ; מיר זעהען דאך געגוג צרות אויף דער וועלט. פון וואנען נעהמט זיך די שלעכטס?

דער רמב"ם בעקעמפפט פריהער דעם פעסימיזם. עס געפינען זיך פיעל מענשען, און צווישען זיי אויך אזעלכע וואס רופען זיך חכמים, וואס מיינען, אז אויף דער וועלט געפינט זיך מעהר שלעכטס ווי גוטס. זיי פערגלייכען דאס ביסעלע רוהע און נחת, וואס דער מענש האט מיט די פיעל צרות, יסורים, קראנקהייטען און דאגות, וואס ער האט אויסצושטעהן. זיי געפינען אז די צרות זיינען מעהר ווי דער נחת, און קומען צום שלום, אז די וועלט איז בכלל שלעכט. דער גרויסער טעות זייערער איז, וואס זיי בעטראכטען זיך אלס דעם מיטעל-פונקט פון דעם גאנצען אוניווערזום, און אויב זיי ווערען קראנק פון צופיעל תאוות אדער פרעסען בעהויפטען זיי, אז די גאנצע וועלט איז שלעכט. ווען זיי וואלטען אבער וויסען ווי קליין און נישטיג דער מענש איז לגבי דעם גרויסען אוניווערזום, וואלטען זיי איינגעזעהן ווי נאריש עס איז צו אורטהיילען פון זייערע אייגענע פערזענליכע צרות אויף דער גאנצער וועלט בכלל.

די צרות וואס מיר זעהען צווישען די מענשען קענען איינגעטהיילט ווערען אין דריי קלאסען:

1) אזעלכע וואס טרעפען דעם מענשען צוליעב זיין נאטור. ער איז געמאכט פון מאטעריע, פון פלייש און בלוט, און מאטעריע מוז בייטען איהרע פארמען און מוז זיין אונטערוואַרפען דעם פראצעס פון זיין און אונטערגעהן. דאס נעהמט זיך דערפון, וואס די מאטעריע האט ניט די מעלה פון שטענדיגקייט און אונפערענדערבארקייט. זי ווערט

שטענדיג געענדערט און דארום מוז דער יחיד אונטערגעהן און בלויז דער מין בלייבט, וואס דאס מוז נאַטירליך זיין פער־בונדען מיט צרות און יסורים.

2) שלעכטס וואס מענשען טוהען זיך איינע די אנ־דערע, ווי גנבה, גזלה, רציחה און די גרויסע מלחמות. דאס נעהמט זיך פון מענשליכע נארישקייט. וואס מענשען האבען ניט קיין שכל, אלזא ווידער פון אן אבוועזענהייט. ווען עס וועט קומען די צייט און מענשען וועלען אנפאנגען צו בעגרייפען דעם אמת, וועלען די דאזיגע אלע רייסערייען און קריגערייען פערשווינדען.

3) שלעכטס וואס דער מענש נעהמט זיך אליין. און ער אליין איז אין זיי שולדיג. די יאגענים נאך געלד, די יאגענים נאך כבוד און גדולה. די יאגעניש נאך וויין און פיעל פרויען, מיט די אלע דאגות, עגמת נפש, קראנקהייט און צרות, וואס זיינען דערמיט פערבונדען. ער ווערט א שקלאף צו זיינע תאוות. און ווען ער קען זיי אלע ניט ערפילען, ווערט ער בייז אויף גאט און אויף דער וועלט און בעקלאגט זיך אויף די שלעכטס. (מו"נ. חלק ג'. פרק י', י"א, י"ב).

גאט, אלזא, האט די שלעכטס ניט בעשאפען. די גאנצע שעפּפונג איז גוט. די שלעכטס וואס מיר זעהען נעהמט זיך פון דער מענשליכער נארישקייט. עס איז אין מענשען'ס הענד זיי אויסצומיידען. און עס איז זיין אייגענע שולד, אויב ער מיידט זיי ניט אויס. דאס איינציגע שלעכטע איז וואס דער מענש איז ניט שולדיג, איז דער פּראצעס פון זיין און פאר־געהן, פון לעבען און שטארבען. וואס איז אבהייננגיג פון דער נאטור פון'ר מאטעריע. אבער אויך דאס איז ניט שלעכט. ווייל ניט דער יחיד. נאר דער מין איז דער צוועק, און דער מין ווערט ניט פערשוואונדען מיט דעם טוידט פון יחיד.

* * *

ווען עס קומט צו דער פּראקטישער עטהיק, פערגעסט דער רמב"ם זיינע אלע טעאריען ווענען אמת און שקר אין געגענ־זאץ צו גוט און שלעכט און שטעלט זיך אויף דעם יסוד פון

דער תורה. זיינע פראַקטישע לעהרען זיינען די לעהרען פון דער תורה און דעם תלמוד. דער מענש דאַרף אויסקלייבען די מיטעלסטע וועג פון אלע מדות. ער דאַרף ניט ווערין גיך בייז, אבער עס איז פאראנען צייטען, ווען עס איז נויטיג, אז א מענש זאל ווערען אין כעס. אזוי איז אויך מיט ליעבע און שנאה, מיט רחמנות און אכזריות און דער גלייכען (משנה תורה, הלכות דעות, פרק ד׳). עס זיינען פאראנען מענשען, וואס קענען זיך ערלויבען צו געהן צו דעם עקסטרעם פון די גוטע מדות, דאס זיינען די ח ס י ד י ם. אבער ניט פון אלע מענשען קען מען עס פערלאַנגען.

דער מענש, אום ער זאל זיך קענען אויפפיהרען ווי געהע־ריג איז, אום ער זאל קענען פערשטעהן גאָט׳ס וועגען, מוז זיין געזונד. דער רמב״ם שטעלט דאַרום אלס אן ע ט ה י ש ע ן חוב, אז דער מענש דאַרף היטען זיין געזונד. אין זיין „משנה תורה“ (הלכות דעות, פרק ה׳) שטעלט ער אוועק זיינע היגיע-נישע און דיעטישע כללים אלס דינים.

XVIII

די מחלוקה וועגען רמב"ם. די צדדים אין דער מחלוקה. דער ראב"ד און זיין קריטיק. ר' מ א י ר א ב ו ל א פ י א און ר' י ה ו ד ה א ל פ א כ א ר. דער פאנאטיק ר' שלמה פון מ א נ פ ע ל י ע און זיין מסירה. די שטעלונג פון רמב"ם. דער „מורה נבוכים" ווערט פארברענט.

ריידענדיג וועגען ר מ ב " ם איז אונמעגליך ניט צו דערמאָנען די מחלוקה, וואָס האָט אויסגעבראָכען צוליעב זיינע ספרים און זיינע לעהרען. די מחלוקה איז געווען א פערביטערטע און א לאנגע: זי האָט זיך געצויגען פאר פיעלע צעהנדליגע יאָהרען. פאר א קירצערע אָדער לייני־גערע צייט איז אלץ געוואָרען רוהיג און שטיל, אָבער באלד האָט די מחלוקה אויפגעפלאַמט פון דאָס נייע מיט מעהר שטאַרקייט און מיט מעהר פערביטערקייט. מען קען זאָגען, אז די דיסקוסיאָנען און די דעבאטען וועגען ר מ ב " ם, דאפיר און דאגעגען, האָבען זיך געצויגען ביז דער נייעסטער צייט. ס'וועט דאָ זיין גענוג צו דערמאָנען די נעמען פון אזעלכע מאָדערנע אידישע שרייבער, ווי ש מ ו א ל ד ו ד ל ו צ א ט א און פ ר ץ ס מ א ָ ל ע נ ס ק י ן, וועלכע האָבען זיך נאָך אָפּגעגעבען מיט דער דאָזיגער פראגע.

ווי אין יעדער מחלוקה זיינען אויך דאָ געווען צוויי צדדים, אָבער יעדער צד האָט געהאַט אין זיך פערשיעדענע עלעמענטען. פון איין זייט זיינען געשטאַנען די תלמידים און אנהיינגער פון ר מ ב " ם, וועלכע האָבען איהם שיער ניט פערגעטערט און האָבען בעטראכט יעדען וואָרט פון

איהם אלם הייליג. צוזאמען מיט'ן רמב"ם'ס גרויסע לומדות האבען זיי אויך אראבגעשלונגען זיין פילאזאפישע שיטה. זיין עקסטרעמען אריסטאטעליאניזם, וועלכע איז ווירקליך גאנץ אפט געווען געגען די סאמע יסודות פון דעם יודענטהום. דערצו האט פיעל בייגעטראגען דער פאקט, וואס דער רמב"ם האט אין זיין פריוואט לעבען זיך אויפגע־פיהרט זעהר פרום, אבהיטענדיג די אלע דינים פון תלמוד מיט אלע זייערע פרטים און איינצעלהייטען. דאס איז געווען פאר זיי דער בעסטער בעוויז, אז דעם רמב"ם „דעות", זיינע פילאזאפישע מיינונגען, זיינען ניט להיפוך צו דער תורה, צו דער געשריעבענער און ניט־געשריעבענער תורה. צווישען די דאזיגע פילאזאפישע אנהייגער האט זיך אבער אויך געפונען א לינקער פליגעל, וואס האט צוגע־פיהרט דעם רמב"ם'ס געדאנקען צו זייער לאגישען שלום. דאס זיינען געווען מאנכע פון די „אללעגאריסטען", וועלכע האבען בעטראכט די תורה אלס דורכאוים אלעגאריען און האבען זיך גאנץ ווייניג געקימערט וועגען דער פראקטי־שער זייט פון איהר, וועגען די פראַקטישע מצוות.

דעם רמב"ם'ס געגנער קענען אויך איינגעטיילט ווערען אין צוויי קלאסען. איין קלאס איז בעשטאנען פון מענשען, וועלכע זיינען ניט געווען פרעמד מיט דער פילאזאפיע. ניט געגען דער פילאזאפיע בכלל האבען זיי געקעמפפט, נאר זיי האבען געזוכט צו בעקעמפפען דעם רמב"ם'ס פילאזאפיע. זייער פילאזאפיע איז געווען די פילאזאפיע פון די „מדברים", ווי דער רמב"ם רופט זיי. דאס איז געווען א פילאזאפיע, וואס איז געווען א געמישעכץ פון פיטהאגאריי־אישע, פלאטאנישע, ניי־פלאטאנישע און אנדערע לעהרען. די דאזיגע פילאזאפיע האט זיך שוין נעהאט איינגעוואוינט און צוגעפאסט צו דער רעליגיאן; זיא איז ניט געווען אין וויעדערשפרוך מיט די רעליגיעזע לעהרען. די דאזיגע פילאזאפיע איז געווען א דיענסט ביי דער רעליגיאן, ווערהענד דער רמב"ם האט געמאכט די רעליגיאן א דיענסט צו דער פילא־

זאָפּיע. אויך דער רמב"ם האָט געמיינט צו פערשטאַר־קערען די רעליגיאָן, ווערענדיג איהר בעגרינדען אויף דעם, וואָס ער האָט בעטראַכט פאַר אונבעשטרייטבארע אמת'ן. זיינע געגנער האָבען אָבער איינגעזעהען, „אַז ווערענדיג פער־שטאַרקערען איהר, גראָבט ער אונטער איהרע יסודות".

דער אנדערער קלאַס פון רמב"ם'ס געגנער איז בעשטאַ־נען פון מענשען, וואָס האָבען אין גאַנצען ניט געוואָלט וויסען פון דער פילאָזאָפיע; זיי זיינען געוועזען געגנער פון אירגענד וועלכער פילאָזאָפיע. זיי זיינען ארויסגעטראָטען אזוי שאַרף געגען דעם רמב"ם, ווייל זיי האָבען אין איהם געזעהן א ביישפּיעל אין וועלכע קרומע וועגען די פילאָזאָפיע קען פערפיהרען אפילו אזא גרויסען תלמודיסט און גרויסען פרומאַק ווי דער רמב"ם איז געוועזען. מאַנכע פון זיי, ווי ר' משה תיקו, האָבען זיך זאָגאַר ערלויבט אָנצוגרייפען רב סעדיה גאון, בעשולדיגענדיג איהם, אַז ער איז דער ערשטער, וואָס האָט אריינגעבראַכט די פילאָזאָפישע צרה ביי אידען.

* * *

די אונצופריעדענהייט מיט'ן רמב"ם און זיינע ספרים האָט זיך אָנגעפאַנגען נאָך ביי זיין לעבען. דער שטאַרקסטער און וויכטיגסטער געגנער אין יענער צייט איז געוועזען דער דריטער ראב"ד אָדער ווי ער איז בעקאַנט אלס דער „בעל השגות" (דער קריטיקער).

דער דאָזיגער ראב"ד איז געוועזען א רייכער און אנגעזעהענער מענש, איינער פון די גרעסטע תלמודיסטען פון זיין צייט, בשום אופן ניט קלענער פאַר דעם רמב"ם גופא אלס תלמודיסט. ווי עס ווייזט אויס איז ער אויך ניט געוועזען אין גאַנצען אונבעקאַנט מיט דער פילאָזאָפיע, ווי זי האָט זיך אויסגעדריקט אין דער קבלה. דער ראב"ד איז געוועזען ביי א צעהן יאָהר עלטער פון דעם רמב"ם און איז געשטאָרבען מיט זעקס יאָהר פריהער. אין איינעם פון זיינע בריעף צו ר' שמואל אבן תבון דערמאָנט איהם דער רמב"ם און רופט איהם אָן „הרב הגדול".

דער ראב״ד האט, ווי עס ווייזט אויס, ניט געזעהן דעם רמב״ם׳ס „מורה נבוכים“, אָבער ער איז געווען בעקאַנט מיט זיינע פילאָזאָפישע אַנזיכטען פון דער „משנה תורה“. אין זיינע „השגות“ זעצט ער אויס ניט בלויז געגען דעם רמב״ם׳ס דינים, נאָר אויך געגען זיינע פילאָזאָפישע מיי־נונגען, אויף וויפיעל דער רמב״ם האט זיי אריינגענומען אין דער „משנה תורה“. דער ראב״ד איז ניט צופריעדען, וואָס דער רמב״ם שטעלט אַוועק דעם גלויבען אין אַן אונ־קערפּערליכען גאָט אַלס אַ דאַגמא און ער פסקענט, אַז דער וואָס גלויבט אַנדערש איז אַן אפּיקורס. ער גרייפט איהם אויך אָן דערפאַר, פאַר וואָס ער, דער רמב״ם, זאָגט זיך ניט אַרויס קלאָהר וועגען „תחית המתים“. ווען דער רמב״ם רעדט אין זיין „משנה תורה“ וועגען דער פראַגע פון פאָראויס־בעשטימונג און מענשליכען פרייען ווילען (ידיעה ובחירה), ענדיגט דער רמב״ם: „אונזער וויסען איז ניט ווי גאָט׳ס וויסען און מיר דאַרפען גלויבען, אַז גאָט ווייס אַלץ“. מערקט אויף דעם אָן דער ראב״ד סאַר־קאַסטיש: „ער האָט אָנגעפאַנגען מיט קשיות און האָט גע־ענדיגט מיט אמונה. צו וואָס זיינען נויטיג געווען די אַלע קשיות און פראַגען?“

דער ראב״ד צייכענט זיך אויס מיט זיין גרויסע בקיאות אין דער תלמודישער ליטעראַטור און מיט זיין שאַרפען, דורכדרינגענדען שכל. זיינע „השגות“ זיינען געשריבען שאַרף, קורץ און צום פּונקט. עס איז אמת, ער געברויכט געגען רמב״ם זעהר אָפט גראָבע אויסדריקע, ווי צום ביי־שפּיעל: „ער ווייס ניט וואָס ער רעדט“; „ער רעדט ווי אַ אינגעל“; „ער רעדט נאַרישקייטען“; „ער איז ניט בעקאַנט מיט דעם ענין“ און עהנליכע. דאָס איז אָבער אַ פנים דאַ־מאָלס געווען אַזאַ מאָדע, ווייל דער רמב״ם גופא איז ניט פיעל בעסער אין דער הינזיכט. אויך דער רמב״ם רופט זיינע געגנער „הסכלים שבאדם“, די נאַרישע צווישען מענ־שען. וואַרפט מען אָבער אַראָפּ די גראָבע אויסדריקע, געפינט מען אַז דער ראב״ד איז אין פיעלע פעלע גערעכט.

מיט דעם ערשיינען פון דעם „מורה נבוכים“ איז נאַטירליך די אונצופריעדענהייט געשטויגען. דער קריג וועגען „מורה נבוכים“ האָט אַם שטאַרקסטען אויסגעבראָכען נאָך'ן רמב"ם'ס טויט. דער ערשטער וואָס איז געגען איהם אַרויסגעטראָטען איז געווען ר' מ א י ר א ב ו ל א פ י א.

ר' מ א י ר א ב ו ל א פ י א, וועמען דעם רמב"ם'ס אנהיינגער האָבען שפּעטער אָנגערופען „פינסטערלינג“ און האָבען אויף איהם פערפאַסט אַ שפּאָט־ליעדעל, איז געווען איינער פון די אנגעזעהענסטע מענשען אין זיין צייט. אַ גרויסער יחסן, בעקרוינט מיט'ן טיטול „נשיא“, איז ער אויך געווען אַ גרויסער תלמודיסט און אַ בעדייטענדער געלעהר־טער, און איז אויך געווען בעקאַנט מיט דער פילאָזאָפיע. די אנהיינגער פון רמב"ם האָבען אַ פּנים ערוואַרטעט, אַז ער וועט זיך שטעלען אויף זייער זייט און זיי זיינען זעהר שטאַרק ענטוישט געוואָרען, ווען ער האָט זיך אַרויסגעוויזען צו זיין אַלס איינער פון די ביטערסטע געגנער פון רמב"ם. איינער פון דעם רמב"ם'ס אנהיינגער, א ב ר ה ם ב " ר ש מ ו א ל ח ס ד א י, רעדט וועגען א ב ו ל א פ י א מיט'ן גרעסטען כבוד, און דריקט אויס זיין וואונדער, וואָס אויך ער איז צווישען דעם רמב"ם'ס געגנער. א ב ו ל א פ י א ווערט פון איהם בעשריבען אַלס „דער וואונדער פון זיין צייט, דער העכסטער שכל, דער זיץ פון כבוד, דער קרוין פון שעהנ־קייט, דער גרויסער חכם. *) דער פּאָעט י ה ו ד ה א ל ח ר י ז י רופט זיך אויך אָפּ זעהר גוט וועגען איהם, און זאָגט אַז „אין חכמה קען זיך קיינער צו איהם ניט פער־גלייכען“.

ר' מ א י ר א ב ו ל א פ י א האָט געהאַט גרויס דרך ארץ פאַר'ן רמב"ם אַלס תלמודיסט און זאָגט, „אַז מיט זיין „משנה תורה“ האָט דער רמב"ם בעלויכטען די פינסטער־ניס“, אָבער ער איז זעהר שטאַרק געגען זיין פילאָזאָפיע,

---

*) „מופת הדור ופלאו, רום השכל ושיאו, מושב היקר וכסאו, גליל ההוד וצבאו, החכם הגדול הנשיא הלוי ר' מאיר ב"ר טודרוס“.

טהיילווייז געגען דעם „ספר המדע", אבער הויפּטזעכליך געגען דעם „מורה נבוכים". ער דערצעהלט, אז ווען ער האָט געקראָגען דעם „מורה נבוכים" האָט ער איהם געגוי געשטור־דירט, און האָט איהם געפונען פאַר שעדליך. „ער איז מקרב מיט דער לינקער האנד און פערשטויסט מיט דער רעכטער... דער וואָס ריהרט איהם אָן בלייבט ניט ריין". ער געפינט, אז מען דאַרף דעם „מורה נבוכים" ניט לייענען, כאָטש עס איז מעגליך אז דער מחבר האָט ניט געמיינט אזוי שלעכט. ער בעקלאָגט זיך: „די פאַלשע מזבחות זיינען ניט צושטערט געוואָרען, און דער עולם לייענט דעם „מורה נבוכים". זיינע הויפּט טענות זיינען געריכטעט געגען דעם רמב"ם'ס מיינונגען וועגען דעם לעבען נאָך'ן טויט (עולם הבא) און „תחית המתים".

ר' יהודה אבן אלפאכאר איז געוועזן א בעריהמטער געלעהרטער און דאָקטאָר, דער ארצט פון דעם קעניג פערדינאנד דעם דריטען. ער איז אויך געוועזן תלמודיסט און פילאָזאָף. דעם רמב"ם'ס אנהיינגער מיט דעם אלטען ר' דוד קמחי אן דער שפּיצע האָבען געזוכט איהם צו געווינען אויף זייער זייט, אבער דאָס האָט זיך זיי ניט איינגעגעבען. אין זיינע בריעף צו ר' דוד קמחי מאכט אלפאכאר קלאָהר זיין שטאנדפּונקט און ניט אָן זיינע טענות געגען דעם „מורה נבוכים".

אויך אלפאכאר רעדט מיט גרויס דרך־ארץ פון רמב"ם אלס תלמודיסט און פרומער מענש, און ער זאָגט: „ווי קום איך, אָרעמער מענש, ריידען געגען דעם קעניג?" אָבער וואו עס האנדעלט זיך וועגען דעם כבוד פון גאָט און דער תורה, קוקט מען ניט אויף דעם כבוד אפילו פון דעם גרעסטען מענשען. דער רמב"ם איז אויך ניט מעהר ווי א מענש, ער קען אויך זינדיגען און האָבען א טעות. גרעסערע פאַר איהם זיינען בעגאנגען פעהלערען. זיין פילאזאָפיע איז ניט אידיש; זיא איז א פרעמדער צווייג אין אידישען גאָרטען.

זיינע לעהרען זיינען די לעהרען פון די גריכען, אָבער בשום אופן ניט קיין אידישע. גאַנץ אָפּט גנב'ענען זיך אריין אין זייער לאָגיק און פילאָזאָפערייען נאָר פוסטע סאָפיזמען, און ניט צוליעב זיי דאַרף מען פערוואַרפען די אידישע תורה. א ל פ א כ א ר ברייננט אין זיין בריעף שטעלען פון דעם „מורה נבוכים“, וואו דער רמב"ם זוכט אויכצוטייטשען געוויסע פלעצער פון דער ביבעל, אז זיי זאָלען זיך פּאַסען מיט דער גריכישער פילאָזאָפיע; ער ברייננט דאָרטען אויך אַנדערע שטעלען און פרעגט: „וואָס וועט ער טהאָן מיט זיי, ווי אזוי וועט ער זיי ערקלעהרען?“ ער געפינט אז עס איז ניט מעהר ווי רעכט וואָס מען האָט פערבאָטען צו לערנען דעם „מורה נבוכים“, ווייל מען דאַרף איהם פערברענען (הואיל ולשרפה הוא עומד). ער מוסרט די אנהייננער פון רמב"ם און ער זאָגט, אז עס איז שוין צייט, זיי זאָלען תשובה טאָהן פון זייערע שלעכטע וועגען און זיך צוריקעהרען צו דער תורה.

א ל פא כ א ר און א ב ו ל א פ י א זיינען אליין אויך געוועזען געלעהרטע און פילאָזאָפען, נאָר זיי זיינען געוועזען געגנער פון דעם אריכטאָטעליאַניזם. דער אנפיהרער פון דעם קריעג איז אָבער געוועזען א מענש, וואָס האָט פיינט געהאַט אירגענד וועלכע פילאָזאָפיע בכלל, וואָס איז בלויז געוועזען א גרויסער תלמודיסט און פרומאַק. דאָס איז געוועזען ר' ש ל מ ה פון מ א נ פ ע ל י ע מיט זיינע צוויי תלמידים ר' י ו נ ה און ר' ד ו ד. זיי זיינען אלע דריי געוועזען גרויסע תלמודיסטען און צדיקים. סאַי א ב ו ל א פ י א און סאַי א ל פ א כ א ר האָבען א הויכע מיינונג פון זייער לומדות, פרומקייט און עהרליכקייט.

צווישען די אנהייננער פון רמב"ם פערנעהמט דעם ערש־טען פּלאַץ דער בעריהמטער ביבעל־קאָמענטאַטאָר און גע־לעהרטער ר' ד ו ד ק מ ח י (רד"ק); ר' ש מ ו א ל א ב ן ת ב ו ן, דער איבערזעצער פון „מורה נבוכים“; א ב ר ה ם ב"ר ש מ ו א ל ח ס ד א י; ב ח י י

ב"ר משה און פיעלע אנדערע. בכלל קען מען זאָגען, אז די אידען פון דרום־פראַנקרייך און זייערע פאָרשטעהער זיינען כמעט אַלע געווען אויף דער זייט פון דעם רמב"ם, ווערהענד צווישען די תלמודיסטען פון צפון־פראַנקרייך האָבען זיך געפונען פיעלע, וואָס זיינען געווען געגען דעם רמב"ם.

פון אַנפאַנג איז די מחלוקה געווען מעהר אָדער וועניגער א „ליטעראַרישע". באַלד האָט זי זיך אָבער פערגאַנדער־געפלאַקערט אין א העלישען פייער. וואָס מעהר די מחלוקה האָט אַנגעהאַלטען אַלץ פערביטערטער איז זי געוואָרען. עס האָבען זיך געפונען מענשען, וואָס האָבען פון רמב"ם מצבה אָפּגעמעקט די שבחים און האָבען אנשטאַט דעם אויפגע־שריעבען: „דאָ ליגט משה דער „מין".

ביידע צדדים זיינען געוואָרען אַלץ מעהר און מעהר פער־ביטערט איינער געגען אנדערען. עס האָבען זיך אַנגעפאַנגען „חרמות" פון ביידע זייטען, איין צד האָט דעם אנדערען אריינגעלייגט אין חרם. דער בריהמטער תלמודיסט, מקובל, און ביבעל־קאָמענטאַטאָר, דער רמב"ן (נאַחמאַנידוס), וועמעס סימפּאַטהיען עס זיינען געווען מיט ר' שלמה'ן, האָט זיך געפּרובירט אריינוואַרפען צווישען די צדדים און מאַכען שלום, אָבער דאָס איז איהם ניט געלונגען.

די וואַפע פון אריינלייגען אין חרם איז אָבער פאַר די געגנער פון רמב"ם ניט געווען גענוג, און זיי האָבען זיך גענומען צו מסירה. ר' שלמה פון מאנפּעליע האָט פער'מסור'ט דעם „מורה נבוכים" פאַר די דאָמיני־קאַנישע מאָנאַכען. היות און בכן, אַזוי ווי איהר פרומע קריסטען פערברענט אייגענע אפּיקורסים און אפּיקורסישע ספרים, וואָרום קוקט איהר צו גלייכגילטיג, ווי די אפּיקורסים פערמעהרען זיך ביי די אידען? וואָרום זעהט איהר ניט צו פערברענען דעם „מורה נבוכים"?

די דאָמיניקאַנער צדיקים האָבען זיך ניט געלאָזט לאַנג בעטען. זיי האָבען צוזאַמענגעקליבען אַזוי פיעל עקזעמפּלאַרען פון „מורה נבוכים" וויפיעל זיי האָבען געקענט קריגען, און

האָבען זיי געלאָזען פערברענען מיט גרויס צערעמאָניע און פּאראד. דערביי איז עס אָבער ניט געבליבען. די שווארצע דאָמיניקאָנער האָבען זיך דערמיט ניט בעגנוגענט. דער עסק פון ברענען אידישע ספרים איז זיי געפעהלען געוואָרען, און אין פערציג טעג שפּעטער האָט מען אויף'ן זעלבען פּלאַץ געלאָזט פערברענען דעם תלמוד, צוועלף טויזענד בענדער. פיעלע פון די פרומע גענגער פון רמב"ם האָבען אין דעם געזעהן א שטראָף פון גאָט, און די מחלוקה איז אויף א צייט שטילער געוואָרען.

די אנהייגנער פון רמב"ם האָבען נאַטירליך ניט געשוויגען. זיי האָבען געזוכט צו בעווייזען פאר די קריסטליכע בעלי דעות, אז דער „מורה נבוכים" איז ניט קיין אפּיקורסישער בוך, און אז די בעשולדיגונג איז א מיאוסע מסירה. זיי האָבען אויסגעפיהרט דאָס זייעריגע, און די מוסרים זיינען בעשטראָפט געוואָרען, ווי עס איז דאמאָלס געווען דער מנהג, אז מען זאָל זיי אויסשניידען די צינגער. די ליעבהארציגע קריסטליכע מאָנאכען האָבען אויף אזא אופן געהאט א דאָפּעלטען נחת; אי אידישע ספרים פערברענט אי א פּאָר אידישע צינגער אויסגעשניטען...

ווענען דעם פערברענען פון דעם „מורה נבוכים" איז געבליבען א קורצער עפּיגראַם פון דעם ר מ ב " ם ' ס אן אנהייגנער:

מה בערו האומרים כי בערו
דברי חמדות יקרו מזהב;
אש אכלה המה, — ואיך אש תאכלם?

(די נארען, זיי מיינען אז זיי האָבען פערברענט די ווערטער וואָס זיינען טייערער ווי גאָלד. דאָס זיינען ווערטער פון ברענענדער פייער, — ווי קען זיי פייער פערברענען?)

* * *

דער רמב"ם האָט זיך שטענדיג בעטראַכט פאר א שפּאניער, כאָטש ער איז געצוואונגען געווען צו פערלאָזען שפּאניען, ווען ער איז נאָך געווען א יונגער איינגעל. ביז

זיין סאמע עלטער שרייבט ער זיך אונטער „משה הספרדי“, כשה פון שפאניען. ער האט ליעב געהאט שפאניען און איז געוועזן שטאלץ אויף איהר, ניט קוקענדיג אויף דעם וואס ער און זיין פאמיליע זיינען דארטען אזוי שלעכט בעהאנדעלט געווארען.

ער איז געוועזן דער לעצטער, אויב ניט דער גרעסטער. פון די גאונים וואס דאס שפאנישע יודענטום האט פון זיך ארויסגעגעבען אין זיין גלאנץ עפאכע. מיט איהם קען יענע גלאנץ־עפאכע געשלאסען ווערען.

